

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Фарима Микола Миколайович

УДК 343.98:343.431

**ДИСЕРТАЦІЯ
РОЗСЛІДУВАННЯ ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ АБО ІНШОЇ НЕЗАКОННОЇ
УГОДИ ЩОДО ДИТИНИ**

12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **М. М. Фарима**

Науковий керівник **Тарасенко Олег Сергійович**,
кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Фарима М. М. Розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021.

У дисертації розроблено наукові основи комплексної криміналістичної методики розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини в умовах нового кримінального процесуального законодавства, визначено її місце в системі видових (внутрішньовидових) і позавидових методик, а також структуру криміналістичної характеристики, до якої включено такі елементи: спосіб підготовки, учинення та приховування злочинів; обстановка вчинення та слідова картина; відомості про осіб, які вчинили злочини, злочинні групи та особу дитини-потерпілого (-их).

Наголошено, що спосіб як елемент криміналістичної характеристики є переважно повноструктурним елементом, що включає в себе весь комплекс дій злочинців по підготовці, вчиненню та приховуванню слідів злочинного діяння, які охоплюються єдиним злочинним мотивом. Основним елементом підготовки до вчинення цього злочину є пошук потенційних потерпілих, тобто дітей, щодо яких у подальшому можливо вживати заходів, спрямованих на отримання наживи при усиновленні або удочерінні, використанні у жебрацтві, як донорів внутрішніх органів, зйомці відео- і фотоматеріалів порнографічного характеру тощо. Типовими способами вчинення є усиновлення (удочеріння) задля наживи; усі форми сексуальної експлуатації; використання в порнобізнесі; втягнення у злочинну діяльність; використання у збройних конфліктах, виконання дітьми бойових завдань; примусова праця або примусове надання послуг; вилучення органів; проведення дослідів; рабство.

Обстановка вчинення злочину обумовлена зниженням ролі морально-етичних цінностей в суспільстві, поширенням алкоголізму та наркоманії,

несприятливою обстановкою в сім'ях, домашнім насильством. Слідову картину злочину утворюють джерела криміналістично значущої інформації (матеріальні, ідеальні та електронно-цифрові сліди злочину) про особу злочинця та особу дитини-потерпілої.

Залежно від правового статусу жертв-дітей розподілено на групи: діти, факт народження яких не був зареєстрований батьками в органах державної влади, і при цьому вони знаходились на утриманні батьків (діти осіб без визначеного місця проживання, цигани, безпритульні); діти, які були залишені батьками, або батьки яких були позбавлені батьківських прав, і які знаходились на утриманні дитячих будинків або інтернатів; діти, факт народження яких був зареєстрований і які виховувались в малозабезпечених (часто багатодітних) сім'ях, де батьки зловживали алкоголем або вживали наркотичні засоби; діти, батьки яких були введені в оману (як правило, медичним персоналом пологового будинку) шляхом повідомлення про смерть при народженні або про народження мертвого немовляти.

Під час розслідування в кримінальних провадженнях про торгівлю дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини визначено перелік обставин, які підлягають обов'язковому встановленню, зокрема: факт учинення торгівлі (передача чи одержання) або вербування, переміщення або переховування дитини, факт учинення торгівлі дітьми, пов'язаний з діями медперсоналу пологових будинків, факт учинення торгівлі дітьми під час порушення порядку усиновлення (удочеріння); коло осіб, причетних до вчинення кримінального правопорушення; обов'язковість встановлення форми вини, мотиву і мети правопорушника (учасників злочинної групи); обставини укладання угоди між покупцем і продавцем дитини, наявність погроз чи тиску з боку покупця; час, місце та спосіб вербування, переміщення, переховування, передача чи одержання дитини; умови оплати за продаж дитини; вік потерпілої дитини, стан здоров'я та загального розвитку дитини; вид та умови експлуатації дитини, її наслідки, чи застосовувались погрози до потерпілого (вид і характер).

Систематизовано типові слідчі ситуації, які складаються на початковому етапі розслідування за обсягом і змістом наявної інформації про подію злочину та особу злочинця (підтверджений факт торгівлі дітьми, особа підозрюваного встановлена та затримана; підтверджений факт торгівлі дітьми, особа підозрюваного не встановлена; підтверджений факт торгівлі дітьми, відомості про злочинця є, проте місцезнаходження його невідоме), за джерелами вихідної інформації (досудове розслідування розпочато після безпосереднього виявлення слідчим, прокурором (оперативним підрозділом) обставин, що свідчать про вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 149 КК України, або за заявою батьків, законних представників чи інших громадян (родичів)) та запропоновані напрями розслідування й алгоритм проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій за кожною з них.

Охарактеризовано типові слідчі версії, що висуваються під час розслідування торгівлі дітьми й стосуються двох основних напрямів: – події, що відбулася: має місце беззаперечний факт торгівлі дітьми; виявлено лише один з епізодів злочинної діяльності, що пов'язана з торгівлею дітьми; має місце торгівля дітьми, пов'язана з вчиненням іншого кримінального правопорушення; має місце вчинення іншого кримінального правопорушення; факт торгівлі дітьми відсутній; – особи злочинця (яка на момент виявлення кримінального правопорушення відома чи невідома): кримінальне правопорушення учинено окремим громадянином чи злочинним утворенням; кримінальне правопорушення учинено раніше несудимою чи судимою особою; кримінальне правопорушення учинено громадянином України, особою без громадянства чи іноземцем.

Окреслено напрями вдосконалення міжнародного правового та організаційного забезпечення створення і діяльності спільних слідчих груп для проведення досудового розслідування торгівлі дітьми, учинених на території декількох держав, що передбачають проведення спільних процесуальних дій, обмін оперативною інформацією.

Обґрунтовано, що структуру торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини становлять: слідчі (розшукові) дії, спрямованість і послідовність яких залежать від ситуації розслідування; негласні слідчі (розшукові) дії в рамках досудового розслідування, які спрямовані на розв'язання пошукових завдань і виконання доручень слідчого. Серед засобів криміналістичної тактики особливе місце належить тактичним прийомам. Важливість їх вибору та визначення черговості застосування залежить від спрямування конкретної слідчої (розшукової) дії чи її окремих етапів, завдань, які бажає досягти слідчий, слідчої ситуації, в якій її проводитимуть.

Згідно з вивченими матеріалами слідчої практики встановлено, що найчастіше у кримінальних провадженнях досліджуваної категорії проводяться такі негласні слідчі (розшукові) дії: зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж і спостереження за особою, річчю або місцем (візуальне спостереження); обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи; установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу; аудіо-, відеоконтроль особи; зняття інформації з електронних інформаційних систем; контроль за вчиненням злочину.

Доведено, що найпоширенішою формою застосування спеціальних знань у кримінальних провадженнях, розпочатих у зв'язку з торгівлею дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини, є залучення експерта та проведення експертизи. Зокрема, йдеться про такі: криміналістичні (почеркознавча, технічна експертиза документів; трасологічна, дактилоскопічна; фототехнічна; відео-, звукозапису; матеріалів, речовин і виробів; молекулярно-генетична; комп'ютерно-технічна; психологічна; мистецтвознавча; медичні (експертиза тілесних ушкоджень; експертиза статевих станів).

Ключові слова: діти, торгівля дітьми, незаконна угода щодо дитини, криміналістична характеристика, кримінальне провадження, розслідування, слідча ситуація, слідча (розшукова) дія, негласна слідча (розшукова) дія, спеціальні знання.

SUMMARY

Faryma M. M. Investigation of child trafficking or other illegal agreement on a child. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for a Candidate of Law Degree in Specialty 12.00.09 – Criminal Procedure and Criminalistics; Forensic Examination; Operative and Search Activity. – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2021.

The dissertation deals with the development of scientific basis of a comprehensive forensic methodology of investigation of child trafficking or other illegal agreement on a child under the new criminal procedure legislation, its place in the system of species (intraspecific) and extraspecific methods, as well as the structure of forensic characteristics, which includes the following elements: preparation, commission and concealment of crimes; the situation of the commission and the trace picture; information on the perpetrators, criminal groups and the identity of the child victim (s) are defined.

It is emphasized that the method as an element of forensic characterization is mainly a full-fledged element, which includes the whole set of actions of criminals to prepare, commit and hide traces of a criminal act, which are covered by a single criminal motive. The main element of preparation for the commission of this crime is the search for potential victims, ie children for whom further measures can be taken to obtain income from adoption, use in begging, internal donors, video and photographic pornography, etc. Typical ways of committing are adoption for profit; all forms of sexual exploitation; sex industry; involvement in criminal activity; use in armed conflicts, execution of combat missions by children; forced labor or forced provision of services; removal of organs; conducting experiments; slavery.

The situation of committing a crime is due to the declining role of moral and ethical values in society, the spread of alcoholism and drug addiction, the unfavorable situation in families, domestic violence. The trace picture of the crime is formed by the sources of criminologically significant information (material, ideal and electronic-

digital traces of the crime) about the identity of the offender and the identity of the child victim.

Depending on the legal status of child victims, they are divided into groups: children whose birth was not registered by their parents in public authorities, and they were dependent on their parents (children of homeless people, Gypsies, homeless); children who have been abandoned by their parents or whose parents have been deprived of parental rights and who have been dependent on orphanages or boarding schools; children whose birth was registered and who were brought up in low-income (often large) families where parents abused alcohol or used drugs; children whose parents have been misled (usually by the maternity hospital's medical staff) by reporting the death at birth or the birth of a stillborn baby.

During the investigation in criminal proceedings on child trafficking or other illegal agreement on a child, a list of circumstances that must be established, in particular: the fact of trafficking (transfer or receipt) or recruitment, transfer or concealment of a child, the fact of child trafficking, related to the actions of maternity hospital staff, the fact of trafficking in children during the violation of the order of adoption; the circle of persons involved in the commission of a criminal offense; the obligation to establish the form of guilt, motive and purpose of the offender (members of a criminal group); the circumstances of the agreement between the buyer and the seller of the child, the presence of threats or pressure from the buyer; time, place and method of recruiting, moving, hiding, transferring or receiving a child; terms of payment for the sale of the child; the age of the victim, the state of health and general development of the child; type and conditions of exploitation of the child, its consequences, whether threats were applied to the victim (type and nature).

Typical investigative situations, which are formed at the initial stage of the investigation, systematized by the amount and content of available information about the crime and the identity of the offender (confirmed trafficking in children, the suspect is identified and detained; information about the offender is available, but his location are unknown), according to sources of initial information, the pre-trial

investigation was launched after the investigator, prosecutor (operational unit) directly identified the circumstances indicating the commission of a criminal offense under the Article 149 of the Criminal Code of Ukraine or at the request of parents, legal representatives or other citizens (relatives)) and the proposed directions of investigation and the algorithm of investigative (search) actions and covert investigative (search) actions for each of them.

Typical investigative versions put forward during the investigation of child trafficking relate to two main areas: – the event that took place: there is an indisputable fact of child trafficking; only one of the episodes of criminal activity related to child trafficking was revealed; there is trafficking in children in connection with the commission of another criminal offense; there is a commission of another criminal offense; the fact of child trafficking is absent; – the person of the offender (who at the time of detection of the criminal offense is known or unknown): the criminal offense was committed by an individual citizen or a criminal entity; the criminal offense was committed by a previously unconvicted or convicted person; the criminal offense was committed by a citizen of Ukraine, a stateless person or a foreigner.

The directions of improvement of the international legal and organizational maintenance of creation and activity of joint investigative groups for carrying out pre-trial investigation of trafficking in children made in the territory of several states, providing carrying out of joint procedural actions, an exchange of operative information are outlined.

It is substantiated that the structure of child trafficking or other illegal agreement on a child consists of: investigative (search) actions, the direction and sequence of which depend on the situation of the investigation; covert investigative (search) actions in the pre-trial investigation, which are aimed at solving search tasks and carrying out the investigator's instructions. Among the means of forensic tactics a special place belongs to tactics. The importance of their selection and determining the order of application depends on the direction of a particular investigative (search)

action or its individual stages, the tasks that the investigator wants to achieve, the investigative situation in which it will be conducted.

According to the studied materials of investigative practice, it is established that most often in criminal proceedings of the studied category the following covert investigative (search) actions are carried out: removal of information from transport telecommunication networks and observation of a person, thing or place (visual observation); inspection of publicly inaccessible places, housing or other property of a person; location of the electronic means; audio, video control of the person; removal of information from electronic information systems; control over the commission of a crime.

It is proved that the most common form of use of special knowledge in criminal proceedings initiated in connection with child trafficking or other illegal agreement on a child is the involvement of an expert and examination. In particular, these are: forensic (handwriting, technical examination of documents; trasological, dactyloscopic; phototechnical; video, sound recording; materials, substances and products; molecular genetic; computer-technical; psychological; art; medical; (personal injuries examination; examination of sexual assault.

Keywords: children, child trafficking, illegal agreement on a child, forensic characteristics, criminal proceedings, investigation, investigative situation, investigative (search) action, covert investigative (search) action, special knowledge.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Фарима М. М. Типові слідчі ситуації та версії розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 2. Т. 5. С. 166–171.

2. Фарима М. М. Криміналістичне забезпечення проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. *Актуальні питання вітчизняної юриспруденції*. 2019. Спецвипуск. Т. 2. С. 181–185.

3. Фарима М. М. Значення криміналістичної характеристики для формування методики розслідування торгівлі людьми. *Юридична наука*. 2020. № 1. С. 178–184.

4. Фарима М. М. Використання спеціальних знань під час розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. *Юридична наука*. 2020. № 2. С. 201–207.

5. Фарима М. М. Способи вчинення торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. № 6. С. 156–161.

6. Faryma M. Features of the beginning of pre-trial investigation of child trafficking or other child illegal agreement (Особливості початку досудового розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини). *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6 (Vol. 1). С. 86–91.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Фарима М. М. Жебрацтво дитини як спосіб трудової експлуатації. *Правові засоби захисту прав людини в контексті трансформації українського суспільства: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 10–12 груд. 2015 р.)*. Київ: Вид. ФО-П Поліщук О.В., 2015. С. 114–115.

8. Фарима М. М. Трудова експлуатація дитини: поняття та сутність. *Розвиток наукових досліджень у XXI столітті: сучасні реалії та перспективи майбутнього*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 трав. 2016 р.). Київ: «Фундація науковців та освітян», 2016. С. 132–134.

9. Фарима М. М. Кримінально-правова характеристика злочинів, пов'язаних з трудовою експлуатацією дитини. *Інноваційні процеси у просторі юридичної освіти*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Кривий Ріг, 20 жовт. 2017 р.). Кривий Ріг: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. С. 154–158.

10. Фарима М. М. Криміналізація сексуальної експлуатації людини. *Актуальні проблеми оперативно-розшукової діяльності та використання спеціальної техніки*: матеріали круглого столу (Дніпро, 6 груд. 2018 р.). Дніпро: ДДУВС, 2018. С. 171–173.

11. Фарима М. М. Обстановка вчинення торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. *Актуальні проблеми оперативно-розшукової протидії злочинам*: матеріали круглого столу (Дніпро, 31 трав. 2019 р.). Дніпро: ДДУВС, 2019. С. 142-144.

12. Фарима М. М. «Слідова картина» вчинення торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. *Правова освіта: науковий погляд молодих вчених*: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24 січ. 2020 р.). Київ: ГО «ФНО», 2020. С. 115–117.

13. Запобігання насильству в сім'ї: довідник / укл. Ботнаренко І. А., Стрільців О. М., Фарима М. М. та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. 48 с.

14. Василичук В. І., Чернявський С. С., Фарима М. М. та ін. Виявлення, документування та розслідування злочинів проти моральності: метод. рек. Київ, 2019. 110 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	14
ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ АБО ІНШОЇ НЕЗАКОННОЇ УГОДИ ЩОДО ДИТИНИ	25
1.1 Значення криміналістичної характеристики для формування методики розслідування торгівлі людьми	25
1.2 Елементи криміналістичної характеристики торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини.....	47
1.2.1 Спосіб вчинення злочину	49
1.2.2 Обстановка вчинення злочину.....	64
1.2.3 Слідова картина злочину.....	67
1.2.4 Особа злочинця та особа дитини-потерпілої	72
Висновки до розділу 1.....	89
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ АБО ІНШОЇ НЕЗАКОННОЇ УГОДИ ЩОДО ДИТИНИ.....	92
2.1 Обставини, що підлягають встановленню у кримінальних провадженнях щодо торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини	92
2.2 Типові слідчі ситуації та версії розслідування	111
2.3 Організація взаємодії слідчих зі співробітниками оперативних підрозділів та іншими суб'єктами	131
Висновки до розділу 2.....	151

РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ І ТАКТИКА ЗБИРАННЯ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ АБО ІНШОЇ НЕЗАКОННОЇ УГОДИ ЩОДО ДИТИНИ	155
3.1 Криміналістичне забезпечення проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини	155
3.2 Особливості проведення негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини	178
3.3 Використання спеціальних знань під час встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження	197
Висновки до розділу 3.....	210
ВИСНОВКИ	214
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	219
ДОДАТКИ	250

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЄРДР	Єдиний реєстр досудових розслідувань
ЗМІ	засоби масової інформації
КК	Кримінальний кодекс
КПК	Кримінальний процесуальний кодекс
МВС	Міністерство внутрішніх справ
НСРД	негласні слідчі (розшукові) дії
ОРД	оперативно-розшукова діяльність
ОРЗ	оперативно-розшукові заходи
СОГ	слідчо-оперативна група
СРД	слідчі (розшукові) дії (-я)

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. У сучасному світі торгівля людьми є одним з масових порушень прав і свобод людини. Глобалізація у світовому масштабі, зростаюча взаємозалежність і взаємопов'язаність держав, нерівномірність соціально-економічного розвитку окремих регіонів світу спричинили небачене донині поширення такого ганебного та антигуманного явища. Використання з комерційною чи особистою метою послуг найбільш незахищених категорій – дітей, визнано одним з найнебезпечніших видів кримінального бізнесу, масштаби поширення якого у більшості країн викликають занепокоєння національних урядів, стурбованість широких верств населення та міжнародної спільноти.

Як свідчать результати статистичних даних, останніми роками на території України спостерігається тенденція до зростання кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2, 3 ст. 149 Кримінального кодексу (КК) України, вчинених відносно осіб, які не досягли 18-річного віку (протягом 2014–2017 рр. – на 20–25 %, 2018–2020 рр. – на 35–40 %). Якщо у 2014 р. зареєстровано 104 таких злочини, то у 2020 р. їх кількість зросла до 293, тобто у понад три рази. Однак зазначені цифри не відображають реальних масштабів окресленої проблеми і свідчать лише про той факт, що ця категорія злочинів характеризується високим рівнем латентності й, за даними досліджень, співвідноситься сьогодні 1:5. Кількість виявлених у зазначений період організованих груп та злочинних організацій відповідного спрямування зменшилася на 33 %, а закінчених провадженням кримінальних правопорушень – на 27 %. Негативною також є динаміка і щодо викритих угруповань з міжрегіональними (– 42 %) і транскордонними (– 57 %) зв'язками¹.

Варто констатувати, що ідентифікація дітей, постраждалих від торгівлі

¹ Вплив соціально-економічних процесів на злочинність в Україні та у світі (за офіційними матеріалами ООН, Всесвітнього банку, статистичного органу Євросоюзу (Eurostat), Державної служби статистики України): аналітичний огляд. Київ: ДНДІ МВС України, 2020. 44 с.; Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора України*. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.

людьми, залишається проблемою, а наявна статистика є лише верхівкою айсберга. Діти мають обмежені можливості захистити себе та повідомити про вчинений проти них злочин, а сама торгівля дітьми або інша незаконна угода щодо дитини може мати різноманітні прояви і досить складний механізм вчинення, коли окремі злочинні дії виконуються різними особами (групою осіб). Крім того, цей злочин, як правило, має оболонку цивільно-правових відносин (усиновлення, працевлаштування, надання медичних послуг тощо), що створює суттєві труднощі у збиранні доказів, відмежуванні від інших суміжних з ним злочинів; вчиняється на території кількох держав, що обумовлює необхідність співробітництва з правоохоронними органами інших країн у їх виявленні та розслідуванні.

Теоретичне підґрунтя дисертаційного дослідження становлять фундаментальні праці вітчизняних і зарубіжних науковців, присвячені різноманітним аспектам виявлення та розслідування злочинів, зокрема Ю. П. Аленіна, Л. І. Аркуші, І. В. Басистої, В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, І. О. Возгріна, А. Ф. Волобуєва, В. І. Галагана, В. Г. Гончаренка, В. Я. Горбачевського, І. В. Гори, О. М. Ємець, В. А. Журавля, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, В. А. Колесника, О. Н. Колесниченка, В. П. Колмакова, В. О. Коновалової, В. П. Корж, І. І. Котюка, В. С. Кузьмічова, В. В. Лисенка, В. К. Лисиченка, В. Г. Лукашевича, Є. Д. Лук'янчикова, Д. М. Мірковця, Д. Й. Никифорчука, М. А. Погорецького, І. В. Рогатюка, М. В. Салтевського, Д. Б. Сергєєвої, С. М. Стахівського, О. В. Таран, О. С. Тарасенка, О. Ю. Татарова, В. В. Тіщенко, Л. Д. Удалової, П. В. Цимбала, К. О. Чаплинського, С. С. Чернявського, Ю. М. Черноус, А. В. Шевчишена, В. Ю. Шепітька, Б. В. Щура, О. Г. Яновської та інших.

Окремі криміналістичні проблеми розслідування кримінальних правопорушень щодо дітей, передбачених розділами IV, XII Особливої частини КК України, розглядали у своїх працях О. Ф. Вакуленко, О. І. Гарасимів, А. І. Довгань, В. І. Дубина, О. М. Дуфенюк, О. М. Ємець, В. В. Загамула, О. В. Захарова, А. І. Кунтій, С. І. Марко, Г. М. Мискова, А. А. Небитов,

Д. Г. Паляничко, Є. В. Пряхін, Є. Д. Скулиш та інші вчені.

Вагомий внесок згаданих учених у розроблення проблематики є безперечним, однак аналіз слідчої практики показує, що криміналістичні рекомендації загального характеру з розслідування торгівлі людьми розроблені без урахування специфіки їх окремих видів і підвидів, особливостей вчинення таких діянь організованими злочинними групами, не завжди дають бажані результати, а іноді просто не використовуються фахівцями-практиками. Тому, наразі є потреба у розробленні окремої криміналістичної методики організації розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини, тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій (СРД) та негласних слідчих (розшукових) дій (НСРД), використання спеціальних знань в умовах чинного кримінального процесуального законодавства. Зазначені обставини зумовили вибір теми дослідження, його спрямованість і зміст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано відповідно до Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» (Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015), Стратегії національної безпеки України (Указ Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020), Національної стратегії у сфері прав людини (Указ Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015), Стратегії боротьби з організованою злочинністю (розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1126-р), Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр. (постанова загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р.), Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 рр. (наказ МВС України від 16 березня 2015 р. № 275), Тематики наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок на 2020–2024 роки (наказ МВС України від 11 червня 2020 р. № 454), Пріоритетних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2018–2020 рр. (рішення Вченої ради від 26 грудня 2017 р., протокол № 28).

Тема дисертації затверджена рішенням Вченої ради Національної

академії внутрішніх справ від 29 березня 2016 р. (протокол № 7).

Мета і завдання дослідження. *Метою* роботи є розроблення криміналістичних положень і практичних рекомендацій, спрямованих на удосконалення організації й тактики розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких *завдань*:

– визначити теоретичні основи формування методики розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини;

– розкрити елементи криміналістичної характеристики торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини, виявити кореляційні зв'язки і залежності між її елементами;

– виокремити обставини, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини;

– окреслити типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування торгівлі дітьми та алгоритм слідчих (розшукових) дій за їх виникненням;

– запропонувати напрями удосконалення взаємодії слідчих зі співробітниками оперативних підрозділів та іншими суб'єктами;

– охарактеризувати тактику проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини;

– виявити складнощі в організаційному забезпеченні та практиці тактико-криміналістичного забезпечення проведення негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування таких злочинів;

– розкрити можливості використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях цієї категорії.

Об'єкт дослідження – торгівля дітьми як злочинна діяльність, а також кримінально-процесуальні відносини, пов'язані з розслідуванням цих злочинів.

Предмет дослідження – розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених задач застосовано сукупність методів і прийомів наукового пізнання, що надали можливість усебічно вивчити об'єкт дослідження. За допомогою *загальнонаукових методів* (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія, абстрагування) деталізовано зміст питань, розглянутих у роботі (розділи 1–3). У дисертації також застосовувалися спеціально-правові методи, зокрема: *історико-правовий* – дозволив окреслити теоретичні основи формування методики розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини (підрозділ 1.1); *догматичний* – при тлумаченні понятійного апарату дослідження (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 3.1, 3.2); *системно-структурний* – при розгляді складових способу підготовки, вчинення та приховування торгівлі дітьми, характеристики особи злочинця та дитини-потерпілої, слідової картини з виокремленням класифікаційних ознак, зв'язків і залежностей між окремими елементами (підрозділи 1.2, 2.2, 3.1); *формальної логіки* – для визначення завдань і напрямів діяльності слідчих в типових слідчих ситуаціях розслідування таких злочинів, формулювання версій (розділи 2, 3); *моделювання* – для розроблення рекомендацій щодо тактики проведення СРД та НСРД, використання спеціальних знань (розділ 3); *контент-аналізу* – для опрацювання матеріалів кримінальних проваджень за окремими кількісними та якісними параметрами з подальшою інтерпретацією одержаних результатів (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1, 2.2, 3.1, 3.2); *статистичний* – для узагальнення результатів соціологічних досліджень, вивчення матеріалів кримінальних проваджень, матеріалів слідчої, прокурорської та судової практики, оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів (розділи 1–3).

Емпіричну базу дослідження становлять систематизовані матеріали офіційної статистичної звітності Офісу Генерального прокурора за період 2014–2020 рр.; результати вивчення матеріалів 135 кримінальних проваджень про торгівлю дітьми або іншу незаконну угоду щодо дитини (ч. 2, 3 ст. 149 КК України) за 2014–2019 рр.; узагальнені дані анкетувань 143 слідчих та 152 оперативних працівників Національної поліції України з Вінницької,

Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Закарпатської, Запорізької, Київської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Сумської, Харківської, Херсонської, Чернівецької та Чернігівської областей, міст Києва та Харкова. При вивченні матеріалів практики і визначенні ключових аспектів обраної проблеми використовувався особистий досвід роботи у практичних підрозділах органів досудового розслідування.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших в Україні комплексним дослідженням теоретичних і практичних аспектів методики розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини з урахуванням сучасного стану кримінального процесуального законодавства та правоохоронної діяльності. У роботі обґрунтовано низку нових концептуальних положень, висновків і рекомендацій, зокрема:

вперше:

– розроблено наукові основи криміналістичної методики розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини в умовах нового кримінального процесуального законодавства, визначено її місце в системі видових (внутрішньовидових) і позавидових методик, а також структуру криміналістичної характеристики, до якої включено такі елементи: спосіб підготовки, вчинення та приховування злочинів; обстановка вчинення та слідова картина; відомості про осіб, які вчинили злочини, злочинні групи та особу дитини-потерпілого (-их);

– систематизовано типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування за обсягом і змістом наявної інформації про подію злочину та особу злочинця (підтверджений факт торгівлі дітьми, особа підозрюваного встановлена, його затримано; підтверджений факт торгівлі дітьми, особа підозрюваного не встановлена; підтверджений факт торгівлі дітьми, відомості про злочинця є, проте місцезнаходження його невідоме); за джерелами вихідної інформації (досудове розслідування розпочато після безпосереднього виявлення слідчим, прокурором (оперативним підрозділом) обставин, що свідчать про вчинення кримінального

правопорушення, передбаченого ст. 149 КК України, або за заявою батьків, законних представників чи інших громадян (родичів)), запропоновано напрями розслідування та алгоритм проведення процесуальних дій, тактичних операцій за кожною з них;

– визначено типові слідчі версії початкового етапу розслідування залежно від взаємозв'язку злочинець–дитина (дитина знайома зі злочинцем; не знайома, але запам'ятала ознаки і зможе його впізнати; познайомилась зі злочинцем незадовго до реалізації злочинного наміру; не знайома зі злочинцем і впізнати його не може);

удосконалено:

– наукову систематизацію найбільш поширених способів вчинення торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини (усиновлення (удочеріння) задля наживи; сексуальна експлуатація; використання в порнобізнесі; втягнення у злочинну діяльність; використання у збройних конфліктах, виконання дітьми бойових завдань; примусова праця або примусове надання послуг; вилучення органів; проведення дослідів; рабство), в рамках яких розкрито зміст технологій злочинної діяльності, що застосовуються на етапах підготовки, вчинення та приховування таких злочинів;

– класифікацію злочинних груп (які мають: стійку злочинну спрямованість на вчинення торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини; стійку злочинну спрямованість на вчинення торгівлі людьми, але не мають «прив'язки» до дітей; загальну спрямованість на вчинення різних видів корисливих і корисливо-насильницьких злочинів; інший основний напрям злочинної діяльності), що має значення для виявлення джерел інформації про підозрюваних, обрання тактичних прийомів проведення СРД та НСРД;

– перелік документів, що підлягають встановленню або вилученню під час розслідування незаконної передачі для експлуатації новонароджених персоналом пологових будинків (документація медичного закладу (права та обов'язки співробітників, реєстраційні книги і журнали, графіки чергувань та інше); медичні документи (акти обстеження, медичні картки та інше); пов'язані

з фактом народження дитини; пов'язані з направленням трупа дитини у перинатальний центр на обстеження; супроводжують передачу тіла для поховання;

дістало подальшого розвитку:

– визначення обставин, які необхідно встановити на початковому етапі розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини, зокрема: факт учинення торгівлі; коло осіб, причетних до вчинення; умисел злочинної діяльності; процес укладання угоди; час, місце та спосіб вербування, переміщення, переховування, передачі чи одержання дитини; умови оплати; вік, стан здоров'я та загального розвитку дитини; вид та умови експлуатації дитини;

– рекомендації щодо організації і планування розслідування цього виду злочинів відповідно до визначених версій (стосовно події, що відбулася, та особи злочинця (яка на момент виявлення кримінального правопорушення відома чи невідома)), характеру і черговості проведення для їх перевірки СРД та НСРД, а також з урахуванням обставин, що підлягають встановленню та доказуванню у типових слідчих ситуаціях, які виникають на різних етапах розслідування;

– напрями міжнародного правового та організаційного забезпечення створення і діяльності спільних слідчих груп (ст. 571 КПК України) для проведення досудового розслідування торгівлі дітьми, вчиненої на території декількох держав, що передбачають проведення спільних процесуальних дій, обмін оперативною інформацією;

– криміналістичні рекомендації щодо тактики проведення допиту за участю малолітнього потерпілого з урахуванням вимог міжнародних договорів, з метою забезпечення прав та свобод дитини, зокрема, що стосуються надання потерпілому можливості самостійного обрання законного представника, використання спеціально обладнаних приміщень («зелені кімнати»);

– порядок проведення, фіксація та використання результатів НСРД у кримінальних провадженнях досліджуваної категорії: зняття інформації

з транспортних телекомунікаційних мереж і встановлення місцезнаходження радіоелектронного засобу; спостереження за особою, річчю або місцем (візуальне спостереження); аудіо-, відеоконтроль особи, місця; зняття інформації з електронних інформаційних систем;

– форми використання спеціальних знань під час встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження, зокрема: залучення спеціаліста до проведення СРД, НСРД та експерта, проведення експертизи й надання консультацій спеціалістом.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані та обґрунтовані в дисертації теоретичні положення, висновки та рекомендації впроваджено та надалі може бути використано у:

законотворчій діяльності – шляхом запровадження змін та доповнень до КПК України, Закону України «Про охорону дитинства» (акт Інституту законодавства Верховної Ради України від 25 квітня 2017 р. № 22/152);

практичній діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України – у процесі розроблення та вдосконалення відомчих нормативно-правових актів, методичних розробок з питань розслідування торгівлі людьми, а також під час проведення занять у системі службової підготовки слідчих підрозділів (акт Головного слідчого управління Національної поліції України від 14 січня 2021 р.);

освітньому процесі – під час підготовки навчальних і методичних посібників, підручників, курсів лекцій (акт Національної академії внутрішніх справ від 11 листопада 2020 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням. Всі розробки та пропозиції, викладені в роботі та які виносяться на захист, виконані автором особисто. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в дисертації використані лише ті ідеї та положення, що є результатом особистої роботи здобувача, яка полягає у дослідженні комплексу питань, пов'язаних з розслідуванням торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, висновки та пропозиції, сформульовані у дослідженні, доповідалися та оприлюднені у виступах автора на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях та круглих столах, зокрема: «Правові засоби захисту прав людини в контексті трансформації українського суспільства» (м. Київ, 10–12 грудня 2015 р.); «Розвиток наукових досліджень у XXI столітті: сучасні реалії та перспективи майбутнього» (м. Київ, 27 травня 2016 р.); «Інноваційні процеси у просторі юридичної освіти» (м. Кривий Ріг, 20 жовтня 2017 р.); «Актуальні проблеми оперативно-розшукової діяльності та використання спеціальної техніки» (м. Дніпро, 6 грудня 2018 р.); «Актуальні проблеми оперативно-розшукової протидії злочинам» (м. Дніпро, 31 травня 2019 р.); «Правова освіта: науковий погляд молодих вчених» (м. Київ, 24 січня 2020 р.).

Публікації. Основні положення та висновки, що сформульовані в дисертації, відображено у чотирнадцяти наукових публікаціях, серед яких п'ять статей – у виданнях, що включені МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, одна стаття – у науковому виданні іншої держави з юридичного напрямку, шість – у збірниках тез наукових доповідей, оприлюднених на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях та круглих столах, словник і методичні рекомендації.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (312 найменувань на 31 сторінці) та чотирьох додатків на 19 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 268 сторінок, з яких обсяг основного тексту – 204 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ АБО ІНШОЇ НЕЗАКОННОЇ УГОДИ ЩОДО ДИТИНИ

1.1 Значення криміналістичної характеристики для формування методики розслідування торгівлі людьми

За сучасних умов, одним із чинників, які потребують особливої уваги світового співтовариства, є боротьба з торгівлею людьми. Торгівля людьми як одне з найбільш ганебних явищ сучасного суспільства стало глобальною проблемою для мільйонів людей усього світу. За оцінками експертів, це сучасна форма рабства, порушення прав людини, злочин не тільки проти життя та здоров'я особи, але й проти держави. На жаль, у сучасному світі, в умовах інтенсифікації глобалізаційних процесів і стирання кордонів, торгівля людьми стала найприбутковішою сферою діяльності організованої злочинності. Торгівля людьми є видом нелегальної підприємницької діяльності, яка в деяких випадках використовує для своєї вигоди неконтрольовані достатнім чином міжнародні міграційні потоки. Торгівля людьми як вид незаконного бізнесу, безжалісно впливає на свої жертви, які торговці розцінюють як товар, заподіюючи їм психологічну і фізичну шкоду, травмуючи їх, підвищуючи їх шанси заразитися небезпечними венеричними хворобами, СНІДом тощо [56].

Головними жертвами торгівлі людьми є жінки та дівчата, саме тому це поняття розглядається також як «торгівля жінками», «торгівля жінками та дітьми» або «торгівля з метою сексуальної експлуатації», але торгівля людьми в дійсності є більш широким поняттям [157, с. 196]. Русійними силами торгівлі людьми є такі економічні реалії, як гендерна нерівність, відсутність рівних економічних можливостей, економічна нерівність як усередині держав, так і між ними, корупція різних рівнів, уразливість структури державних органів, що

є результатом невідповідності судової і правоохоронної систем, громадянська нестабільність і невиконання державами своїх функцій із захисту і соціального забезпечення своїх громадян. Зауважимо, що в багатьох випадках саме через відсутність такого дієвого державного захисту і соціального забезпечення громадян, соціально незахищені верстви населення стають жертвами торговців людьми, своєрідним товаром на ринку. Одним із чинників, що сприяють процвітанню торгівлі людьми, є наявність попиту на платні сексуальні послуги, а також попит на дешеву робочу силу для некваліфікованої праці – будівництва, оброблювального виробництва, промисловості та домашнього господарства тощо.

Торгівля людьми стала проблемою глобального масштабу, яка не визнає національних кордонів. Через те, вона часто становить собою транснаціональний злочин, аналогічний за своїм характером торгівлі наркотиками і незаконному обігу зброї. На сьогодні особливу небезпеку становить діяльність транснаціональних злочинних угруповань, які спеціалізуються на торгівлі людьми.

Основними ознаками транснаціональних злочинних угруповань є:

- 1) тенденція до вчинення ними комплексу взаємопов'язаних злочинів на території декількох держав;
- 2) особлива складність доказування організуючої ролі лідерів злочинних угруповань, які доволі часто навіть не бувають на місці вчинення злочинів;
- 3) активна протидія розслідуванню злочинів;
- 4) постійна тенденція до розширення сфери діяльності злочинного угруповання із втягненням до неї громадян кількох держав, передусім мігрантів, безробітних, неповнолітніх;
- 5) пошук корумпованих зв'язків, проникнення до структури правоохоронних органів, спроби впливати на їхню діяльність [96, с. 188].

Проблема торгівлі людьми має глибоке історичне та інтернаціональне коріння. На різних етапах свого розвитку людство по-різному ставилося до неї. Спочатку ставлення до торгівлі людьми було досить ліберальним, купівля-

продаж людини розглядалась як засіб легального збагачення. Згодом людська спільнота усвідомила неможливість існування такої форми збагачення, оскільки це дискримінувало людину, принижувало її честь і гідність. Розпочалася багатовікова боротьба з цим ганебним явищем, котра не вщухає й сьогодні, а, навпаки, загострюється [243, с. 15].

Ще на початку нашого століття на міжнародній зустрічі в Парижі були укладені перші угоди по викоріненню цього явища. Але незважаючи на те, що термін «торгівля жінками» вперше пролунав ще наприкінці XIX століття, до наших днів продовжує існувати плутанина і суперечки відносно змісту, який в нього вкладається. Ця плутанина відображає різноманітні визначення та концепції, які часом навіть суперечать одне одному, продовжуючи існувати при цьому як у державних законодавствах, так і в міжнародних конвенціях.

Будучи пов'язаною з секс-індустрією та фінансовими махінаціями, які стоять за нею, проблема торгівлі людьми торкається найінтимніших сторін людського життя, впливаючи на розвиток всього суспільства, перетворюючи людину на раба, почасти зводячи її життя до рівня тварини в найогиднішому її сприйнятті [137, с. 56–57].

Поступово в літературі проблема торгівлі людьми звужується в основному до торгівлі жінками з метою сексуальної експлуатації. Хоча зазначена проблема є багатогранною і включає в себе багато аспектів: торгівля жінками, чоловіками, дітьми, які, своєю чергою, використовуються в різних цілях.

Потрібно відразу зазначити, що в теорії відсутнє визначення торгівлі людьми, жінками зокрема [173, с. 106].

Цілком логічно, що вирішення проблеми, заздалегідь окресленої у чіткому визначенні, буде коливатися у рамках самого визначення. Отже, що являє собою проблема торгівлі жінками? Чи вона – одна із складових організованої злочинності, чи є частина нелегальної міграції, чи це просто проституція, примусова праця чи звичайне насильство над жінкою?

Незважаючи на значущість цієї проблеми та великий суспільний інтерес до неї, єдиного визначення суті та змісту самої торгівлі людьми поки ще не існує. До того ж дискусійними залишаються навіть підходи до такого визначення. Аналіз міжнародно-правових актів і наукових публікацій дозволяє виокремити декілька підходів до з'ясування сутності та змісту торгівлі людьми.

Перейдемо до розгляду групи правових понять щодо визначення торгівлі людьми, де зазначений злочин розглядається більш широко і не звужується рамками лише як «злочину торгівлі жінками».

Спочатку розглянемо визначення державних органів, а потім думки окремих дослідників цієї проблеми.

Часто торгівля людьми розглядається як проблема боротьби із злочинністю [63, с. 15]. Стратегія протидії їй полягає у цьому випадку в застосування кримінального покарання, розвитку міжнародної координації дій поліції та інших заходах, що дають змогу більш ефективно переслідувати злочинців. У цьому розумінні боротьба з торгівлею людьми обмежується лише боротьбою із злочинністю. Практика європейських країн свідчить, що багато потерпілих має негативний досвід спілкування з поліцією. Такий підхід несе значний ризик для потерпілих через використання їх у якості свідків за кримінальними справами без забезпечення належного захисту та підтримки. Означений підхід до визначення суті торгівлі людьми використовується, передусім, представниками поліції та інших правоохоронних органів.

Глобальний альянс проти торгівлі жінками у січні 1999 р. разом з фундацією проти торгівлі жінками та Групою з питань міжнародного права у галузі прав людини розробили визначення *торгівлі людьми* – як будь-які дії та посягання на дії, спрямовані на добір, перевезення в межах кордонів або за їхні межі, купівлю, продаж, передачу, приймання чи переховування особи з використанням обману, примусу (включаючи застосування сили чи погрози силою або зловживання службовим становищем) чи торгової кабали з метою поневолення чи тримання такої особи за плату чи без такої у недобровільному рабстві (домашньому, сексуальному чи репродуктивному), в умовах примусової

чи кріпосної праці або в умовах подібних до рабства у будь-якому місці, за винятком місця, де така особа мешкала на час первинного обману, примусу чи боргового поневолення [80, с. 126].

Отже, торгівля людьми в зазначеному аспекті – це сукупність дій, які можуть здійснюватися однією та декількома особами (той, хто добирає осіб; купує жертву; утримує її в умовах рабства чи застосовує до неї примусову працю в різних цілях (робота на підприємствах, прислугою, примусове одруження, примушення до вагітності шляхом гвалтування). Тобто головними ознаками, на наш погляд, будуть виступати: обман, заманювання, примус, боргова кабала, поневолення. Тобто людина зазнає серйозного порушення своїх прав, стає жертвою власника та позбавляється спроможності розпоряджатися своїм тілом. А використання праці жінок і дітей на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється.

Міжнародна організація праці також засуджує таку подібну до рабства практику. Тобто торгівля людьми розглядається як проблема розподілу трудових ресурсів. Розгляд проблеми через призму організації праці дає підстави для висновку, що *торгівля людьми* – не що інше, як експлуатація людини, примушування її до виконання тих чи інших трудових функцій. Протидія торгівлі людьми з точки зору прихильників такого підходу зводиться до створення належних умов праці, що виключають експлуатацію людини.

Одночасно подібне поняття описується у протоколі та Конвенції ООН: заборонена торгівля людьми – вербування, перевезення, переведення, переховування або приймання осіб шляхом загроз або викрадення, застосування сили, шахрайства, обману або насильства, або шляхом здійснення чи отримання незаконних виплат або допомоги для досягнення згоди людини, що має контроль над іншою людиною, з метою статевої експлуатації [128]. Сила або примушення, обман, зловживання владою, на наш погляд, використовуються в даному визначенні для зв'язку їх з переведенням жінок в стан надзвичайної експлуатації. Людина, потрапивши в таке становище, не має

реальної альтернативи та повинна виконувати роботу, надавати послуги або здійснювати певну діяльність [79, с. 112].

Останнім часом торгівля людьми все більше ототожнюється з нелегальною міграцією, особливо в країнах Західної Європи та Північної Америки. У межах цього підходу, запобігання торгівлі людьми означає запобігання в'їзду потенційних жертв до тієї чи іншої країни. Боротьба проти торгівлі людьми перетворюється, таким чином, у боротьбу проти нелегальної міграції.

Із зазначеного вбачається, що досліджується той аспект, що торгівля дітьми може розглядатися і як практика рабовласництва, примусової праці, обману та знущань, і як проблема організованої злочинності.

Отже, для боротьби з торгівлею людьми потрібні принципово нові, транснаціональні методики, в яких буде використовуватись міжнародне співробітництво у формах обміну інформацією та надання взаємної допомоги.

Кримінальний кодекс України передбачає кримінальну відповідальність за торгівлю людьми або здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану особи (ч. 1 ст. 149). Торгівля людьми – вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію. При здійсненні такої передачі до потерпілої особи можуть бути застосовані психологічне чи фізичне насильство. Неможна залишати поза увагою те, що такий злочин водночас посягає на відносини, пов'язані зі здоров'ям людини, її життям, встановленим порядком здійснення посадовими особами своїх повноважень, зі встановленим порядком перетинання державного кордону, а також пов'язаний з правом дитини виховуватися в сім'ї з батьками та з правом батьків виховувати дитину, які становлять додаткові

факультативні безпосередні об'єкти складу злочину, передбаченого ст. 149 КК України [158].

У юридичній літературі висловлюється думка про те, що торгівля людьми не містить такої ознаки, як предмет злочину. Оскільки особа, яка його вчиняє, безпосередньо впливає на учасника суспільних відносин (особу продають чи передають безоплатно). Отже, такого учасника потрібно визнавати потерпілим від цього кримінального правопорушення [159, с. 211].

Проведений аналіз слідчо-судової практики та літературних джерел щодо проблематики торгівлі людьми дозволив виокремити наступні класифікаційні групи злочину даної категорії.

1. *Торгівля людьми з метою сексуальної експлуатації*. Стаття 34 Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року зобов'язує держав-учасниць захищати дитину від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень. З цією метою держави-учасниці, зокрема, вживають на національному, двосторонньому та багатосторонньому рівнях усіх необхідних заходів щодо запобігання: а) схилянню або примушуванню дитини до будь-якої незаконної сексуальної діяльності; б) використанню дітей з метою експлуатації у проституції або в іншій незаконній сексуальній практиці; с) використанню дітей з метою експлуатації у порнографії та порнографічних матеріалах [127]. У цьому документі, крім експлуатації у проституції, виокремлюють ще й експлуатацію у порнографії.

Відповідно до ст. 1 Конвенції про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами від 2 грудня 1949 року сторони в цій Конвенції зобов'язуються накладати кару на кожного, хто для вдоволення похоті іншої особи: 1) зводить, умовляє або спокушає з метою проституції іншу особу, навіть за згодою цієї особи; 2) експлуатує проституцію іншої особи, навіть за згодою цієї особи. У ст. 2 цього документа сторони зобов'язуються накладати кару на кожного, хто: 1) утримує будинок розпусти чи управляє ним або свідомо фінансує чи бере участь у фінансуванні будинку розпусти; 2) здає в оренду або наймає будівлю чи інше місце, або частину такого, знаючи, що вони

будуть використані з метою проституції третіми особами [126]. У цій Конвенції згадується ще про одну форму сексуальної експлуатації – створення або утримання місць розпусти.

Таким чином, у міжнародних нормативно-правових актах виокремлюють, насамперед, такі форми сексуальної експлуатації, як експлуатація проституції, використання в порнографії та створення й утримання місць розпусти.

Водночас у теорії кримінального права сексуальну експлуатацію визначають по-різному:

– здійснюване з метою задоволення фізіологічних або психологічних потреб, отримання фінансової або іншої вигоди використання сексуальних властивостей людини проти її волі (М. Ю. Буряк) [32];

– використання діяльності дітей щодо задоволення сексуальних потреб третіх осіб з метою отримання прибутку винними особами (І. М. Доляновська) [76; 77];

– протиправне і каране використання сексуальності як особливої фізіологічної властивості людини проти її волі з метою отримання фінансової або іншої вигоди (Ю. П. Смірнов) [251, с. 58];

– одна з форм експлуатації, яка полягає у використанні проти волі людини, її фізичних здібностей (можливостей) для задоволення власних сексуальних потреб або потреб іншої особи (осіб) з метою отримання суб'єктом експлуатації фінансової або іншої вигоди (М. О. Ковальова) [114, с. 36];

– практика, коли певна особа отримує сексуальне задоволення, фінансовий прибуток шляхом використання або експлуатації сексуальності іншої особи в порушення прав людини, таких як право на гідність, рівність, самостійність, нормальний фізичний і психологічний стан, унаслідок торгівлі, секс-туризму, торгівлі «нареченими поштою», порнографії, оголення, побиття, гвалтування і сексуальних домагань (Ю. С. Нагачевська) [201, с. 243];

– вид експлуатації, коли певна особа отримує сексуальне задоволення, фінансові прибутки чи покращення свого становища шляхом використання чи експлуатації сексуальності іншої особи через порушення прав людини, таких як

право на гідність, рівність, самостійність, фізичний та психічний добробут (Н. В. Плахотнюк) [226, с. 13];

– вид експлуатації праці особи у сфері проституції, під якою потрібно розуміти надання сексуальних послуг за гроші чи іншу матеріальну винагороду, або в суміжних сферах (у сфері розпутних дій з дітьми, надання разових сексуальних послуг ув'язненим і деяким іншим особам, співжиття з метою систематичного отримання сексуального задоволення тощо), незалежно від того, чи дозволений у тій чи іншій країні чи її окремих місцевостях цей вид діяльності [203, с. 15];

– використання особою іншої людини з метою отримання прибутку для задоволення сексуальних потреб третіх осіб, а також для примусового задоволення власних сексуальних потреб [233].

Сексуальна експлуатація, безумовно, спрямована здебільшого на одержання прибутку. Це підтверджують і результати опитування слідчих, 87 % яких стверджує, що сексуальна експлуатація здійснюється з метою одержання прибутку (Додаток Б). Водночас отримання прибутку не варто визнавати однією з обов'язкових ознак сексуальної експлуатації, оскільки таке обмеження не дозволяє притягнути до кримінальної відповідальності осіб за протиправні діяння, пов'язані з сексуальною експлуатацією, що не мають на меті одержання прибутку або в разі недоведення цієї мети.

Еволюція інституту кримінальної відповідальності за злочини, пов'язані з різними формами сексуальної експлуатації, на теренах сучасної України характеризується поступовою трансформацією системи заборон у сфері суспільної моралі упродовж XIX–XX ст. Розвиток кримінального законодавства в незалежній Україні характеризується виокремленням злочинів проти моральності (розділ XII КК України) з одночасною криміналізацією торгівлі людьми з метою експлуатації, ввезення, виготовлення, збуту і розповсюдження порнографічних предметів, створення або утримання місць розпусти і звідництва, сутенерства або втягнення особи в заняття проституцією (ст. 149, 301–303).

Таким чином, сексуальна експлуатація здійснюється як з метою одержання прибутку, так і з метою задоволення сексуальних потреб, і полягає у використанні фізичних можливостей (здібностей) людини для задоволення власних сексуальних потреб або потреб іншої особи (осіб) з метою отримання суб'єктом експлуатації матеріальної або іншої вигоди.

Визначення сексуальної експлуатації потрібно закріпити у примітці до ст. 149 КК України поряд з іншими видами експлуатації людини. Сексуальна експлуатація повинна охоплювати такі її форми, як проституція, утримання місць розпусти, звідництво, сутенерство, порнографію та інші подібні протиправні діяння. Тобто вона охоплює як злочини, так й інші протиправні діяння, зокрема адміністративні правопорушення [197].

2. *Торгівля людьми з метою трудової або іншої експлуатації.* Найбільш поширеним видом торгівлі людьми є трудова експлуатація. Такий сучасний вигляд «рабства» передбачає примус особи працювати проти її волі. Особи, які піддаються зазначеному виду злочинної діяльності, найчастіше працюють у сільському господарстві, будівництві, сфері обслуговування та розваги, та знаходяться у вкрай несприятливих умовах для проживання.

Деякі автори, зокрема А. І. Дворкін та Г. К. Смирнов, справедливо відзначають, що «торгівля людьми, як і інші види злочинного бізнесу, підпорядкована певним закономірностям ринкових відносин, передусім таким, як закони попиту і пропозиції, розвитку, рентабельності, необхідності обліку та рекламування товарів і послуг». Тобто потреби приймаючих країн задовольняються потребами постачальників. Більш розвинені держави породжують попит і є країнами призначення, а держави, в яких легко можуть завербувати людей, є країнами походження [79, с. 50].

Частка внесених відомостей про торгівлю людьми з метою трудової та іншої експлуатації є меншою. Специфіка цих кримінальних правопорушень полягає у здійсненні дій відносно людини (вербування, переміщення, переховування, передача, одержання) з метою використання її фізичних можливостей та професійних умінь для примусової праці. Примусова праця

може проявлятися у різних формах, зокрема, це може бути: виконання певних робіт (фізичний труд) і надання послуг, зокрема, пов'язаних з вчиненням злочину (втягнення у злочинну діяльність); використання у збройних конфліктах. На наш погляд, примусовий характер праці підкреслюють використані законодавцем у ст. 149 КК України такі поняття, як «рабство», «підневільний стан» [82, с. 8].

Розслідування злочинів даної групи також має особливості, які обумовлюються тим, що тут мета злочину полягає у використанні фізичних можливостей людини і певних її професійних умінь у певній сфері діяльності. Потрібно враховувати й те, що потерпілими цього різновиду злочинів, більш вірогідно, стають представники певних соціальних груп або прошарків суспільства (безробітні, безпритульні, алкоголіки, наркомани).

3. *Торгівля дітьми.* Цей різновид злочину, передбаченого ст. 149 КК України, полягає у використанні дітей з метою отримання наживи при усиновленні або удочерінні, використанні їх у жебрацтві, використанні як донорів внутрішніх органів, для зйомки відео- і фотоматеріалів порнографічного характеру тощо. Звичайно, дитина може бути використана і для примусової праці або сексуальної експлуатації. Але підставою виділення цих злочинів в окрему класифікаційну групу є використання злочинцем саме особливостей потерпілого, пов'язаних з його віком (неусвідомлення шкідливості й протиправності дій щодо нього, неможливості вчинення опору тощо).

Саме обставини, пов'язані з особистістю дітей-потерпілих, обумовлюють, з одного боку, вчинення щодо них специфічних протиправних дій (експлуатації), а з іншого – накладають специфічний відбиток на характер вирішуваних завдань розслідування і тактику проведення СРД, НСРД та інших процесуальних дій.

4. *Торгівля людьми з метою вилучення органів, проведення дослідів над ними без їх згоди.* Ці два різновиди експлуатації окремо передбачені ст. 149 КК України, але враховуючи їх медичний характер, на наш погляд, їх доцільно

об'єднати в одну групу. Характер експлуатації, пов'язаний з медичним втручанням в організм людини, обумовлює й відповідне місце його вчинення – медичний заклад, а також наявність такого суб'єкта, як лікар (медичний персонал). Очевидно, що специфічними будуть і сліди злочину – ознаки вилучення органів, проведення операцій, застосування певних препаратів тощо. Для їх виявлення і використання як джерел доказів потрібне буде залучення фахівців у галузі медицини, зокрема при підготовці й призначенні судово-медичної експертизи.

На підставі окремих публікацій, телевізійних передач, а також інформації із спеціальної літератури (зокрема, про проведення дослідів над полоненими) можна зробити висновок, що такі злочини цілком можливі в сучасних умовах. Наприклад, потерпілими можуть стати люди, які через свій уразливий стан (психічно хворі, без свідомості) передаються родичами або медичним персоналом лікувального закладу для проведення певних дослідів (іспиту лікувальних препаратів, медичних приладів, біологічної зброї тощо). Звичайно, виявлення і розслідування таких злочинів буде мати суттєву специфіку, обумовлену особливостями потерпілих, а також характером дослідів, які проводилися над ними [225, с. 69].

5. *Торгівля жінками з метою примусу їх до вагітності.* Цей різновид експлуатації також передбачено ст. 149 КК України і полягає він у здійсненні незаконної угоди (а також вербуванні, переміщенні, переховуванні, передачі, одержанні) стосовно жінки з метою її примушення до запліднення, виношування і народження дитини. Наразі в Україні та сусідніх країнах вже є випадки укладання угод щодо так званого «сурогатного» материнства. Враховуючи, що може бути примушення до сурогатного материнства – це може мати ознаки злочину, передбаченого ст. 149 КК України. Вочевидь, злочин буде мати високу латентність. Звичайно їх виявлення і розслідування буде мати особливості, які обумовлюються особистістю потерпілої та характеру вчинення відносно неї протиправних дій.

Наведені класифікаційні групи торгівлі людьми мають і спільні риси, на які потрібно звернути увагу перед розглядом особливостей їх розслідування. Зокрема, будь-яка торгівля чи інша незаконна угода щодо людини представляє собою досить складну схему злочинного бізнесу, в якій задіяна велика кількість учасників, що виконують різні за обсягом і значенням функції. Співучасники можуть знаходитися на територіях різних держав, і мати при цьому як єдиний центр керівництва, так і опосередковано керуватися окремими структурами. Як правило, злочини вчиняються групами осіб з розподіленням функцій, які можна розділити на групи залежно від їх стійкості та спрямованості.

Надавши характеристику предмету дослідження, наголосимо, що протягом останніх років в Україні усе частіше спостерігаються випадки вчинення кримінальних правопорушень щодо дітей. Небезпека таких деліктів та необхідність ним протидіяти не викликає сумнівів, оскільки утворені наслідки протиправної діяльності не тільки завдають великої матеріальної шкоди державі, але й в окремих ситуаціях несуть в собі загрозу життю і здоров'ю пересічних громадян [261, с. 758].

Торгівля дітьми або інша незаконна угода щодо дитини має комплексний характер, а отже, є об'єктивно обумовлена необхідність розроблення саме комплексної методики розслідування на основі криміналістичної класифікації.

Системні зміни в суспільстві стосуються і сфери діяльності правоохоронних органів, які впродовж останніх років виконують свої завдання у виключно складній соціально-економічній і політичній обстановці. Кардинальне реформування органів системи МВС України зі створенням Національної поліції України принципово не покращило стан протидії злочинам у сфері торгівлі людьми.

Зважаючи на зростаючу динаміку кількісних показників злочинів, з метою оптимізації розслідування досить специфічних правопорушень виникає об'єктивно зумовлена необхідність наукового розроблення низки методик з найбільш важливих ключових напрямів, що можливе лише за умови детального вивчення криміналістичної характеристики злочинів у сфері торгівлі людьми.

Як свідчать результати статистичних даних, останніми роками на території України спостерігається тенденція до зростання кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2, 3 ст. 149 КК України, вчинених стосовно осіб, які не досягли 18-річного віку (протягом 2014–2017 рр. – на 20–25 %, 2018–2020 рр. – на 35–40 %). Якщо у 2014 р. було зареєстровано 104 таких злочини, то у 2020 р. їх кількість зросла до 293, тобто у понад три рази. Однак, зазначені цифри не відображають реальних масштабів окресленої проблеми і свідчать лише про той факт, що ця категорія злочинів характеризується високим рівнем латентності й, за даними досліджень, співвідноситься сьогодні 1:5. Кількість виявлених у зазначений період організованих груп та злочинних організацій відповідного спрямування зменшилася на 33 %, а закінчених провадженням кримінальних правопорушень – на 27 %. Негативною також є динаміка і щодо викритих угруповань з міжрегіональними (– 42 %) і транскордонними (– 57 %) зв'язками [59].

Також, варто констатувати, що ідентифікація дітей, постраждалих від торгівлі людьми, залишається проблемою, а наявна статистика є лише верхівкою айсберга. Діти мають обмежені можливості захистити себе та повідомити про вчинений проти них злочин, а отже, часто залишаються невидимими для соціальних служб і кримінального правосуддя. Торгівля дітьми або інша незаконна угода щодо дитини може мати різноманітні прояви і досить складний механізм вчинення, коли окремі дії, що входять до його складу, виконуються різними особами (групою осіб).

Крім того, цей злочин, як правило, має оболонку цивільно-правових відносин (усиновлення, працевлаштування, надання медичних послуг тощо), що створює суттєві труднощі у збиранні доказів, відмежування від інших суміжних з ним злочинів. Також потрібно відзначити, що злочини названої категорії, як правило, вчиняються на території кількох держав, що обумовлює необхідність співробітництва з правоохоронними органами інших країн у їх виявленні та розслідуванні.

Грунтовне дослідження криміналістичної характеристики, з урахуванням актуальної на сьогодні слідчої, експертної та судової практики, надає змогу в режимі реального часу проаналізувати стан і оперативну обстановку щодо кількісного та якісного рівня злочинності за низкою показників, на підставі отриманих даних сформулювати наукові основи комплексної криміналістичної методики.

Певні сучасні досягнення у галузі розробок методик розслідування окремих видів кримінальних правопорушень не означають, що всі тактико-методичні проблеми, які супроводжують розслідування та запобігання кримінальним правопорушенням, вирішені. Є спірні точки зору низки вчених з багатьох положень методики розслідування, пов'язані з предметом, змістом і принципами її побудови, які прямо або побічно впливають на розробку приватних методик. Тим часом чітке розуміння сутності, структури, змісту і принципів побудови криміналістичних методик розслідування окремих видів кримінальних правопорушень вкрай необхідне для ефективного використання таких знань у процесі розробки нових приватних криміналістичних методик розслідування злочинів, до якої варто віднести методику розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини.

Останніми роками дослідники все більшу увагу стали приділяти теоретичній розробці методик, пов'язаних з розслідуванням окремих видів злочинів. З усього різноманіття сучасних висловлювань з цих питань заслуговують обговорення, на наш погляд, такі точки зору.

В. П. Бахін пропонує виокремити загальний метод розслідування злочинів, який має загальне значення для розробки методик усіх видів [17]. В. І. Белецький пише про необхідність розробки базової методики розслідування злочинів як універсальної теоретичної основи для формування методик розслідування окремих видів злочинів, що також схоже на ідею загального методу розслідування [21]. Подібну позицію щодо формування базової методики розслідування злочинів запропонували В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель, визначивши її як систему наукових

положень і розроблюваних на їх основі рекомендацій щодо розслідування декількох видів злочинів, об'єднаних в єдиний предмет вивчення з урахуванням кримінально-правових і криміналістичних передумов [238, с. 33].

У наведених дослідженнях автори, на наш погляд, намагаються створити різні варіанти загального методу розслідування злочинів, що є спірним. Аналізуючи їхні точки зору, доходимо висновку, що загальний метод розслідування або базова методика, не має практичної перспективи через свою спільність рекомендацій з розслідування злочинів, бо якщо вони мають загальний характер, то щодо розслідування конкретних видів злочинів буде незрозуміло як застосовувати слідчому дану методику, наприклад, щодо розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини.

На думку М. П. Яблокова, у криміналістичній методиці протягом багатьох років ведеться розробка комплексних методик розслідування, що містять рекомендації з розслідування двох і більше однорідних видів злочинів (наприклад, методика розслідування злочинів проти моральності тощо) [140, с. 174]. Важливо виходити з усталеного принципу побудови криміналістичної методики про те, що будь-який вчинений злочин за своєю природою індивідуальний акт злочинної поведінки, як і індивідуальні його методи розслідування, що визначаються слідчої ситуацією у кримінальному провадженні.

Перспективи мають, на наш погляд, дослідження за видовою методикою розслідування. Так, В. Є. Корноухов зазначає, що видова методика – це, обумовлена суперечливим ставленням вихідних ситуацій розслідування з комплексним характером предмета доказування, система тактичних завдань і операцій, спрямована на формування системи доказів з метою обґрунтування наявності (відсутності) одного зі складів злочину, передбаченого комплексним характером предмета доказування [130, с. 54]. У даному визначенні, на наше переконання, автор, мабуть, відображає системний характер видової методики, виокремлює загальні та приватні ознаки, важливі, по-перше, для формування

системи доказів, по-друге, для обґрунтування наявності (відсутності) одного зі складів злочину.

Аналіз наведених вище позицій щодо методики розслідування окремих видів злочинів дозволяє дійти висновку, що, по-перше, сьогодні простежується тенденція до подальшого розвитку теоретичної основи методики розслідування злочинів; по-друге, подальше поглиблене дослідження проблем і шляхів розвитку криміналістичної методики необхідно продовжити для розроблення найбільш ефективних засобів і методів розслідування злочинів, і впровадження у практику таких розробок у формі нових приватних методик розслідування конкретних видів злочинів. Наприклад, розробку методики розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини.

Побудова науково обґрунтованої методики розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини визначається принципами, покладеними в її основу, загальними положеннями. У криміналістичній літературі принципи побудови методики розслідування злочинів розглядаються різними вченими-криміналістами по-різному, що не виключає їх теоретичної та практичної значущості.

Так, А. М. Васильєв позначив вісім загальних положень (принципів) побудови методики [49, с. 16–19]. До них він відніс: найсуворіше дотримання вимог законності; кримінально-правову та криміналістичну характеристику злочинів; швидкість і повноту розслідування; порушення кримінальної справи; обставини, що підлягають встановленню; проведення первинних слідчих дій; планування та побудову слідчих версій; поєднання слідчих дій та оперативно-розшукових заходів; використання допомоги громадськості.

М. А. Селіванов виокремив дев'ять відомих загальних положень (принципів) методики [246, с. 61–64]. Однак усі автори визначають положення методики або як загальні положення методики розслідування практичної спрямованості, або як загальні умови провадження досудового розслідування.

З огляду на їхній підхід, досить влучно розкрив сутність побудови криміналістичної методики А. М. Колесніченко, виокремивши в них принципи

науки, тобто принципи, що відносяться до розробки загальних положень методики розслідування як розділу криміналістики, і принципи практичної діяльності, тобто принципи, які стосуються побудови методики розслідування конкретного злочину [119]. У його точці зору, на нашу думку, обґрунтовано виокремлені два важливих положення: по-перше, принципи, що визначають науковий напрям розвитку криміналістичної методики; по-друге, принципи, що визначають практичне спрямування сучасних уявлень і знань про методику розслідування злочинів різних видів.

Свою чергою, термін «криміналістична характеристика» науковці почали застосовувати, починаючи з середини 1960-х рр. Вперше його використано в праці Л. А. Сергєєва, присвяченій якраз проблемам розслідування і попередження розкрадань, що вчиняються при проведенні будівельних робіт. Тому прийнято вважати, що саме Л. А. Сергєєв уперше увів у науковий обіг термін «криміналістична характеристика», під якою він вбачав сукупність взаємопов'язаних чинників, що характеризують особливості способів учинення і слідів відповідних видів злочинів, об'єкта посягань, обставин, які характеризують учасників злочинів та їх злочинні зв'язки, час, місце, умови й обстановку вчинення злочинів [248].

З'явившись наприкінці 1960-х років, поняття «криміналістична характеристика» привернуло до себе увагу багатьох провідних учених-криміналістів, що досліджували теоретичні та практичні питання методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень [34, с. 34].

Однак питання щодо змісту та основних елементів криміналістичної характеристики залишається дискусійним донині. Аналітичний огляд результатів досліджень науковців стосовно трактування досліджуваного поняття дає змогу дійти висновку, що вчені-криміналісти так і не досягли однастайності в баченні змісту й категорій, які охоплює зазначена конструкція [102, с. 91], проте єдність наукових поглядів в даному напрямі вкрай важлива, адже при розробці та формуванні відповідної методики розслідування різного роду кримінальних правопорушень вчені-криміналісти в більшій або меншій

мірі завжди враховують дані, які входять до складу елементів криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень [261, с. 112–114; 38, с. 5; 91, с. 142; 242, с. 126; 134, с. 89; 12, с. 27].

Визначення поняття криміналістичної характеристики відіграє важливу роль у науці. Розробка понятійного апарату є принциповим і важливим питанням для науки. Це пояснюється різними факторами. Зокрема, перспективою побудови сталих кореляційних зв'язків між її елементами, можливістю, висувати певні версії за їх допомогою, під час досудового розслідування планувати проведення різних СРД тощо.

Водночас одні автори розглядають її як наукову категорію (Л. Я. Драпкін, Л. А. Сергеев) [88, с. 17; 261, с. 4–5], інші – як сукупність відомостей про кримінальне правопорушення (І. Ф. Герасимов, В. Є. Коновалова, О. Н. Колесніченко) [68, с. 96; 125, с. 16], треті вважають науковою абстракцією (В. І. Шиканов) [304, с. 42]. Четверта група авторів, розглядає криміналістичну характеристику кримінального правопорушення як наукову розроблену систему істотних, типових криміналістичних ознак і властивостей, що притаманні певному виду кримінальних правопорушень (І. М. Артамонов, О. О. Ейсман) [6, с. 7; 310, с. 98].

Вчені-криміналісти, що досліджують проблеми криміналістичної характеристики, не завжди однотипно підходять і до визначення її поняття та системи [298, с. 140–141].

Наприклад, М. В. Салтевський зазначав, що криміналістична характеристика – це видова модель, яка дозволяє прогнозувати, будувати найбільш обґрунтовані версії щодо обставин конкретної події (особи, способу вчинення злочину, засобів злочину та іншого) [244, с. 148–151]. Водночас В. Д. Берназ визначає дану категорію як засновану на державних статистичних даних науково-обґрунтовану систему узагальненої інформації та їх джерел про обставини, які були доказані, та інші, які мали значення для попередження, виявлення, розкриття, розслідування та судового розгляду досліджуваних кримінальних правопорушень зазначеної категорії [28, с. 17]. А от

В. С. Кузьмічов стверджує, що криміналістична характеристика – це своєрідна інформаційна модель, що являє собою якісно-кількісний опис типових ознак конкретного виду (групи) кримінальних правопорушень. При цьому, автор підкреслює що особливе значення криміналістична характеристика кримінальних правопорушень набуває на початковому етапі досудового розслідування для визнання основних його напрямків висунення обґрунтованих версій. На окремих етапах розслідування виявляються лише окремі елементи криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, а повна їх сукупність встановлюється під кінець розслідування [171, с. 252].

На нашу думку, найбільш вдале визначення *криміналістичної характеристики кримінального правопорушення* було сформульоване О. М. Колесніченком, який вважає, що це система відомостей про криміналістично значимі ознаки кримінальних правопорушень даного виду, яка відображає закономірні зв'язки між ними і слугує для побудови та перевірки слідчих версій з метою вирішення основних завдань досудового розслідування [119, с. 12].

Однак, незважаючи на різні думки науковців з приводу криміналістичної характеристики кримінального правопорушення, у кожному погляді вчених-криміналістів простежується одна мета – сформулювати об'єктивне уявлення про кримінальне правопорушення, вказати ті його риси, що є відправними для методики досудового розслідування.

Аналіз викладених вище визначень поняття криміналістичної характеристики кримінального правопорушення дає можливість виокремити низку ознак, властивих якщо не всім, то більшості з цих визначень.

Думки більшості авторів схожі в тому, що криміналістична характеристика кримінальних правопорушень – це:

- 1) сукупність даних (відомостей), інформація про кримінальні правопорушення, які характеризуються, і певні, пов'язані з ними явища;
- 2) сукупність (система) ознак властивостей, слідів, відношень кримінального правопорушення;

- 3) інформація, що має криміналістичне значення;
- 4) характеристика конкретного, реального кримінального правопорушення і наукова абстракція двох рівнів, яка виокремлює типові ознаки певних категорій кримінальних правопорушень (видів і груп) і кримінальних правопорушень взагалі;
- 5) важливий елемент окремої методики.

Погоджуємося з думкою О. О. Ейсмана про те, що криміналістична характеристика слугує «стержнем» методики досудового розслідування окремих видів кримінальних правопорушень [309, с. 99], для якої головними завданнями є:

- 1) розкрити фактичний зміст будь-якої конкретної події і сукупності супровідних обставин як системи послідовних у просторі та часі дій суб'єкта;
- 2) прояснювати механізм утворення слідів при вчиненні конкретного кримінального правопорушення, вказуючи на його закономірності, можливі варіанти слідів та їхній зв'язок між собою;
- 3) визначати шляхи доведення того або іншого складу кримінального правопорушення у всій сукупності обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні;
- 4) розмежовувати етапи досудового розслідування кримінального провадження (етапи доказування) залежно від вирішуваних на кожному етапі специфічних задач [14, с. 99].

Перед слідчим постійно виникає необхідність звернення до того чи іншого елемента криміналістичної характеристики з метою уточнення своїх дій або ж прогнозування дій правопорушника для постановки правильних питань під час проведення експертизи або ж у процесі спілкування з фахівцем у певній галузі – у кожному випадку він неодноразово звертається до кількісних і якісних компонентів криміналістичної характеристики [102, с. 100–101].

Таким чином, практичне значення криміналістичної характеристики кримінального правопорушення полягає в тому, щоб слугувати слідчому (дізнавачу) своєрідним трафаретом, який би «накладався» на наявні в його

розпорядженні на даному етапі досудового розслідування.

Своєю чергою, такий «трафарет» дозволяє:

- визначати, чи містяться в даній події ознаки кримінального правопорушення;
- прогнозувати суть цієї події і супутніх їй обставин;
- обґрунтовано припускати зміст і форми прояву тих слідів, які могли і повинні були залишитися в результаті кримінального правопорушення, і причинно пов'язаних з ним передуючих і подальших обставин;
- конкретизувати повноту зібраної у справі доказової інформації і проводити їх аналіз та оцінку;
- планувати і здійснювати цілеспрямовані заходи з дослідження даної події, що припускають пошук, фіксацію і процесуальне закріплення цих слідів [14, с. 100].

На основі чого, загалом, у комплексній криміналістичній методиці розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини необхідно виокремлювати такі структурні елементи:

- 1) криміналістичну характеристику злочинів (спосіб підготовки, учинення та приховування злочинів; обстановка вчинення та слідова картина; відомості про осіб, які вчинили злочини, злочинні групи та особу дитини-потерпілого (-их));
- 2) типові слідчі ситуації початкового та наступного етапу розслідування й відповідні їм комплекси процесуальних дій;
- 3) особливості організації й тактики проведення окремих СРД та НСРД;
- 4) використання спеціальних знань (методів економічного та документального аналізу) і призначення окремих видів судових експертиз.

Запропоновані характеристики загалом становлять приватну криміналістичну методику розслідування, яка раніше не досліджувалась.

1.2 Елементи криміналістичної характеристики торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини

Стан та умови протидії найнебезпечнішим виявам організованої та корисливо-насильницької злочинності, пов'язані з ними якісні зміни криміногенної ситуації у країні визначили для криміналістики низку нових завдань, а торгівля людьми є яскравим прикладом такої злочинності, поєднаної з транснаціональною організованою злочинністю, що викликає неабияке занепокоєння міжнародної спільноти [200, с. 8].

Найбільш суттєво вони торкаються криміналістичної методики [19, с. 9–17]. І це не випадково, оскільки, як зауважував С. С. Чернявський, саме цей розділ криміналістики найбільш обумовлений потребами судово-слідчої практики щодо пошуку та вдосконалення наукових засобів і методів розкриття та розслідування злочинів. Задоволення цих потреб і є головною метою криміналістики загалом, зумовлює тенденції внутрішнього розвитку цієї науки, визначає місце й роль у ній окремих теорій, зокрема криміналістичної класифікації, криміналістичного прогнозування, криміналістичної характеристики злочинів та ін. [298].

Водночас певне «відставання» науково-методичних рекомендацій від нагальних потреб практики пояснюють відсутністю належних теоретичних досліджень саме в галузі криміналістичної методики. Криміналістичний аналіз злочинів, який раніше здійснювали з метою розроблення прикладних рекомендацій щодо розслідування, фактично перетворився на безсистемне зведення кримінально-правових, кримінологічних і кримінально-процесуальних аспектів характеристики окремих діянь [17, с. 8].

Наявність диспропорцій між запитами практики й науковими розробками неодноразово підтверджували вчені-криміналісти. Скажімо, О. М. Васильєв зазначає, що ці чинники знижують коефіцієнт корисної дії усієї криміналістики з негативними наслідками для протидії злочинності [49, с. 3]. В. П. Бахін відверто констатує, що розвиток криміналістики за останні двадцять років

свідчить про те, що вона зійшла до безпредметного теоретизування [18, с. 53]. Р. С. Белкін стверджує, що у криміналістичній науці трапляється значна кількість різноманітних «умоглядних конструкцій» і «відкриттів», що не мають ані теоретичного, ані практичного сенсу [25]. В. Я. Колдін з цього приводу зазначає, що запропоновані чисельні «вчення», не підкріплені обґрунтуванням їх практичної користі, лише вносять різнобій і плутанину в систему підготовки кадрів [117, с. 20].

У ситуації, що склалася, частково «винні» й самі практичні працівники. На думку Р. С. Белкіна, перешкодою на шляху впровадження криміналістичних рекомендацій у слідчу практику є консервативні стереотипи, що склалися в царині правоохоронної діяльності. «Практика стихійно протидіє нововведенням, – констатував він, – намагаючись зберегти звичний статус-кво, звичний спосіб дій. Цьому сприяють і сформовані стереотипи мислення слідчих та оперативних працівників. Небажання і деякою мірою побоювання нового, незвичного прикриваються іронічним ставленням до рекомендованих новинок. Корені цього негативного ставлення різноманітні. Це може бути результатом професійної деформації, втрати інтересу до своєї професії. Дається у знаки й конформізм молодих слідчих, які потрапили під вплив «заражених» цією байдужістю старших колег» [22, с. 124].

Наявні суперечності необхідно усувати й перший крок у цьому напрямі повинні зробити науковці. Саме їм доведеться переглянути запропоновані наукою положення, зокрема й ті, що стосуються криміналістичної методики, оскільки так звані «книжкові рекомендації», що здатні частково задовольнити потреби навчального процесу з криміналістики, навряд чи стають інструментом практичної діяльності [298].

Сьогодні криміналістична методика має здебільшого описовий вигляд, а в її структурі представлені такі «традиційні» елементи, як криміналістична характеристика злочину; обставини, що підлягають встановленню; особливості внесення відомостей до ЄРДР; початкові СРД, НСРД; типові слідчі ситуації, висунення версій і планування розслідування; організація і тактика проведення

окремих СРД, НСРД; запобіжні дії слідчого [121, с. 15–18]. Останніми роками цей перелік збільшився за рахунок застосування таких категорій, як криміналістична класифікація кримінальних правопорушень, взаємодія учасників розслідування тощо.

Заслуговують на увагу пропозиції розглядати окрему криміналістичну методику у вигляді інформаційно-пізнавальної моделі [64; 98]. Цей підхід дає змогу організаційно впорядкувати структуру методики, забезпечити тісний зв'язок між відповідними елементами й таким чином підвищити ефективність пізнавальних дій.

Не вдаючись до наукових дискусій, зазначимо, що ми підтримуємо визначення Л. Я. Драпкіна, який під криміналістичною характеристикою злочинів розуміє наукову категорію, де з достатнім ступенем конкретності описано типові ознаки та властивості події, обстановки та способу вчинення суспільно небезпечних діянь певної класифікаційної групи, процес утворення та локалізації доказів, типологічні якості особи та поведінки винних, потерпілих, а також сталі особливості інших елементів механізму злочину [88].

1.2.1 Спосіб вчинення злочину

Спосіб вчинення злочинів у криміналістиці завжди був об'єктом детальної уваги вчених, оскільки він виступає своєрідним «ключем» до розкриття злочинів, відображає характерні риси діяльності особи, є визначальною ланкою в розробці окремих методик і в деяких випадках уможливорює розмежування окремих видів злочинів, нерідко ставить перед криміналістикою нові завдання тощо.

Установлення способу вчинення злочину, пов'язаного з торгівлею дітьми, створює передумови для з'ясування форми вини під час вирішення питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності за відповідною статтею КК України.

Традиційно спосіб учинення злочину в криміналістичній літературі тлумачать як «образ дій злочинця, що виражається в певній, взаємозалежній системі операцій і прийомів підготовки, здійснення та приховування злочину» [122, с. 22]. Р. С. Белкін спосіб учинення злочину вважає системою дій з підготовки, учинення та приховування злочину, що детерміновані умовами зовнішнього середовища і психофізіологічними властивостями особистості, які можуть бути пов'язані з вибіркоким використанням відповідних знарядь або засобів чи умов місця і часу та об'єднаних спільним злочинним умислом [176, с. 359]. У цьому контексті В. В. Лисенко стверджує, що спосіб учинення злочину є сукупністю мотивованих, цілеспрямованих і необхідних дій, обумовлених обстановкою та засобами вчинення злочину та виконуваних винуватим для досягнення поставлених завдань [187, с. 8].

Вивченню способу вчинення злочину у криміналістичній літературі приділяється велика увага. Так, М. В. Салтевський під способом вчинення злочину розуміє комплекс причинно і функціонально пов'язаних довільних (і частково мимовільних) цілеспрямованих дій злочинця [244, с. 421].

Дії з підготовки, вчинення та приховування злочину утворюють єдиний спосіб учинення злочину, оскільки спрямовані на досягнення кінцевого результату та охоплюються загальною метою. У зв'язку з цим більш обґрунтованою є точка зору Г. Г. Зуйкова, який визначає спосіб вчинення злочину як систему об'єднаних загальним задумом дій злочинця з підготовки, вчинення і приховування злочину, детермінованих об'єктивними і суб'єктивними факторами, поєднаних з використанням відповідних знарядь, засобів та умов місця і часу [107, с. 32]. Вчений зазначає, що «на відміну від кримінально-правового і кримінально-процесуального понять «спосіб вчинення злочину», його криміналістичне поняття і значення є найширшими і ємнісними» [107, с. 41].

Дії злочинців крізь призму способу злочинної діяльності розглядає А. Ф. Лубін як комплекс спільних дій, спрямованих на реалізацію усвідомлюваних завдань і цілей, за визначених умов і засобів досягнення їх.

Автор виокремлює фази розвитку злочинної діяльності: підготовка, вчинення і відтворення цієї діяльності [185, с. 13].

Відповідно до результатів емпіричного дослідження, також можна дійти висновку, що майже всі способи вчинення торгівлі людьми є повноструктурними (86,0 % вивчених епізодів). Отже, спосіб злочину – це дії злочинця, що закономірно проходять чотири фази розвитку: інформаційно-пошукову (розвідувальну), підготовчо-організаційну, діяльнісно-операційну та забезпечення приховування слідів злочину [292, с. 8].

Спосіб підготовки до вчинення злочину.

- розроблення плану вчинення торгівлі людьми;
- підбір учасників і розподіл ролей між ними (у разі вчинення групою);
- підбір способу вербування особи;
- пошук і вербування осіб, які можуть бути потенційними постраждалими;
- створення вебсайтів та агенцій для пошуку моделей і фотомоделей;
- створення вебсайтів, шлюбних агентств для вербування потенційних постраждалих;
- створення вебсайтів та агенцій під вивіскою ескорт-служб;
- створення вебсайтів у вигляді сайтів знайомств;
- створення вебсайтів, наповнених у вигляді пропозицій по працевлаштуванню;
- розміщення оголошень на електронних дошках оголошень, де вказують характер майбутньої роботи;
- розроблення плану вчинення торгівлі людьми;
- створення вебсайтів та агенцій, що пропонують подорожі чи навчання за кордоном, які займаються оформленням і видачею необхідних для виїзду за кордон документів;
- оформлення документів для перебування потерпілих на території країни призначення;
- налагодження зв'язків з потенційним покупцем;

- виготовлення незаконних закордонних паспортів або викрадення закордонних паспортів у подальшому для здійснення підробки;
- налагодження корумпованих зв'язків з посадовими особами державних органів;
- добір способів для переміщення потерпілих через державний кордон України (час, місце тощо);
- налагодження контактів з сутенерами за межами країни;
- вибір способу оплати;
- підбір способу спілкування між потерпілою стороною та торговцями людьми;
- підшукування приміщень (оренда) для утримання, облаштування, в яких здійснюється вербування, переховування, проживання або експлуатація жертв;
- підготовка засобів маскування;
- підготовка алібі [194, с. 8].

Для вчинення вказаних злочинів також характерні наявність декількох взаємопов'язаних між собою етапів злочинної діяльності та їх ретельне планування, обов'язковими елементами якого є:

- підшукування осіб, які з огляду на вік та зовнішні (фізичні) дані можуть бути використані для продажу (68,7 % респондентів);
- підшукування поза межами України за участю іноземних громадян «ринків збуту» для продажу потерпілих (58,8 % респондентів);
- вибір способів для переміщення потерпілих через державний кордон України – законних (за дійсним паспортом, іншими необхідними документами) або незаконних (за підробленими документами або нелегально, взагалі без будь-яких документів) (43,6 % респондентів);
- налагодження корумпованих зв'язків із посадовими особами державних органів, які займаються оформленням та видачею необхідних для виїзду за кордон документів, а також здійснюють безпосередній контроль за

переміщенням громадян через державний кордон України (41,4 % респондентів);

– вибір способу оплати поставленого таким чином «товару» (40,2 % респондентів).

Також, підготовка до вчинення торгівлі людьми може включати цілий комплекс взаємообумовлених дій: підбір осіб, які мають необхідний злочинний досвід чи міжнародні зв'язки; створення організованої злочинної групи, злочинної організації, яка має на меті вчинення злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми; ретельне планування вчинення злочину; розподіл ролей між учасниками; утворення різноманітних фірм з працевлаштування, туристичних послуг, спонсорської, медичної діяльності; підшукування та вербування так званих «жертв» – осіб, які з огляду на вік, зовнішні дані, стан здоров'я можуть бути використані для продажу чи іншої незаконної передачі; налагодження корумпованих зв'язків з посадовими особами державних органів, які займаються оформленням і видачею необхідних для виїзду за кордон документів, а також здійснюють безпосередній контроль за переміщенням громадян через державний кордон України; дії із забезпечення переміщення через державний кордон України громадян: підготовка необхідної додаткової супровідної документації (довідки про стан здоров'я; документи для усиновлення (удочеріння) дитини тощо); дії з безпосереднього переміщення потерпілих через державний кордон України – законного (за дійсним паспортом, іншими необхідними документами) або незаконного (за підробленими документами або нелегально, взагалі без будь-яких документів); підшукування поза межами України за участю іноземних громадян «ринків збуту» для потерпілих з метою їх подальшої експлуатації, а саме: використання в порнобізнесі, примусовій праці або примусовому наданні послуг, рабстві або звичаях, подібних до рабства, підневільному стані, залученні в боргову кабалу, вилученні органів, проведенні експериментів над людиною без її згоди, усиновленні (удочерінні) з метою наживи, примусовій вагітності, втягненні у злочинну діяльність, використанні у збройних конфліктах тощо; продаж чи

інша незаконна угода щодо передачі людини; розроблення заходів з приховання слідів злочину, а також плану протидії розкриттю злочину за умови його виявлення тощо [308; 133; 100].

Типові способи вчинення злочину:

– усі форми сексуальної експлуатації. Потерпілі від даного різновиду злочину піддаються сексуальній експлуатації, під якою потрібно розуміти експлуатацію людини у сфері проституції, що передбачає надання платних сексуальних послуг, або в суміжних сферах (наприклад, у сфері розпусних дій із дітьми, надання разових сексуальних послуг ув'язненим і деяким іншим особам, спільного мешкання з метою систематичного отримання сексуального задоволення тощо). Вербування може здійснюватися як під прикриттям статусу суб'єкта підприємницької діяльності (модельного, шлюбного і туристичного агентства, агентства з працевлаштування) [236, с. 111], так і шляхом «усної агітації» вигідності роботи за кордоном і пропонуванням допомоги в організації виїзду друзями потерпілих, їх знайомими і навіть родичами, які, по суті, є першою ланкою «работоргівельного» ланцюга. Середній вік потерпілих становить 15–25 років. Розслідування злочинів даної групи кримінальних правопорушень має свої особливості, які обумовлені специфічним видом експлуатації, а також наявністю, з одного боку, провокуючої, віктимної поведінки жертв, а з іншого – глибокої психічної травми, завданої систематичним застосуванням насильства [208; 196];

– використання в порнобізнесі. Доставка батьками (опікунами, вчителями) за винагороду дітей у фото студії для зйомки відео- і фото-матеріалів порнографічного характеру. У цьому випадку експлуатація виражається у використанні тіла і зовнішності дитини для виготовлення з метою розповсюдження або збуту предметів, що є носіями текстової або графічної інформації, яка спрямована на збудження статевої пристрасті способом цинічного, безсоромного, грубо натуралістичного або протиприродного відображення статевого життя людей. Жертвами таких злочинів, як правило, стають діти, які залишаються без контролю з боку батьків

або батьки яких зловживають спиртними напоями чи наркотиками. Як свідчить аналіз слідчо-оперативної практики, виявлення ознак учинення торгівлі людьми за даною формою пов'язане з викриттям злочинної діяльності нелегальних приватних студій, фотолабораторій, які займаються виготовленням, збутом і розповсюдженням порнографічних матеріалів (ст. 301 КК України). Якщо в ході розслідування буде встановлено факт використання у зйомках неповнолітніх за згодою і сприянням їхніх батьків або попечителів, учителів чи інших осіб, авторитет яких дозволяє керувати діями дітей, вирішується питання про початок досудового розслідування за ознаками торгівлі чи іншої незаконної угоди щодо людини [92];

- примусова праця або примусове надання послуг;
- рабство;
- залучення в боргову кабалу;
- вилучення органів. Видалення з організму людини її складової частини, яка має певну будову і спеціальне призначення (орган зору, серце, легені, печінка, нирки, підшлункова залоза з 12-палою кишкою, селезінка тощо);
- звичаї, подібні до рабства, підневільний стан;
- проведення дослідів над людиною без її згоди;
- усиновлення (удочеріння) задля наживи. Оформлене спеціальним юридичним актом прийняття в сім'ю неповнолітньої дитини на правах сина чи дочки для її наступного використання у: жебрацтві, сексуальній експлуатації, занятті азартними іграми, подальшому укладенні щодо неї договорів купівлі-продажу, міни та інших, які передбачають фактичну передачу права власності;
- примусова вагітність або примусове переривання вагітності. Використання репродуктивної функції організму жінки шляхом природнього або штучного запліднення без її згоди та подальше примушування жінки до виношування дитини або примусове переривання вагітності. Примушування до вагітності як вид експлуатації – це використання організму жінки та її репродуктивних функцій шляхом природнього або штучного запліднення без її згоди та примушування до виношування і народження дитини [156]. На

сьогодні в Україні й сусідніх країнах вже є випадки укладання угод щодо «сурогатного» материнства. Незважаючи на відсутність кримінальних проваджень на даний час (очевидно, злочин буде мати високу латентність), є підстави припускати, що такі злочини можливі у майбутньому. Звичайно, їх виявлення і розслідування буде мати особливості, які обумовлюються особистістю потерпілої та характером вчинення щодо неї протиправних дій;

- примусове одруження;

- примусове втягнення у жебрацтво. Організація та примушування осіб до заняття жебрацтвом шляхом побиття, зґвалтування, навмисного заподіяння каліцтва, нанесення фізичних та/або психологічних травм та інших видів насильства. Дитину для експлуатації передають мати або батько, які користуються при цьому своїм правом вирішувати її долю. Жертвами даного різновиду торгівлі людьми стають, як правило, діти, факт народження яких не був зареєстрований батьками в органах державної влади (діти осіб без певного місця проживання, циган тощо), та діти, факт народження яких був зареєстрований, але які виховувались у малозабезпечених (часто багатодітних) сім'ях, де батьки зловживали алкоголем або вживали наркотичні засоби. Одержувати та експлуатувати дітей можуть члени злочинних угруповань, які організують кримінальний бізнес синдикатів жебраків у містах. Діти передаються ними дорослим жебракам, які співпрацюють з ними. Також одержувати дітей від батьків можуть особи, які є посередниками (рідко виконавцями) проведення нелегальних операцій з трансплантації органів дітей. По суті, замовниками таких злочинних дій є батьки дитини, якій потрібна операція. Особливість розслідування злочинів даної категорії обумовлена тим, що потерпілі діти, як правило, не усвідомлюють протиправність вчинюваних щодо них дій і потребують тривалого курсу лікування;

- втягнення у злочинну діяльність;

- використання у збройних конфліктах, тобто виконання особою бойових завдань;

– передача медичним персоналом пологових будинків новонароджених особам, які не можуть мати дітей унаслідок безпліддя, або для подальшого використання дитини як матеріалу для виділення стовбурових клітин. Виконавцями злочину даної категорії є персонал пологових будинків (або приватних медичних установ), який приймає пологи у жінки, повідомляє неправдиву інформацію про смерть при народженні або про народження мертвого немовляти і передає дитину іншим особам за винагороду. У представленій схемі торгівлі дітьми беруть участь, як правило, головні лікарі медичних установ, їх заступники, завідувачі відділень і консультацій, головні акушери-гінекологи та інші посадові особи сфери медичного обслуговування. Пособницькі функції можуть виконувати співробітники відділень прозектур, перинатальних центрів, які підробляють або складають фіктивні документи про надходження трупа дитини та її поховання.

Особливість розслідування даних злочинів обумовлена необхідністю детального ознайомлення з регламентацією дій медичного персоналу закладів, співробітники яких були задіяні у злочині. Знання обов'язків цих осіб та особливостей документообігу в таких закладах надасть можливість, по-перше, встановити джерела доказів незаконності дій персоналу (підроблені або сфальсифіковані документи, місця, де труп дитини повинен був знаходитись, особи, які могли бути очевидцями незаконних дій); по-друге, встановити системність незаконних дій з боку співробітників вказаних установ і їх спрямованість на підготовку, вчинення та приховування злочину;

– передача співробітниками дитячих будинків та інтернатів дітей через механізм усиновлення (удочеріння) особам із патологічними сексуальними потребами. Виконавцями даного різновиду злочину є посадові особи дитячих будинків та інтернатів, які під прикриттям рішення про усиновлення передають дитину за винагороду іншим особам. Факт усиновлення в даному випадку є способом встановлення контролю над дитиною з метою її експлуатації. Отримувати й експлуатувати дітей можуть особи з деформованою сексуальною орієнтацією, яка спрямована на задоволення статевої пристрасті шляхом вступу

в статеві зносини з дитиною, зокрема неприродними способами, – педофіли, а також члени релігійних сект. Особливість розслідування торгівлі дітьми, вчиненої під прикриттям рішення про усиновлення (удочеріння), обумовлена тим, що ознаки цього складу злочину встановлюються в ході розслідування таких кримінальних правопорушень, як експлуатація дітей (ст. 150 КК України), статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 КК України), розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК України), у вчиненні яких обвинувачуються батьки дитини;

– передача медичним персоналом психічно хворих людей або таких, що перебувають у тяжкому (без свідомості) стані унаслідок коми, паралічу, а також залежних від апаратів стимуляторів серця чи вентиляції легень для подальшої трансплантації їхніх органів або для проведення досліджень над ними. Особлива категорія потерпілих і характер експлуатації обумовлюють специфічне місце вчинення даного злочину – медичний заклад, а також наявність таких співучасників, як лікарі (медичний персонал). Потерпілими від таких злочинів можуть стати люди, які через свій уразливий, хворобливий стан передаються родичами або медичним персоналом лікувального закладу для проведення певних експериментів (випробування лікувальних препаратів, медичних приладів, біологічної зброї тощо). Звичайно, виявлення і розслідування таких злочинів буде мати специфіку, обумовлену особливостями потерпілих, а також характером досліджень, які проводилися над ними. Очевидно, що специфічними будуть і сліди злочину – ознаки вилучення органів, проведення операцій, застосування певних препаратів тощо. Для їх виявлення і використання як джерел доказів потрібно буде залучення фахівців у галузі медицини, зокрема, при підготовці й призначенні судово-медичної експертизи;

– доставка та передача дітей для їх трудової експлуатації (виконання сільськогосподарських, будівельних та інших робіт). Специфіка цих злочинів полягає у вчиненні дій стосовно людини (вербування, переміщення, переховування, передача, одержання) з метою використання її фізичної сили та

професійних умінь для примусової праці. Сутність трудової експлуатації полягає у примушуванні людини шляхом застосування до неї насильства чи під загрозою його застосування до праці, результати якої присвоюються або ними безоплатно користуються інші особи. Примусова праця може проявлятися у таких формах, як виконання певних робіт (фізична праця) і надання послуг і консультацій (інтелектуальна праця), використання у збройних конфліктах тощо.

Потерпілими від цього різновиду злочинів можуть бути безпритульні діти, які не мають постійного місця проживання, займаються бродяжництвом і, відповідно, не мають належного джерела доходів; інваліди і психічно хворі діти, які потрапляють у поле зору злочинців саме через свій уразливий стан [195].

Необхідно зазначити, що така класифікація не є вичерпною.

Також, А. І. Довгань до типових способів підготовки до вчинення кримінального правопорушення, зокрема втягнення неповнолітнього у заняття жебрацтвом, відніс такі:

1) послаблення або відсутність самоконтролю неповнолітнього за своєю поведінкою та діями (спільне споживання спиртних напоїв, наркотичних засобів, одурманюючих речовин, лікарських препаратів);

2) вибір неповнолітніх, яких найімовірніше можна залучити до заняття жебрацтвом (неповнолітніх, які раніше вчиняли протиправні діяння, підлітків із малозабезпечених сімей, сиріт тощо);

3) прояв дружньої підтримки неповнолітньому, з метою втягнути його у заняття жебрацтвом;

4) прищеплення неповнолітньому інтересу до особливостей злочинного життя (проведення різноманітних бесід, розмови щодо покращення матеріального становища неповнолітнього);

5) виготовлення, придбання, пристосування знарядь і засобів (наприклад, виготовлення підроблених медичних документів про хворобу, інвалідність, сирітство, різноманітних табличок з проханням про допомогу, носіння

знищеного, пошкодженого чи брудного одягу, одягу, що не відповідає погоднім умовам чи порі року з метою викликати у перехожих жалість та співчуття тощо) [75, с. 98; 74, с. 57].

До способів учинення кримінальних правопорушень з обігу порнографічних предметів віднесено:

1) ввезення на Україну – такі дії, в результаті яких вказані твори переміщуються через державний або митний кордон на територію України;

2) виготовлення – процеси, які включають в себе як авторство (створення твору чи внесення змін у вже існуючий твір), так і відтворення, розмноження таких творів – друкування, зняття копій, монтаж;

3) збут полягає в оплатній передачі іншій особі, включаючи продаж, обмін, як оплату за виконану роботу чи надання послуги;

4) розповсюдження – безоплатна передача іншим особам, включаючи друкування, передачу у спадок, надання в тимчасове користування;

5) перевезення або інше переміщення – зміна місця знаходження, доставляння з одного місця в інше будь-яким способом;

6) зберігання – будь-які дії, пов'язані з фактичним незаконним перебуванням предмета кримінального правопорушення у володінні винного (при собі, в сховищі, приміщенні, іншому місці) незалежно від його тривалості;

7) примушування до участі у створенні порнографічних предметів, під яким розуміють вплив на інших осіб застосуванням фізичного або психічного впливу з метою домогтися того, щоб вони виступили авторами порнографічної продукції (заново написати книгу, сценарій, внесли відповідні зміни до вже існуючих предметів), іншим чином взяли участь у створенні твору (виступили акторами, режисерами, операторами фільму тощо) [205, с. 37; 36, с. 56–57].

Типові способи вчинення торгівлі людьми можуть поєднуватися з:

– вербуванням. Досягнення із людиною добровільної (наприклад, шляхом запрошування або умовляння особи, яка перебуває в уразливому стані) або вимушеної (наприклад, шляхом шантажу, погрози застосування насильства) домовленості на її подальшу експлуатацію або на вчинення певних дій щодо

неї, таких як переміщення, переховування, передача іншій особі. Вербування є закінченим з моменту досягнення домовленості з особою, яку вербують для експлуатації;

– переміщенням. Дії, спрямовані на зміну місця її перебування. Зазвичай, переміщення здійснює вербувальник, але це можуть робити й інші особи. Найчастіше воно пов'язане з перетином кордону, але може відбуватися і всередині країни;

– передачею або одержанням дитини. Вчинення дій, пов'язаних з переходом контролю над людиною від однієї особи до іншої. Наприклад, вербувальник або перевізник передає людину особі, яка її експлуатуватиме;

– переховуванням. Обмеження фізичних контактів людини з іншими особами, особливо з представниками правоохоронних органів, що може проявлятися і у наданні приміщення для перебування, і у примусовому позбавленні волі;

– насильством, небезпечним для життя або здоров'я дитини, або з погрозою застосування такого насильства;

– насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого чи його близьких, або з погрозою застосування такого насильства. Заподіяння легкого тілесного ушкодження, яке не призвело до короточасного розладу здоров'я або короточасної втрати працездатності, а також вчинення інших насильницьких дій (завдання ударів, побоїв, обмеження чи незаконне позбавлення волі за умови, що вони не були небезпечними для життя чи здоров'я в момент заподіяння). Заподіяння особі легкого тілесного ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності, середньої тяжкості або тяжкі тілесні ушкодження, а також інші насильницькі дії, які не призвели до вказаних наслідків, але були небезпечними для життя чи здоров'я в момент заподіяння [194, с. 14];

– спричиненням тяжких наслідків (тяжка хвороба (СНІД, серйозна психічна хвороба тощо); заподіяння потерпілому тяжкого тілесного ушкодження; спричиненням тяжких наслідків; вбивство потерпілого, його

самогубство чи зникнення безвісти; самогубство чи тяжка хвороба його батьків тощо.

Типові способи вчинення торгівлі людьми можуть вчинятися з використанням:

– примусу. Насильницька поведінка людини поєднана з метою спонукання потерпілого до певної поведінки;

– шантажу. Психічне насильство, що полягає у погрозі розголосити відомості, які потерпілий чи його близькі бажають зберегти у таємниці;

– матеріальної чи іншої залежності потерпілого. Єдиним чи одним із основних джерел існування дитини є матеріальна допомога суб'єкта злочину, зокрема перебування першого на утриманні останнього. Інша залежність – це залежність від опікуна тощо;

– уразливого стану дитини. Фізичними властивостями (неможливість чинити опір незаконним діям через фізичну хворобу чи інші фізичні вади, перебування у стані сну тощо);

– обману. Умисне введення в оману іншої особи або підтримування вже наявної у неї оманливої уяви шляхом передачі інформації, що не відповідає дійсності, або замовчування про різні факти, речі, явища тощо з тим, щоб схилити цю особу до певної поведінки. Повідомлення неправдивої інформації щодо можливості працевлаштування за кордоном, умов праці, суми заробітку та можливості у будь-який час повернутися додому;

– викрадення. Відкрите заволодіння особою (коли остання або інші, треті особи, у присутності яких здійснюється викрадення, завідомо для винного розуміють значення вчинюваних ним злочинних дій); таємне заволодіння (вчинене за відсутності інших осіб щодо людини, яка не розуміє значення вчинюваних з нею дій у зв'язку з малоліттям, перебуванням у безпорадному стані тощо); заволодіння дитиною, вчинене шляхом обману чи зловживання довірою; заволодіння дитиною в результаті вимушено-добровільної передачі її винному під погрозою насильства над її батьком, усиновителем, опікуном, піклувальником, вихователем тощо, або під погрозою насильства над особами,

близькими для останніх, або розголошення відомостей, що їх ганьблять, пошкодження чи знищення їхнього майна;

– підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію;

– службового становища, службовою особою. Якщо службова особа, яка своїми діями об'єктивно сприяла вчиненню злочину, усвідомлювала свою роль у вчиненні саме торгівлі людьми і використовувала при цьому своє службове становище.

Типові способи приховування злочину. Способи приховування злочинів В. О. Овечкін умовно поділяє на дві групи:

а) способи, спрямовані на перешкоджання отриманню інформації про злочин (переміщення матеріальних джерел інформації про злочин; маскуванню матеріальних джерел інформації; знищення матеріальних, а подеколи й ідеальних (люди) джерел інформації про злочин; ухилення від явки до органу розслідування; відмова від дачі показань; недонесення);

б) способи, які перешкоджають отриманню інформації про злочин і спрямовані на надання завідомо неправдивої інформації (фальсифікація; інсценування; завідомо неправдиве повідомлення з метою приховування злочину; завідомо неправдиві показання) [110, с. 67–68].

На думку Ю. Б. Комаринської та О. І. Галагана, серед дій з приховування потрібно виокремити матеріальні (пов'язані з фізичним впливом на матеріальні об'єкти) і вербальні (словесні) [123, с. 15].

Загалом дії, спрямовані на приховування торгівлі дітьми, можна згрупувати так: – приховування слідів кримінального правопорушення може виявлятися у формі знищення засобів, документів і предметів, які застосовувалися під час учинення торгівлі людьми; – виїзд із населеного пункту; – приховування маршруту переміщення жертв; – активний вплив на свідків, потерпілих щодо давання ними неправдивих свідчень чи відмови від них; – давання неправдивих показань чи взагалі відмова їх давати; – знищення або приховування необхідного обладнання, знарядь, засобів і матеріалів,

спеціальної літератури, цифрової інформації, яке використовувалось у злочинних діях.

1.2.2 Обстановка вчинення злочину

Науковці-криміналісти, як відмічає О. О. Андреев, «... під обстановкою вчинення злочину розуміють систему взаємозалежних і взаємодіючих об'єктів, процесів і явищ, які характеризують умови місця і часу, речові, метеорологічні, фізико-хімічні та інші фактори, особливості поведінки учасників події та інші обставини об'єктивної дійсності, що впливають на спосіб і механізм вчинення злочинного діяння» [3, с. 43].

В. В. Тищенко зазначає, що знання обстановки злочину дозволяє слідчому будувати версії щодо злочинця, механізму злочину, цілей і мотивів злочину. Також обстановку злочину тісно пов'язує з усіма компонентами злочинної діяльності та пропонує у структуру обстановки злочину включити наступні елементи:

- 1) часову характеристику розвитку події злочину;
- 2) просторову характеристику на всіх її етапах;
- 3) матеріальну обстановку місця підготовки, вчинення і приховування злочину (якщо вони не збігалися, не відбувалися в одному і тому ж місці);
- 4) погодні та інші природно-кліматичні умови;
- 5) поведінку учасників події;
- 6) соціально-побутові та психологічні відносини між учасниками події;
- 7) умови загального характеру, на фоні яких протікала злочинна подія (суспільні заходи, святкова подія і т. п.);
- 8) обставини, що сприяють чи перешкоджають підготовці, здійсненню і приховуванню злочину [273, с. 69–70].

В. І. Куликов розглядає цю категорію як «... обмежену просторово-часовими рамками конкретної події злочинну систему, що включає в себе

матеріальні (природні та техногенні) та соціально-психологічні елементи, що оточують злочинця, та свідомо обраного, пристосованого до них середовища, в якому вчиняється злочинне діяння, і впливаюче на формування усіх його структурних елементів, що детермінує характер поведінки співучасників злочину, а також обумовлюючу методику розслідування» [172, с. 45].

Р. С. Белкін стосовно цього поняття зазначав, що «обстановка на місці злочину є частиною обстановки злочину, яка, окрім матеріальної обстановки, включає поведінку учасників злочинної події, психологічні стосунки між ними та інше» [22, с. 139–140].

Своєю чергою, О. М. Васильєв і М. П. Яблоков розуміють обстановку вчинення злочину «... як систему різного роду об'єктів, що взаємодіють між собою, об'єктів, явищ і процесів, що характеризують умови місця й часу, речові, природно-кліматичні, виробничо-побутові та інші умови навколишнього середовища, особливості поведінки непрямих учасників протиправної поведінки, психологічні зв'язки між ними та інші обставини об'єктивної реальності, що склалися (незалежно або по волі учасників) в момент злочину, які впливають на спосіб і механізм його вчинення, що проявляються в різного роду слідах, що дають змогу будувати висновки про особливості цієї системи та зміст злочину» [50, с. 125].

Серед її елементів М. Х. Валєєв виокремлював такі: «... місце, час, об'єкт, предмет вчинення злочинного посягання, склад співучасників і характер їх взаємовідносин з потерпілим та іншими особами, а також матеріальні елементи оточуючого середовища» [43, с. 21].

Однак не всі елементи обстановки вчинення злочину будуть мати однакове значення при розслідуванні злочинів, деякі з них взагалі не будуть містити ніякої інформації. Крім того, поняття обстановки вчинення злочину не потрібно звужувати лише до місця безпосереднього вчинення злочину, а можна розширити, починаючи з часу готування і до моменту приховування злочину, місце, де готується злочин, безпосередньо вчиняється і де приховуються сліди та наслідки злочинного діяння і т. ін., тобто включити всі можливі фактори та

умови, серед яких перебуває особа, яка має намір вчинити злочин, та які чинять вплив на механізм слідоутворення.

Дослідження обстановки дає змогу отримати вихідну інформацію про подію, оцінити ситуацію з огляду на об'єктивну можливість учинення злочину в конкретних умовах, сприяє встановленню обставин учиненого злочину. Певну особливість такої категорії, як місце вчинення злочину щодо торгівлі людьми, зумовлює транснаціональний характер даного злочину. Ми не можемо говорити про місце вчинення торгівлі людьми. Вбачається більш доцільним говорити про місце вчинення окремих етапів злочинних дій, з яких складається цей злочин і про які йшлося вище. Перший етап злочинного діяння – підшукування та вербування жертв – має місце в Україні. З огляду на фактори, які сприяють учиненню злочину, можна сказати, що переважно ці дії відбуваються в регіонах зі складним економічним становищем, високим рівнем безробіття. Конкретне місце, де злочинці вербують своїх жертв, залежить від способу вчинення цих дій. З огляду на шляхи потрапляння жертв у тенета торгівців, варто зазначити, що вести мову про місце можна лише у випадку особистого контакту вербувальника із жертвою. У випадку викрадення жертви, а це здебільшого можна віднести до дітей, місцем учинення злочинних дій переважно є вулиця, можливо недалеко від шкіл та інших місць, де діти проводять час, залишаючись поза наглядом дорослих. Злочинці обирають місця не дуже людяні на випадок опору з боку жертви. Якщо викрадаються дорослі особи, то місцем викрадення обирається двір житлового будинку, вулиця, територія поблизу місця роботи жертви. Дуже часто викрадення здійснюються на вокзалах, в аеропортах.

Конкретними місцями, де утримуються викрадені особи до перевезення їх за кордон і подальшого продажу, є: – міська квартира, дім, дача злочинців (31,1 % респондентів); – квартира, яку арендують злочинці (30,2 %); – гараж, сарай, підвал будинку (14,1 %); – приміщення комерційних фірм (що під прикриттям займаються торгівлею людьми) (10,1 %); – готель, пансіонат, будинок відпочинку (9,2 %); – конспіративна квартира (8,3 %); – гуртожитки

(5,1 %); – інші приміщення (будівлі, що ремонтуються, або будинки, призначені для зносу, технологічні бункери, колодязі тощо) (4,6 %) [301, с. 17].

Часто викрадені особи перевозяться з місця на місце, щоб ускладнити їх пошук. Треба зауважити, що перелічені вище місця можуть слугувати не тільки для утримання викрадених осіб, а й тих осіб, які обманним шляхом опинилися в руках злочинців і очікують відправлення за кордон для подальшого «працевлаштування». Як правило, сам продаж людини має місце вже після перетину державного кордону України. Найбільш популярними країнами призначення для громадян з України є Туреччина, Греція, Кіпр, Італія, Іспанія, Югославія, Боснія і Герцеговина, Угорщина, Чехія, Хорватія, Німеччина, Об'єднані Арабські Емірати, Сирія, Китай, Голландія, Канада та Японія [180, с. 18].

1.2.3 Слідова картина злочину

У причинному зв'язку зі способом вчинення злочину завжди знаходиться його «слідова картина». У матеріалах кримінальних проваджень про торгівлю людьми криміналістичний інтерес представляють не тільки сліди злочинців, але й сліди потерпілих. Отже, під час розслідування важливого значення набуває не тільки знання того, які саме сліди і де повинні або могли залишитися в результаті вчинення злочину, але й правильне визначення їх приналежності.

Пошук слідів доцільно проводити як на місці затримання підозрюваних у вчиненні злочинів, так і в місці утримання потерпілих, за місцем перебування посередників, у транспортних засобах, які використовувалися для перевезення потерпілих, та в інших місцях.

Саме відслідковуючи злочинну діяльність з підготовки, безпосереднього вчинення та приховування наслідків кримінального правопорушення (слідів злочину), необхідно виявляти як матеріальні, так і ідеальні сліди, їх носії (джерела отримання інформації). Важливі відомості про обставини злочину,

включаючи всі його етапи, залишаються у пам'яті очевидців, які можуть повідомити про стать людей, пов'язаних із вчиненням торгівлі людьми, їх вік, зовнішній вигляд, особливі прикмети, автотранспорт, напрямок руху і деякі інші дані, що мають значення для встановлення злочинців.

Разом з тим особливістю слідової картини є те, що торгівля людьми транснаціонального характеру пов'язана з перетинанням державного кордону України. Для цього злочинці можуть використовувати підроблені документи, налагоджувати корупційні зв'язки з представниками уповноважених органів, перетинати кордон незаконно. Така діяльність, звичайно, не може не залишити слідів. Вона знаходить відбиток у певній слідовій інформації. Переміщення і переховування людини припускає багаторазові факти контактної взаємодії одягу злочинців й одягу потерпілих. Унаслідок такої взаємодії на одязі потерпілого часто залишаються мікрОВОлокна одягу злочинців і, навпаки. МікрОВОлокна його одягу обов'язково залишаються на тих предметах, з якими він стикався (на ліжку, оббивці крісла або стільця, радіатора батареї, до якої був прикутий потерпілий і т. ін.). Аналогічні сліди неминуче залишаються у транспортному засобі, що використовувався для перевезення потерпілого.

Якщо для утримання, обмеження переміщення потерпілого застосовувалися наручники, мотузки і тому подібні засоби, на цих предметах залишаються клітини епітелію, кров потерпілого.

Взаємодія правопорушника з місцем учинення кримінального правопорушення, знаряддями і засобами, а також потерпілою особою залишають матеріальні та ідеальні сліди, які при детальному дослідженні, фіксації та аналізі надають вичерпну інформацію про правопорушення та особу, яка його вчинила [37, с. 36]. Типові сліди кримінального правопорушення – це слідова інформація кримінального правопорушення, яка знаходить свій прояв у змінах в матеріальній обстановці місця вчинення протиправних дій і в пам'яті людей та відображає, яким способом правопорушник учинив кримінальне правопорушення, які знаряддя і засоби використовував.

На практиці типові сліди становлять суттєву для розслідування інформацію про вчинене правопорушення, дослідження яких дає змогу планувати подальший етап досудового розслідування. Слідова картина кримінального правопорушення – це реальна матеріальна слідова обстановка на конкретний момент часу, що відображає і зберігає різну інформацію про конкретну подію кримінального правопорушення та особу, яка вчинила його в даній обстановці [244, с. 421]. Іншими словами, типові сліди кримінального правопорушення – це прояв кримінального правопорушення, що виявляється у вигляді змін в обстановці та може бути виражений однією або декількома категоріями:

- 1) зміни в речовій обстановці;
- 2) сліди-відображення;
- 3) предмети – речові докази;
- 4) документи;
- 5) ідеальні сліди;
- 6) сліди запаху;
- 7) сліди-мікрочастини;
- 8) звукові сліди [149, с. 279].

Вчинення торгівлі людьми транснаціонального характеру виявляється у наявності матеріальних та ідеальних слідів вчинення злочину, а саме:

- слідів, пов'язаних з переміщенням (законним чи незаконним) через державний кордон (наприклад, відповідні документи);
- слідів укладення незаконної угоди стосовно жертви з її подальшим переміщенням через кордон (наприклад, журнали обліку відвідувань, записи секретарів організацій, що займаються працевлаштуванням громадян за кордоном та ін.);
- слідів отримання винагороди за продаж людини (гроші, цінності, сліди пальців рук на них, мікрочастинки тощо);
- слідів, що залишилися на тілі людини внаслідок застосування фізичного насильства (тілесні ушкодження, сліди крові);

– широкого кола ідеальних слідів (показання потерпілих, свідків, підозрюваних) [174; 175].

У сукупності це складає такий елемент криміналістичної характеристики, як слідова картина [84].

Загалом слідову картину вчинення торгівлі саме дітьми складають три види слідів: матеріальні, ідеальні та електронно-цифрові.

Матеріальні сліди розподілено залежно від природи або локалізації сліду (сліди-відображення, предмети, документи, речовини, залишені на дитині, на місці події).

До типових слідів предметів віднесено: цифрові носії інформації (системний блок, зовнішній жорсткий диск, CD-ROM диски, USB флеш-накопичувач тощо) [51; 33; 188]; засоби, за допомогою яких підроблялися паспорти та інші документи, необхідні для отримання віз для виїзду за кордон, бланки документів; мобільні телефони з пам'яттю, передусім, якщо там є анкетні дані, адреси, номери телефонів великої кількості осіб жіночої статі, а також іноземних громадян, банківських рахунків; предмети порнографічного характеру; сліди, характерні для надання сексуальних послуг; засоби індивідуального маскуванню (маски, пов'язки, рукавички тощо); засоби залякування (зброя, предмети, що імітують вогнепальну бойову зброю, піротехнічні засоби, спеціальні засоби тощо); предмети, притаманні місцю насильницького утримування (провід, липуча стрічка, наручники, шнури тощо); засоби переміщення потерпілого та його утримання (транспортні засоби, мішки, сумки, мотузки тощо).

Типовими слідами-документами є:

- анкети-заяви на отримання закордонних паспортів;
- запрошення юридичних чи фізичних осіб;
- боргові розписки;
- митні декларації; трудові договори (контракти);
- оригінали чи копії квитанцій на міжнародні поштові відправлення, одержання;

- установчі документи, що підтверджують право на заняття туристичною діяльністю, діяльністю з працевлаштування (зокрема, за кордоном);
- дані операторів стільникового зв'язку про вхідні та вихідні дзвінки з телефонів підозрюваних у причетності до злочинної діяльності;
- проїзні квитки, білети; банківські дозволи на вивіз валюти;
- безпосередньо грошові суми;
- записні книжки, зокрема електронні, інші записи;
- документи про надходження та одержання грошових переказів;
- альбоми з фотографіями різноманітних осіб;
- медичні документи (реєстраційні обліки, картки, історії хвороб тощо);
- візитки готелів, сутенерів чи клієнтів;
- щоденник із записом подій, які відбувалися з потерпілими;
- відеозаписи, зафіксовані камерами зовнішнього спостереження, що використовуються різноманітними підприємствами, фірмами, банками, супермаркетами, розважальними закладами, автозаправками;
- відео- чи звукозаписи і фотознімки, отримані внаслідок проведення ОРЗ чи НСРД; закордонні паспорти тощо.

Носіями ідеально-слідової інформації [104] є особи, які безпосередньо вчиняють злочин, їх близьке оточення, особи, що умисно надають допомогу або сприяють злочинній діяльності (28 % опитаних слідчих); діти, їхні батьки, близькі родичі, друзі, вчителі, однокласники чи одногрупники, інші особи, які входять до вузького кола спілкування потерпілих і знаходяться з ними в довірливих відносинах (43 %); свідки (особи, які внаслідок своєї професійної або підприємницької діяльності знайомі зі злочинцями та дітьми (таксисты, адміністратори саун, готелів тощо) (29 %).

Електронно-цифрові сліди розподілено на дві групи: сліди, що виникають внаслідок користування ресурсами мережі Інтернет (вебсайтами, соціальними мережами) (43 %), та сліди, що виникають внаслідок користування засобами мобільного зв'язку (57 %).

1.2.4 Особа злочинця та особа дитини-потерпілої

Особа як об'єкт дослідження передбачає багатоаспектний та багаторівневий аналіз її сутності. Найбільш загальні положення про особу формуються філософією, яка є методологічною основою для конкретних галузей знань. Філософський підхід до розуміння сутності особи передбачає єдність внутрішньої сторони (свідомість) і зовнішньої сторони (діяльність). Філософія розглядає особу як продукт соціального розвитку, як єдність загального, особливого та одиничного. У цьому розумінні людина (особа) є результатом еволюції всього людського роду, успадковує і відображає соціальний досвід усіх попередніх поколінь. Разом з тим особа володіє також деякими неповторними ознаками та якостями, що відображають її індивідуальний життєвий досвід, буття, обумовлене конкретним змістом її сімейних, виробничих, побутових та інших відносин, зв'язків, а також мікросередовища, в якому вона перебуває. Таким чином, людину як особистість формує вся сукупність матеріальних, політичних, ідеологічних, моральних, правових, побутових, культурних, естетичних та інших умов, які складають зміст буття і їх відображення в суспільній та індивідуальній свідомості. Викладене положення створює підґрунтя для розвитку криміналістичного підходу до пізнання особи [176, с. 251].

Особа злочинця як складовий елемент криміналістичної характеристики вивчається майже всіма вченими-криміналістами. Однак питання про ознаки та властивості особи злочинця, які потрібно досліджувати в межах криміналістичної характеристики, залишається відкритим. Під криміналістичним вивченням особи варто розуміти встановлення криміналістично значимої інформації про особу злочинця, жертву злочинного посягання та інших учасників процесу розслідування [275, с. 28].

Можна виокремити чотири основних групи криміналістичних завдань, вирішення яких базується на використанні інформації про людину.

Перша група завдань пов'язана з установленням тотожності особи з комплексу її ознак і властивостей, які в тому чи іншому вигляді відображаються зовні.

Друга група завдань припускає вивчення таких ознак і властивостей людини, що пов'язані з установленням фактичної картини злочину. Включає виявлення й узагальнення широкої інформації про індивідуальні соціально-психологічні властивості злочинця і жертви злочину, якими обумовлені їх мотивація і конкретні дії, що відносяться до розслідуваного злочину (спосіб вчинення злочину, характер зв'язку між злочинцем і потерпілим і т.ін.).

Третя група завдань пов'язана з визначенням оптимальної лінії поведінки осіб, що розслідують злочин, з урахуванням їхньої взаємодії з іншими учасниками розслідування, та розглядається криміналістичною тактикою. У центрі уваги зосереджуються психофізіологічні, психологічні та соціально-психологічні характеристики людей, адже саме вони враховуються при виборі тактики.

Четверта група завдань, при вирішенні яких використовується інформація про особу, пов'язана зі здійсненням криміналістичної профілактики [142, с. 171–174].

На думку Ю. М. Антоняна, особа злочинця є не що інше, як модель, абстракція, що поєднує в собі найбільш характерні особливості особи злочинця як соціального та психологічного типу. Далеко не кожна людина, яка вчинила злочин, може бути названа представником цього типу, оскільки останній складається тільки з його характерних представників [4, с. 20]. Як вважає Є. К. Волконська, особа злочинця – це досить складний комплекс ознак, властивостей, зв'язків, відносин, які характеризують особистість, її моральний світ, що взяті в розвитку і в взаємодії з соціальними та індивідуальними життєвими умовами, які тією чи іншою мірою визначили вчинення злочину [41, с. 19]. М. І. Єнікеев зазначає, що особа злочинця – це сукупність типологічних якостей індивіда, які обумовили вчинене ним злочинне діяння [90, с. 47]. Своєю чергою, С. А. Шалгунова визначає, що особа злочинця, як і

будь-якої іншої людини, характеризується різноманіттям ознак: демографічних (статтю, віком, станом здоров'я), моральних (світоглядом, інтересами, спрямованістю), соціальних (трудових, сімейно-побутових) та психологічних (емоціями, темпераментом, вольовими якостями тощо). Ці ознаки відбиваються в індивідуальних властивостях особи злочинця, його відносинах з потерпілим. У психології є визначення психологічної структури особи, що складається з чотирьох підструктур: 1) спрямованість особи (потяги, бажання, інтереси, ідеали, світогляд, переконання), що формується у процесі виховання; 2) досвід (знання, вміння, навички і звички, набуті особистим досвідом, навчанням, але вже з помітним впливом біологічних якостей особи); 3) охоплює індивідуальні особливості окремих психічних процесів як форм відображення, це – емоції, відчуття, мислення, сприйняття, увага, почуття, воля, пам'ять; 4) біологічно обумовлена, що поєднує темперамент особи, її статеві та вікові якості, а також патологічні зміни [300, с. 128–129].

Система даних, яка характеризує особу злочинця, може бути різною. Для вивчення зазначеного елемента криміналістичної характеристики застосовують відомості з різних галузей пізнання: кримінального права, кримінального процесу, криміналістики, психології, психіатрії, судової медицини, кримінології.

У кримінальних провадженнях вивчення особи обвинуваченого є важливим, насамперед, для вирішення таких питань:

- можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності;
- звільнення особи від кримінальної відповідальності й покарання у зв'язку із втратою особою суспільної небезпечності;
- звільнення особи від кримінальної відповідальності з переданням на поруки;
- кваліфікація діяння;
- обставини, що впливають на покарання;
- вид і розмір покарання, найбільш доцільного для виправлення та перевиховання особи, яка вчинила злочин;

- вид установи, де особа повинна відбувати покарання;
- найефективніші методи роботи щодо виправлення засудженої особи;
- застосування запобіжного заходу;
- момент допуску захисника до участі у справі;
- причини та умови, що сприяли вчиненню злочину;
- питання, що виникають у суді другої інстанції та інших вищих судах [95, с. 108].

Саме тому в процесі розслідування особу підозрюваного потрібно вивчати як комплексне явище.

У цьому контексті В. В. Лисенко зазначає, що відомості, які характеризують особу злочинця, мають особливе значення, оскільки сприяють: висуванню версій про особу, яка вчинила злочин; створенню уявної моделі злочинця для визначення шляхів його пошуку; плануванню розслідування; вибору тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій; з'ясуванню ролі підозрюваного в учиненні злочину; досягненню необхідного психологічного контакту з підозрюваним; встановленню мотивів і цілей учинення злочину; вибору відповідного запобіжного заходу; прогнозуванню поведінки злочинця на різних етапах досудового розслідування та під час розгляду кримінального провадження в суді; удосконаленню тактики й методики розслідування; встановленню причин та умов, що сприяють учиненню злочину.

У межах встановлення обставин, що характеризують особу підозрюваного, інтерес становить інформація, яка безпосередньо не пов'язана з учиненим кримінальним правопорушенням. До таких відомостей належать дані про: вік особи, стан її здоров'я, поведінку, взаємини, колишні судимості тощо. До суб'єктивних чинників, які визначають такий структурний елемент криміналістичної характеристики, як «особа злочинця», варто віднести: наявність у злочинців попереднього злочинного досвіду, зокрема й знання конкретних способів учинення, приховування слідів торгівлі дітьми; досвід роботи в силових структурах; індивідуальні властивості особи злочинця тощо.

Згідно з статистичними даними, найбільшу кількість осіб, які вчинили злочини, передбачені ст. 149 КК України, становлять особи віком 35–50 років (44,5 %). Це насамперед пов'язано з тим, що більшість злочинців – сформовані як особистість, індивіди, які мають значний життєвий досвід і визначальний набір соціальних контактів. Особи віком від 14 до 18 років становили 20,0 %; від 18 до 35 років – 22,2 %. Незначну частку становили особи віком від 50 років і старші – 13,3 %, адже з кількістю прожитих людиною років її криміногенна активність значно зменшується. Серед злочинців, які займаються сутенерством або втягненням у заняття проституцією, найбільший прояв активності спостерігається у віковій групі від 31 до 40 років.

Важливою ознакою особи злочинця є його освітній рівень, саме він визначає соціальну сторону життєдіяльності людини. Освітня характеристика дозволяє виявити залежність злочинної поведінки від рівня освіти та інтелектуального розвитку, а також визначити коло інтересів і потреб особи [147, с. 91]. Що ж до освітнього рівня осіб, які вчиняють розглядувані нами злочини, то варто зазначити, що згідно з статистичними даними більшість осіб, які вчинили зазначені злочини, на момент вчинення злочину мали вищу освіту – 17,5 % злочинців; незакінчену вищу освіту – 17,5 %; повну середню освіту – 24,6 %; середню спеціальну освіту – 7,0 %; неповну середню освіту – 12,4 %; початкову освіту – 7,0 %; ніде не навчалися і не працювали – 14,0 %. На підставі цих даних можна дійти висновку, що найбільше злочинів даної категорії вчиняється особами, які мають середню освіту, оскільки вона була обов'язковою у Радянському Союзі, що й зумовило такий рівень освіти в переважній більшості злочинців.

Значна частина даної категорії осіб (30,2 %) на момент вчинення злочину не перебувала у шлюбі. З тих, хто перебував у шлюбі (28,6 %), у доброзичливих стосунках перебувала половина осіб, у інших шлюб був близький до розпаду. Варто відзначити й той факт, що більшість одружених осіб характеризувались позитивно в сім'ї. На момент вчинення злочину за ст. 149 КК України,

розлучені особи становили – 28,6 %, ті, хто перебував у цивільному шлюбі – 12,6 %.

Взагалі можна зробити висновок, що особи, які займаються торгівлею людьми, часто виявляються непоганими знавцями психології потенційних жертв, адже вони вдало знаходять і використовують на свою користь найбільш уразливі риси характеру останніх. *Так, наприклад, громадянин П., зустрівшись у м. Вінниці зі знайомою громадянкою З., знаючи про її скрутний матеріальний стан і наявність на утриманні малолітньої дитини, запропонував їй надавати сексуальні послуги за плату та використовуючи при цьому свою малолітню дитину, а він, своєю чергою, зобов'язувався підшукувати клієнтів, перевозити та охороняти її, а отримані кошти розподіляти порівну між ними. Громадянка З., враховуючи збіг тяжких сімейних і матеріальних обставин, погодилася, та громадянин П. в подальшому забезпечував заняття нею проституцією на території м. Вінниці [154].*

Проведений аналіз матеріалів кримінальних проваджень за ст. ст. 149, 301–303 КК України дозволив зробити висновок, що такий злочин вчиняється у групі за попередньою змовою або організованою групою і до кримінальної відповідальності здебільшого притягаються особи, які суміщають функції вербувальника та перевізника.

Для злочинних угруповань, що спеціалізуються на торгівлі людьми, властивим є такий розподіл ролей: замовник, організатор, вербувальник, перевізник, допоміжний персонал (диспетчери, бойовики-охоронці, водії, особи, які надають приміщення для експлуатації жертв торгівлі людьми). З'ясовано, що нині простежується тенденція до перетворення на вербувальників колишніх жертв торгівлі людьми.

Порівняння соціально-демографічних портретів чоловіків і жінок-вербувальників дає можливість стверджувати, що ними виступають працездатні й повнолітні особи в розквіті фізичних сил (20–30 років), які, маючи антисуспільні настанови, не бажають знайти законних шляхів заробітку та розглядають вербувальну діяльність як можливість швидкого збагачення.

Торгівці людьми дають потенційній жертві надію на швидке збагачення без фізичних чи інтелектуальних зусиль, асоціюючи роботу за кордоном із відпочинком і формуючи в такий спосіб хибне уявлення про те, що їх там чекають, будуть піклуватися, не завдаватимуть фізичних і психічних страждань чи обмежуватимуть свободу. Традиційно для вербування потенційних жертв торгівлі людьми застосовують активний обман, що може мати різні форми, зокрема:

- стягнення коштів, що перевищують суму витрат, пов'язаних з оформленням документів та віз (втягнення в боргову кабалу) (24 % опитаних);
- виготовлення й надання підроблених документів для виїзду за кордон, не повідомляючи про це жертву, яка буде ними користуватися (74 %);
- обман щодо розміру заробітної плати, умов праці та проживання, роду і виду занять за кордоном (53 %);
- здійснення підготовки осіб, установлення випробувального терміну з умовою, що особа в цей час буде навчатися, але заробітна плата не виплачуватиметься тощо (17 %).

Часто вербувальники можуть поєднувати дві функції – вербувальника й перевізника. У таких випадках вони «відповідальні» не лише за підбір та «умовляння» потенційних жертв торгівлі людьми, а й за «доставку товару» до місця призначення. На кожній стадії є конкретна особа, яка відповідає за певний етап залучення та експлуатації жертв торгівлі людьми.

Допоміжним персоналом у процесі торгівлі дітьми з метою їх подальшої сексуальної експлуатації виступають:

- диспетчери, які прикривають злочинну діяльність, маскуючи її під надання різноманітних послуг, приймають замовлення від клієнтів, і передають їх сутенерам, забезпечують зв'язок між різними структурними частинами злочинної організації;
- бойовики-охоронці, які супроводжують жінок до місця перебування клієнта, контролюють їхнє повернення, отримують від клієнтів кошти, охороняють приміщення, де перебувають жертви експлуатації, беруть участь у

конфліктах з конкурентними злочинними об'єднаннями, застосовують насилля до жінок, які не бажають підкорятися, наглядають за добросовісністю виконання жертвами своїх «трудових обов'язків», «переконують» їх у необхідності працювати, забезпечують фізичну ліквідацію непридатного трудового ресурсу;

– водії не лише відповідають за доставку жінок до клієнтів, а й можуть також виконувати функції охоронців;

– особи, які надають приміщення для сексуальної експлуатації жертв торгівлі людьми [207, с. 292].

Під час торгівлі людьми з метою їх подальшої комерційної сексуальної експлуатації здійснюється «корупційне супроводження організованої злочинної діяльності, що є обов'язковою умовою тривалості та масштабності її здійснення. Так, у двох із трьох організованих злочинних групах, діяльність яких здійснювалася в Миколаївській області і була спрямована на торгівлю дітьми з метою їх подальшої сексуальної експлуатації, корупційний супровід здійснювався співробітниками правоохоронних органів, на яких покладалася обов'язок забезпечення оперативно-розшукової діяльності групи. Їхні функції полягали в: приховуванні діяльності злочинної групи шляхом застосування навиків оперативної роботи; розробці заходів конспірації злочинної діяльності, варіантів поведінки учасників групи в разі їхнього затримання; здійсненні охоронних заходів; розробленні єдиних правил поведінки для членів організованої групи та повій, контролі за їхнім виконанням та застосуванні заходів до порушників [116].

Жертва злочинного посягання – дитина. Механізм вчинення цього різновиду торгівлі полягає у використанні дітей з метою отримання наживи (торгівлі) при усиновленні або удочерінні, використанні їх у жебрацтві, використанні як донорів внутрішніх органів, для зйомки відео- і фотоматеріалів порнографічного характеру тощо.

Звичайно, дитина може бути використана і для примусової праці або сексуальної експлуатації. Але підставою виділення цих злочинів в окрему

класифікаційну групу є використання злочинцем саме особливостей потерпілого, пов'язаних з його віком (неусвідомлення шкідливості та протиправності дій щодо нього, неможливості вчинення опору тощо).

Діти є особливою категорією жертв торгівлі чи іншої незаконної угоди щодо людини як найбільш незахищений та уразливий соціальний прошарок суспільства. Звертає увагу на себе і той факт, що значна кількість фактів торгівлі дітьми залишається незареєстрованими правоохоронними органами. Високий рівень латентності цих злочинів обумовлений кількома чинниками:

по-перше, тим, що діти швидко адаптуються до умов експлуатації, сприймають їх як належні, рідко чинять опір злочинцям і не звертаються за допомогою до правоохоронних органів або громадськості;

по-друге, потерпілі часто не мають можливості дати повні та об'єктивні свідчення про дії злочинців в силу свого розвитку (діти дошкільного віку, немовлята);

по-третє, передача дитини для експлуатації, як правило, зовні має легальний вигляд.

За аналізом статистичних даних, випадки порушення кримінальних справ про торгівлю дітьми пов'язані із виявленням фактів їх сексуальної і трудової експлуатації. Але, крім зазначених проявів, є і такі, як: доставка батьками (зокрема, попечителями, вчителями) за винагороду дітей в фотостудії для зйомки відео- і фотоматеріалів порнографічного характеру; передача батьками своїх дітей для використання їх в якості донорів для трансплантації органів; передача медичним персоналом пологових будинків новонароджених (коли батькам повідомляється про нібито смерть або народження мертвого немовляти) особам, які не можуть мати дітей внаслідок безпліддя, або для подальшого використання дитини в якості матеріалу для виділення стовбурових клітин; передача співробітниками дитячих будинків за винагороду дітей через механізм усиновлення особам з патологічними сексуальними потребами.

Механізм вчинення торгівлі дітьми та спосіб їх експлуатації в кожному випадку залежить від вікової характеристики дитини та її правового статусу [99, с. 24]. За віком розрізняють: немовлят, дітей молодшого дошкільного віку, дітей шкільного віку.

Залежно від правового статусу, жертв-дітей можна розділити умовно на такі групи:

1) діти, факт народження яких не був зареєстрований батьками в органах державної влади, і при цьому вони перебували на утриманні батьків (діти осіб без визначеного місця проживання, циган тощо);

2) діти, що були залишені батьками, або батьки яких були позбавлені батьківських прав, і які перебували на утриманні дитячих будинків або інтернатів;

3) діти, факт народження яких був зареєстрований і які виховувались в малозабезпечених (часто багатодітних) сім'ях, де батьки зловживали алкоголем або вживали наркотичні засоби;

4) діти, батьки яких були введені в оману (як правило, медичним персоналом пологового будинку), шляхом повідомлення про смерть при народженні або про народження мертвого немовляти. Факт народження таких дітей злочинцями або не реєструється, або реєструється на ім'я інших батьків.

Діти першої і третьої групи молодшого дошкільного і шкільного віку, як правило, можуть передаватися батьками за грошову винагороду для використання їх в жебрацтві, трудової експлуатації, для занять порнографією і проституцією або для використання для трансплантації їхніх органів. Для укладення угоди по передачі таких дітей використовуються відносини батьківства.

Діти другої групи молодшого дошкільного і шкільного віку потрапляють в систему рабства через механізм усиновлення (удочеріння). В подальшому таких дітей використовують для задоволення сексуальних потреб, втягують в тенета релігійних сект. Торгівля такими дітьми вчиняється під прикриттям легальної діяльності посадових осіб дитячих будинків та інтернатів по

прийняттю рішення про їх усиновлення, як правило, іноземними громадянами, які експлуатують дітей, користуючись відсутністю контролю з боку українських органів опіки за дітьми, що вивезені закордон.

Діти четвертої групи – немовлята, що передаються за винагороду особам для здійснення трансплантації органів, використання їх в якості матеріалу для отримання стовбурових клітин чи іншого анатомічного матеріалу, а також для оформлення їхніми батьками інших осіб. Передача немовлят у цьому випадку маскується імітацією їхньої смерті в ході пологів або відразу після них.

Окремо необхідно розглядати в якості жертв торгівлі людьми безпритульних дітей – неповнолітніх віком від 13 до 17 років, за якими відсутній контроль і увага з боку батьків та органів влади. Таких дітей вербують злочинці, перевозять і примушують займатися жебрацтвом, виконувати роботу в сільському господарстві, вугільно-добувному комплексі, втягують у заняття злочинною діяльністю тощо. Також збільшується кількість випадків вербування для цього і неповнолітніх з родин, які мешкають у віддалених від великих міст районах, де у батьків немає можливості заробляти гроші на їх утримання.

При вчиненні торгівлі дітьми з використанням відносин батьківства злочинцями, які передають дитину для експлуатації, виступають її мати або батько (рідко інші близькі родичі дитини, на утриманні яких та знаходиться), які користуються при цьому своїм правом вирішувати її долю. Аналіз слідчо-оперативної практики свідчить, що до категорії цих співучасників відносяться, як правило, особи, які ведуть антигромадський спосіб життя: зловживають алкогольними напоями, наркотиками, не мають постійного місця проживання та роботи, мають багатодітні родини і не мають при цьому постійного джерела грошових надходжень.

Укладати незаконні угоди з батьками по передачі дітей можуть також особи, які виступають посередниками (рідко виконавцями) проведення нелегальних операцій з вилучення органів у дітей. По суті замовниками таких

злочинних дій є батьки реципієнта – дитини, яким потрібна вказана операція. Саме батьки реципієнта оплачують «покупку» дитини-донора.

Отримувати та експлуатувати дітей можуть також особи, які займаються виготовленням і розповсюдженням матеріалів порнографічного характеру. Передача батьками своїх дітей в цьому випадку здійснюється тільки на період зйомки вказаних матеріалів і представляє собою незаконну угоду по здачі дитини в найм.

При вчиненні торгівлі дітьми з використанням діяльності пологових будинків виконавцями злочину виступає персонал пологових будинків (або приватних медичних установ), який приймає пологи у жінки, повідомляє неправдиву інформацію про смерть при народженні або народження мертвого немовляти і передає дитину іншим особам за винагороду. В представленій схемі торгівлі дітьми беруть участь, як правило, головні лікарі медичних установ, їх заступники, завідувачі відділень і консультацій, головні акушери-гінекологи та інші посадові особи сфери медичного обслуговування. Пособницькі функції можуть виконувати співробітники відділень прозектур, перинатальних центрів, які підробляють або складають фіктивні документи про надходження трупу дитини та її поховання. Злочинці даної категорії характеризуються високим інтелектуальним рівнем, виключним цинічним ставленням до почуттів, здоров'я та життя інших людей, наявністю корумпованих зв'язків з керівниками державних органів влади і від того впевненістю у своїй «захищеності» й безкарності. Сприяє вчиненню злочину цими особами і так звана «кругова порука» лікарів, зміст якої полягає у професійній негласній забороні свідчити проти колег.

При вчиненні торгівлі дітьми з використанням механізму усиновлення або удочеріння виконавцями злочину виступають посадові особи дитячих будинків та інтернатів, які під прикриттям рішення про усиновлення/удочеріння передають дитину за винагороду іншим особам.

У даному випадку усиновлення/удочеріння є способом встановлення контролю над дитиною з метою її експлуатації. Адже саме батьки мають право і

можливість впливати на поведінку дитини (шляхом заохочень, переконань чи покарань), на її світогляд, віросповідання, формування системи цінностей, сферу інтересів, а також за власним бажанням визначають місце та умови проживання, раціон, коло спілкування. Залежно від спрямованості дій та їх характеристик злочинців-усиновлювачів можна розділити на такі групи:

1) особи з деформованої сексуальною орієнтацією, яка спрямована на задоволення статевої пристрасті шляхом вступу в статеві зносини з дитиною, зокрема неприродними способами, – педофіли;

2) члени релігійних сект, що пропагують виховання в якості послідовників віровчень як можна більше дітей у своїх родинах;

3) особи, які усиновляють дітей з метою отримання прибутку від втягування їх у заняття порнографією, проституцією або жебрацтво.

При вчиненні торгівлі дітьми під прикриттям їх працевлаштування потерпілими виступають неповнолітні віком від 13 до 17 років. Дана категорія жертв характеризується певною самостійністю у своїх поступках і ослабленим впливом батьків на їхню поведінку або його відсутністю. Тому вербувальниками в злочинній схемі часто виступають особи з оточення неповнолітніх, які користуються авторитетом і повагою або мають вплив в силу застосованого до них психічного чи фізичного насильства. Так, безпритульних осіб вербують, перевозять і передають місцеві члени кримінальних угруповань. Неповнолітніх з малозабезпечених сімей вербують і передають особи з числа місцевих жителів, які часто спілкуються з їхніми родичами [305].

Одержують для трудової експлуатації дітей особи, які утримують фермерські господарства у віддалених від міст районах. Експлуатація при цьому відбувається шляхом використання неоплаченої або мало оплаченої праці «найманців» при виробництві сільськогосподарської продукції. Експлуатувати підлітків можуть також особи, які займаються нелегальним видобутком вугілля в саморобних шахтах, а також члени кримінальних угруповань, які отримують прибутки від організації жебракування в містах.

На передачу дитини її батьками іншим особам для експлуатації можуть вказувати: оголошення, розміщені в мережі Інтернет, із пропозицією купити органи дитини (часто саме таким способом батьки підшують покупців); свідчення дільничного лікаря-педіатра та/або сусідів про відсутність дитини за місцем мешкання її батьків (або одного з них) протягом тривалого часу; факт народження дитини в родині (або у самотньої жінки) підтверджений свідоцтвом про її народження або свідченнями сусідів родини, їх близьких родичів або знайомих; факт відсутності дитини за місцем мешкання її батьків або близьких родичів; нездатність батьків мотивувати відсутність їхньої дитини або вказати її місцезнаходження, суперечливі пояснення щодо цього (наприклад, неповідомлення правоохоронним органам про викрадення дитини, якщо батьки посилаються на цей факт); свідчення осіб, які бачили факт передачі дитини її батьками сторонній особі; свідчення осіб, які чули висловлювання батьків дитини щодо намірів її передати, або спостерігали спрямовані на це дії (збирали речі дитини, проходили медичне обстеження і передавали отримані матеріали про стан дитини стороннім особам, імітували перебування дитини в лікарні або у родичів тощо); факт знаходження дитини, її особистих речей, документів у сторонніх осіб; факт отримання батьками грошової винагороди за передачу дитини, що підтверджується наявністю готівкових грошових коштів, сума яких не відповідає доходам родини або самотньої матері дитини, відкриттям банківського рахунку з розміщенням таких коштів, а також здійсненням значних покупок у цей період; записи у батьків дитини даних осіб (номерів телефонів, прізвищ, прізвиць, адрес), що підозрюються в отриманні та/або експлуатації дитини; наявність у помешканні чи іншому володінні особи, що підозрюється в отриманні та/або експлуатації дитини, фотографій дитини, її одягу, взуття, іграшок, дитячого харчування, ліків для дітей (особливо заспокійливих препаратів), пелюшок, підгузок; свідчення продавців магазинів або супермаркетів, що розташовані поблизу місця проживання особи, що підозрюється в отриманні та/або експлуатації дитини, про факт придбання ним предметів, перелічених у попередньому пункті (за умови відсутності в нього

своїх дітей); свідчення сусідів особи, що підозрюється в отриманні та/або експлуатації дитини, про факт перебування у неї чужої дитини (бачили підозрюваного з дитиною, чули її плач, розмови, звукове супроводження іграшок); наявність даних батьків дитини в особи, що підозрюється в отриманні та/або експлуатації дитини, в записах на мобільному телефоні, електронному записнику, комп'ютері чи на інших носіях; свідчення дитини про обставини передачі та експлуатації; матеріали медичного обстеження та свідчення лікарів про стан дитини та ознаки її експлуатації; свідчення батьків, які визнають свою вину у передачі своєї дитини; свідчення осіб, які одержали дитину для експлуатації.

На передачу новонароджених персоналом пологових будинків можуть вказувати: свідчення жінки, яка виношувала дитину, отримувала допомогу у пологовому будинку у пологах і якій було повідомлено про факт смерті дитини або народження мертвого немовляти; свідчення лікаря-гінеколога (дільничного або приватно практикуючого), який спостерігав жінку під час її вагітності, про відсутність ознак, що могли б викликати смерть дитини, пологові ускладнення тощо; матеріали медичної картки жінки, що відображають нормальний (без патології) хід її вагітності і внутрішньоутробного розвитку дитини (обмінна карта, результати лабораторних аналізів, ультразвукового обстеження, зважування, вимірювання живота вагітної, вимірювання її тиску тощо); ознаки порушення інструкцій дій лікарем, який приймав пологи (наприклад, безпідставна стимуляція пологів спрямована на виклик їх у пізній вечірній або нічний час; безпідставне призначення і проведення «Кесаревого розтину» вагітній, застосування загальної анестезії без нагальної на це потреби, неповідомлення або несвоєчасне повідомлення лікарям дитячого відділення про стан новонародженого після пологів); факт прийняття пологів лікарем, який не повинен був їх приймати в той день (порушення порядку чергування лікарів пологового відділення); наявність протиріч у свідченнях лікаря, що приймав пологи, акушера і медичних сестер, які йому асистували, про розвиток і результат пологів, а також стан новонародженого під час і після пологів;

свідчення медичних сестер дитячого відділення або лікаря і персоналу реанімаційного відділення про стан новонародженого або про факт того, що він не поступав до їхнього відділення; свідчення педіатра пологового будинку про стан новонародженого після пологів; протиріччя в матеріалах, що були оформлені медичними працівниками під час прийняття і виписування вагітної на санітарно-перепускному пункті, та тими, що оформлювались лікарем, який приймав пологи; протиріччя в свідченнях лікаря, який проводив (або був зобов'язаний проводити) заходи по реанімації дитини, та оформлених матеріалах про причину смерті новонародженого; відсутність записів або здійснення їх з порушеннями (строків, правил оформлення) у реєстраційних книгах про направлення трупу новонародженого у відділення прозектури, перитонеальний центр чи інші заклади для медичного обстеження, встановлення причин смерті, патологічних змін тощо; відсутність акта обстеження трупу новонародженого у матеріалах пологового будинку, або оформлення його з порушеннями; протиріччя в свідченнях і відповідних матеріалах працівників моргу, які повинні були отримати труп новонародженого; відсутність трупу новонародженого у відділенні моргу; безпідставна відмова батькам у видачі трупу новонародженого для його поховання, повідомлення інформації працівниками моргу про недоцільність видачі трупу або створення умов, які б спонукали батьків померлої дитини відмовитися від її поховання (затягування строків проведення обстеження, демонстрація залишків, які підлягають передачі, тощо); порушення і невідповідність вимогам записів, що містяться в журналах реєстрації факту надходження жінки у пологове відділення для допомоги у пологах, факту народження або смерті дитини, факту направлення трупу дитини у морг і передачі її для поховання; відсутність трупу дитини в місці, де було згідно із записами здійснено її поховання.

На передачу дитини під прикриттям її усиновлення/удочеріння можуть вказувати: проведення усиновлення/удочеріння з порушенням встановлених законом вимог щодо строків і процедури прийняття цього рішення;

формальний характер заходів по перевірці місця мешкання усиновителя, рівня його матеріального забезпечення, соціального статусу, наявності родини, факту перебування на обліках в медичних установах з приводу психічних захворювань, релігійних уподобань і способу життя; порушення черговості розгляду заяв потенційних усиновителів, які претендували на дитину; матеріали справи про усиновлення/удочеріння, які підтверджують вказані вище факти; свідчення осіб, які претендували на усиновлення/удочеріння дитини, але яким безпідставно (чи з формальних причин) було в цьому відмовлено; наявність розміщених в Інтернеті оголошень про можливість усиновлення/удочеріння дитини за винагороду; свідчення персоналу дитячого будинку про обставини усиновлення/удочеріння дитини та особу її усиновителя; свідчення посадових осіб дитячого будинку про обставини прийняття рішення про усиновлення/удочеріння дитини; факт отримання посадовими особами грошової винагороди за прийняття ними рішення про усиновлення/удочеріння і передачу дитини, що підтверджується наявністю за місцем їх проживання або роботи готівкових грошових коштів, сума яких не відповідає їхнім доходам, або відкриттям банківського рахунку з розміщенням таких коштів, а також здійсненням значних покупок у цей період; свідчення дитини про обставини її усиновлення/удочеріння, передачі та експлуатації; матеріали медичного обстеження й свідчення лікарів про стан дитини та ознаки її експлуатації; свідчення осіб, які одержали шляхом усиновлення/удочеріння дитину для експлуатації.

Виходячи з викладеного вище та на основі вивчення кримінальних проваджень встановлено, що вікову групу злочинців становлять особи жіночої статі (62 %), віком 35–50 років (44 %) та 25–35 років (26 %), жителі міст (62 %), які в переважній більшості випадків добре обізнані в Інтернет-технологіях і системах телекомунікацій, які ніде не працюють та не навчаються (19 %). Серед засуджених значну частину становлять підприємці (15 %), службові особи (14 %), працівники правоохоронних органів (10 %). Рецидив злочинів становить 24 %.

Значну частину торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини учинено у складі груп (60 %), зокрема організованими групами (45 %) та злочинними організаціями (15 %). Злочинні організації приховані легально створеними суб'єктами господарювання з ієрархічною побудовою (замовник, організатор, вербувальник, перевізник, диспетчери, охоронці, водії тощо), як правило, тривалим терміном функціонування при незмінному складі вищих керівників і поетапному оновленні виконавців середньої та низової ланок.

Висновки до розділу 1

1. Криміналістична характеристика торгівлі дитини або іншої незаконної угоди щодо дитини містить такі елементи: спосіб підготовки, учинення та приховування злочину; обстановку вчинення злочину; відомості про осіб, які вчинили злочини, злочинні групи та особу (осіб) потерпілого (потерпілих); слідову картину злочину. Така характеристика виступає саме як система узагальнених за результатами емпіричного дослідження відомостей про різні важливі з криміналістичної точки зору ознаки (елементи) аналізованих діянь. Пізнання закономірних зв'язків між елементами системи (причинно-наслідкових, інформаційних, просторових і часових) сприяє успішному вирішенню завдань на всіх етапах розслідування та конкретизації застосованих криміналістичних прийомів і засобів.

2. Основним елементом підготовки до вчинення даного злочину є пошук потенційних потерпілих, тобто дітей, щодо яких в подальшому можливо вживати заходів, спрямованих на отримання наживи при усиновленні або удочерінні, використання у жебрацтві, донорів внутрішніх органів, зйомки відео- і фотоматеріалів порнографічного характеру тощо. Звичайно, дитина може бути використана і для примусової праці або сексуальної експлуатації. Пошук потенційних потерпілих може здійснюватися шляхом: цілеспрямованого пошуку; висунення різноманітних пропозицій або створення

відповідних умов та ситуацій, за яких дані особи, зокрема неповнолітні, самотійно звернуться до суб'єктів злочинної діяльності.

3. Дослідження обстановки дає змогу отримати вихідну інформацію про подію, оцінити ситуацію з огляду на об'єктивну можливість учинення злочину в конкретних умовах, сприяє встановленню обставин учиненого злочину.

4. Важливим джерелом криміналістично значущої інформації в кримінальних провадженнях щодо торгівлі дітьми є слідова картина, яку складають три види слідів: матеріальні, ідеальні та електронно-цифрові. Матеріальні сліди розподілено залежно від природи або локалізації сліду (сліди-відображення, предмети, документи, речовини, залишені на дитині, на місці події). Носіями ідеально-слідової інформації є особи, які безпосередньо вчиняють злочин, їх близьке оточення, особи, що умисно надають допомогу або сприяють злочинній діяльності; діти, їхні батьки, близькі родичі, друзі, вчителі, однокласники чи одногрупники, інші особи, які входять до вузького кола спілкування потерпілих і знаходяться з ними в довірливих відносинах; свідки (особи, які внаслідок своєї професійної або підприємницької діяльності знайомі зі злочинцями та дітьми (таксисты, адміністратори саун, готелів тощо). Електронно-цифрові сліди розподілено на дві групи: сліди, що виникають внаслідок користування ресурсами мережі Інтернет (вебсайтами, соціальними мережами), та сліди, що виникають внаслідок користування засобами мобільного зв'язку.

5. Залежно від правового статусу жертв-дітей розподілено на групи:

1) діти, факт народження яких не був зареєстрований батьками в органах державної влади, і при цьому вони знаходились на утриманні батьків (діти осіб без визначеного місця проживання, цигани, безпритульні);

2) діти, що були залишені батьками, або батьки яких були позбавлені батьківських прав, і які знаходились на утриманні дитячих будинків або інтернатів;

3) діти, факт народження яких був зареєстрований і які виховувались у малозабезпечених (часто багатодітних) сім'ях, де батьки зловживали алкоголем або вживали наркотичні засоби;

4) діти, батьки яких були введені в оману (як правило, медичним персоналом пологового будинку) шляхом повідомлення про смерть при народженні або про народження мертвого немовляти.

Діти першої та третьої груп, зазвичай, можуть передаватися за грошову винагороду для використання їх у жебрацтві, трудової експлуатації, для занять порнографією і проституцією, використання для трансплантації органів. Діти другої групи потрапляють у систему рабства через механізм усиновлення (удочеріння). В подальшому таких дітей можуть використовувати для задоволення сексуальних потреб тощо. Діти четвертої групи – немовлята, передаються за винагороду особам для здійснення трансплантації органів, використання їх як біоматеріалу тощо.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ АБО ІНШОЇ НЕЗАКОННОЇ УГОДИ ЩОДО ДИТИНИ

2.1 Обставини, що підлягають встановленню у кримінальних провадженнях щодо торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини

Початковий етап розслідування передбачає збирання та оцінювання інформації про подію злочину, встановлення наявності чи відсутності ознак кримінального правопорушення у діянні особи (осіб) чи в події (факті), яка відбувалася, ухвалення рішення про внесення відомостей до ЄРДР та початку досудового розслідування, проведення невідкладних СРД, НСРД, визначення напрямів розслідування, формулювання робочих версій.

Початок досудового розслідування має не лише юридичне, а й громадське значення, адже від законності та обґрунтованості прийняття відповідних рішень слідчими та прокурорами залежить оцінка населенням стану протидії злочинності та ставлення держави до громадян. Юридичний факт початку кримінального провадження, що за Кримінально-процесуальним кодексом 1960 р. був пов'язаний з порушенням кримінальної справи, замінено внесенням відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР згідно з п. 5 ч. 1 ст. 3 КПК України. Практика «автоматичного» початку провадження збільшує шанси потерпілих на захист їх прав і законних інтересів та притягнення винуватих до відповідальності, але погіршує правовий захист особи, стосовно якої проводиться розслідування, позбавляючи її можливості оскаржувати безпідставне здійснення щодо неї кримінального переслідування [166; 161, с. 214].

До того ж новий порядок початку досудового розслідування скасовує так звану «дослідчу перевірку» за заявами та повідомленнями про злочини. Якщо

за Кримінально-процесуальним кодексом 1960 р. близько 95 % рішень про відмову в порушенні кримінальної справи приймали органи дізнання (понад 75 % звернень), то за чинним КПК України приймати рішення за всіма зареєстрованими заявами та повідомленнями про кримінальні правопорушення уповноважені слідчий і прокурор [42, с. 9; 86].

Не вдаючись до наукового тлумачення досудового розслідування, зазначимо, що його поняття безпосередньо визначено в п. 5 ч. 1 ст. 3 КПК України та означає стадію кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності [166].

На доктринальному рівні вченими зроблено спробу дати власне визначення цій стадії. Зокрема, О. Ю. Татаров вважає, що досудове розслідування – це здійснювана відповідно до вимог кримінально-процесуального закону діяльність органів досудового розслідування, спрямована на встановлення ознак злочину, виявлення особи, яка його вчинила, викриття злочинного характеру діяльності цієї особи, збирання, дослідження, оцінку, перевірку і використання доказів, встановлення об'єктивної істини, забезпечення правильного застосування закону, охорону прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, а також суспільства та держави [266, с. 70].

А. Ф. Волобуєв вказує, що етап розслідування є певним проміжним пунктом у процесі розслідування злочину, що характеризує стан слідства з погляду повноти вирішення його завдань і визначається прийнятими процесуальними рішеннями з кримінальної справи [39, с. 14].

На думку В. І. Лунгу, етапи послідовно змінюють один одного відповідно до вирішення конкретних завдань. Розподіл на етапи здійснюється умовно, однак є корисним з практичної та наукової точок зору, оскільки дозволяє

усвідомити зміст стадії досудового розслідування, прослідкувати загальну спрямованість розвитку кримінальної справи, звернути увагу на можливі недоліки в розслідуванні [186, с. 12].

Г. В. Москаленко зазначає, що поділ розслідування на етапи з виокремленням відповідних типових слідчих ситуацій, стратегічних і тактичних завдань та засобів їх вирішення дозволяє особі, котра провадить досудове розслідування, застосовувати ефективні методи і засоби як з організації та управління розслідуванням, так і до процесу виявлення, обробки та використання доказової інформації [190, с. 377].

При цьому, як слушно вказує Р. Л. Степанюк, реформування кримінального процесу вимагає і перегляду підходів до етапізації процесу досудового розслідування в криміналістичній методиці. Аналіз практики застосування чинного КПК України дозволяє говорити про можливість використання як «процесуального», так і «непроцесуального» підходів до виокремлення початкового і наступного (подальшого і заключного) етапів розслідування [256, с. 241–242].

Відповідно до законодавчо закріпленого формулювання принципу публічності у кримінальному провадженні (ст. 25 КПК України) прокурор, слідчий зобов'язані в межах своєї компетенції розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення. Виявлення ними з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, вважається підставою для початку досудового розслідування (ч. 1 ст. 214 КПК України).

Підрозділи, які здійснюють ОРД, зобов'язані у межах своїх повноважень відповідно до законів, що становлять правову основу ОРД, вживати необхідних ОРЗ щодо попередження, своєчасного виявлення і припинення злочинів і викриття причин та умов, які сприяють вчиненню злочинів (п. 1 ч. 1 ст. 7 ЗУ «Про оперативно-розшукову діяльність») [227].

Вчені-криміналісти по-різному ставляться до проблеми виявлення злочинів. На думку В. Г. Танасевича, виявлення злочинів – процес, під час якого приховані (латентні) злочинні діяння стають відомими правоохоронним органам і виникає законний обов'язок розглянути матеріали про наявність ознак злочину, розкрити та розслідувати його [263]. Зазначене певним чином корелює з положеннями згаданого Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», адже в разі виявлення ознак злочину оперативний підрозділ, що здійснює ОРД, зобов'язаний невідкладно направити зібрані матеріали, у яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена КК України, до відповідного органу досудового розслідування для початку та здійснення досудового розслідування (ч. 2 ст. 7) [46, с. 75].

У більшості джерел категорія «виявлення» розглядається у співвідношенні з припиненням, розкриттям і розслідуванням злочинів. Одні вчені (І. Ф. Герасімов) вважають виявлення складовою розслідування злочинів; інші ж (В. В. Степанов) розглядають цей процес як самостійний етап протидії злочинності [254, с. 31]. Ми поділяємо думку І. Ф. Пантелєєва, що розривати єдине поняття «виявлення злочину» на процесуальну та оперативно-розшукову складові в рамках окремої криміналістичної методики не має ні наукового, ані практичного сенсу [223, с. 18]. На підтвердження цієї тези можна навести непоодинокі випадки виявлення одного злочину під час розслідування іншого, тобто так званім «слідчим шляхом» [182]. До того ж з набранням чинності КПК України успіх виявлення та розслідування торгівлі людьми значною мірою пов'язаний з умінням слідчого аналізувати початкову інформацію про ознаки кримінального правопорушення. Здебільшого на початку досудового розслідування (після внесення відомостей до ЄРДР) всі обставини кримінальних правопорушень об'єктивно невідомі, а відтак уже в рамках кримінального провадження суттєво змінюється уявлення не лише про спосіб вчинення злочину та його виконавців, а й кваліфікацію діянь, розмір завданої шкоди тощо.

Отже, організацію початкового етапу розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини потрібно розглядати, по-перше, як ініціативне збирання правоохоронними органами з будь-яких джерел інформації про ознаки кримінального правопорушення; по-друге, як результат цієї діяльності, що є підставою для початку досудового розслідування; по-третє, як встановлення обставин вчинення інших кримінальних правопорушень уже під час досудового розслідування шляхом проведення СРД, НСРД, та інших заходів процесуального характеру.

На нашу думку, початковий етап розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини – суто криміналістичний, використовується для позначення певного періоду досудового розслідування, під час якого слідчий вносить відомості до ЄРДР й провадить СРД, НСРД та організаційні заходи для встановлення усіх обставин кримінального правопорушення та особи підозрюваного.

Дискусійним залишається питання відокремлення перших двох названих етапів. Одні вчені покладали в основу такого розподілу спрямованість на кожному з етапів СРД та ОРД та, що, передусім, пов'язано з їх невідкладністю [24, с. 130; 169, с. 22]. Початковий етап – це інтенсивний пошук, виявлення та закріплення доказів. Він може бути завершеним незалежно від того, чи вдалося вирішити всі завдання цього етапу: коли злочин розкрито (встановлено особу) з пред'явленням обвинувачення (повідомленням особі про підозру); коли злочин не розкрито (при цьому виконані всі невідкладні слідчі дії). Наступний етап буде розгорнутим, поступовим доказуванням вини злочинця або звичайним продовженням його пошуку, тобто відповідно до шляхів подальшого розслідування. В основу другого етапу покладається момент встановлення наявності достатніх доказів для обґрунтованої підозри певної особи у вчиненні злочину, що пов'язаний з повідомленням особі про підозру (ст. 276 КПК України) або пред'явленням обвинувачення за КПК 1960 р. хоча б за одним епізодом злочину [40, с. 125].

Ми підтримуємо останню концепцію як більш конкретизовану та корисну для практики розкриття торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. Для початкового етапу розслідування злочинів у досліджуваній сфері характерний такий перелік завдань:

1) встановлення місця, часу та інших обставин учинення кримінального правопорушення, виявлення, фіксація та вилучення його слідів, які під впливом несприятливих умов можуть зникнути чи бути знищеними, забезпечення відшкодування завданої шкоди;

2) встановлення, розшук і затримання особи (з обранням запобіжного заходу), підозрюваної у вчиненні злочину;

3) збирання доказів, достатніх для повідомлення особі про підозру хоча б за одним епізодом злочинної діяльності [45, с. 14].

І. В. Кубарев зауважує, що однією з причин того, що далеко не всі кримінальні правопорушення переходять в розряд розкритих, а розкриті розслідуються неякісно, є недостатньо ефективна взаємодія слідчого з іншими суб'єктами правоохоронної діяльності, зокрема, оперативними підрозділами. Взаємодія слідчого та оперативних підрозділів при розслідуванні кримінальних правопорушень може бути визначена як елемент організації розслідування, що полягає в узгодженому визначенні та здійсненні СРД, ОРЗ та інших заходів під керівництвом слідчого з метою ефективного вирішення завдань кримінального судочинства. Така взаємодія здійснюється в певних формах, які прийнято поділяти на процесуальні та організаційні. Однією з організаційних форм взаємодії слідчого з оперативними підрозділами та іншими суб'єктами, що залучаються до розслідування, є слідчо-оперативні групи [167, с. 241].

Водночас усі криміналісти погоджувались з тим, що початковий етап розслідування злочину тривав з моменту порушення кримінальної справи (за КПК 1960 р.). Новий КПК України по-іншому регламентує порядок початку досудового розслідування. На виконання вимог ст. 214 КПК України функціонує електронна база даних – ЄРДР. Відповідно до п. 1.3 Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань, затвердженого

наказом Генеральної прокуратури України від 30 червня 2020 р. № 298, ЄРДР утворений та ведеться з метою забезпечення: реєстрації кримінальних правопорушень (проваджень) та обліку прийнятих під час досудового розслідування рішень, осіб, які їх учинили, та результатів судового провадження; оперативного контролю за додержанням законів під час проведення досудового розслідування; аналізу стану та структури кримінальних правопорушень, вчинених у державі; інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронних органів [219].

У теорії кримінального процесу привід для внесення відомостей до ЄРДР (тобто до початку досудового розслідування) – це передбачене законом джерело інформації, з якого слідчий, прокурор дізнаються про вчинене кримінальне правопорушення і з моменту появи якого розпочинається кримінальне провадження (кримінальні процесуальні відносини). Такі джерела отримання інформації в чинному КПК України (на відміну від попереднього) чітко не перелічуються, однак з аналізу ч. 1 ст. 214 КПК України можна зробити висновок, що ними можуть бути: а) заяви, повідомлення фізичних чи юридичних осіб про вчинене кримінальне правопорушення; б) самостійне виявлення слідчим, прокурором кримінального правопорушення з будь-якого джерела [161; 162; 155; 268].

За результатами аналізу оперативно-слідчої практики щодо проваджень досліджуваної категорії, початок кримінального провадження безпосередньо залежить від того, як було виявлено ознаки торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини.

У зв'язку з цим варто докладніше зупинитися на одержанні інформації про діяння, які мають ознаки торгівлі людьми, а саме, що є джерелом інформації. Дефіцит інформації на початковому етапі не завжди дозволяє висловити обґрунтоване припущення про обставини зникнення людини. Але при надходженні заяви про безвісне зникнення особи поряд з іншими підлягає ретельній перевірці версія про те, що зникла особа стала жертвою торгівлі людьми.

Особливістю початку кримінального провадження є те, що приводом може стати легалізація оперативної інформації, що надійшла до оперативного підрозділу.

Найбільш розповсюдженим є втягування осіб в систему сексуального рабства під прикриттям суб'єктів підприємницької діяльності. У практичній діяльності такий вид злочинної діяльності викликає значні труднощі при розслідуванні. Тому при надходженні інформації про вчинення торгівлі людьми з метою сексуальної або інших видів експлуатації, що здійснюються під прикриттям статусу суб'єктів підприємницької діяльності, важливе значення має проведення слідчим та працівником оперативного підрозділу комплексу заходів як підготовчого, так і організаційного характеру.

По-перше, потрібно ретельно ознайомитись з характером і особливостями відносин у сфері діяльності, умови якої використовувались злочинцями; вивчити структуру, штат та особливості документообігу в установі чи організації, за допомогою якої вчинено злочин. Разом з тим підлягають вивченню нормативно-правові акти, що регулюють відносини у сфері, де вчинено злочин, та діяльність установи. Варто визначити державні органи, відповідних посадових осіб і службовців, які контролювали відносини у сфері, де вчинено злочин, або діяльність (дії або бездіяльність) яких сприяла його вчиненню.

Не менш важливого значення для розслідування набуває збір відомостей про осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, співучасників; збір інформації про потерпілу особу та її контакти (зв'язки) з підозрюваними; організація проведення документальних перевірок (ревізій), інвентаризації в організаціях чи установах, діяльність яких пов'язана з вчиненням злочину; підбір обізнаних осіб (спеціалістів), допомога яких потрібна в ході розслідування.

Поза усіляких сумнівів, для успішного розслідування торгівлі людьми необхідне використання досить крупних сил, надійно забезпечених у кадровому, науково-методичному, матеріально-технічному та організаційному

аспектах. Успіх розслідування багато в чому зумовлює тісну взаємодію співробітників різних правоохоронних органів, їх структурних підрозділів.

В організації розслідування торгівлі людьми головне положення належить бригадному методу розслідування. Отже, починаючи розслідування, потрібно негайно вирішити питання щодо створення та організації роботи слідчої або слідчо-оперативної групи. Слідча група формується керівником органу досудового розслідування, який зобов'язаний визначити старшого слідчої групи, який керуватиме діями інших слідчих (п. 1 ч. 2 ст. 39 КПК України). Новий КПК України, на жаль, не містить норми, яка б чітко визначала порядок створення слідчої групи. Законодавець обмежується тим, що в ч. 2 ст. 38 указує, що досудове розслідування здійснюють слідчі органу досудового розслідування одноособово або слідчою групою. На нашу думку, правовою основою діяльності слідчої групи має бути постанова керівника органу досудового розслідування, винесена з дотриманням вимог ст. 110 КПК України «Процесуальні рішення» [166].

Якщо на момент внесення відомостей до ЄРДР та при оцінці наявних матеріалів повною мірою не встановлені ознаки складу такого кримінального правопорушення як торгівля людьми слідчий повинен проводити розслідування фактів, що містять ознаки інших складів злочинів, які часто становлять механізм вчинення торгівлі дітьми (умисні тілесні ушкодження, зараження венеричною хворобою, незаконне позбавлення волі або викрадення дитини, зґвалтування, примушування до вступу в статевий зв'язок, створення або утримання місць розпусти тощо).

Після початку досудового розслідування за ознаками інших злочинів проводяться СРД та НСРД, спрямовані на встановлення достатніх ознак злочину, передбаченого ст. 149 КК України. Після одержання таких доказів і за наявності відповідних підстав необхідно вручити повідомлення про підозру особам, які причетні до вчинення цих кримінальних правопорушень, та об'єднати всі епізоди в одне провадження.

При веденні оперативним підрозділом ОРС про торгівлю людьми щодо осіб, стосовно яких є дані про участь у підготовці до вчинення такого злочину, підслідного слідчим органів поліції, начальник оперативного підрозділу звертається до начальника слідчого підрозділу про закріплення за цією ОРС слідчого для забезпечення методичного супроводження її реалізації та надання практичної допомоги оперативному підрозділу.

Своєю чергою, начальник оперативного підрозділу з дотриманням режиму таємності надає слідчому необхідні матеріали ОРС для вивчення та надання у разі потреби рекомендацій щодо фіксації додаткових фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб і груп, які засвідчують наявність у їхніх діях ознак злочину.

У разі встановлення під час проведення ОРЗ фактичних даних, що свідчать про ознаки злочину, передбаченого ст. 149 КК України, в діяннях окремих осіб і груп, але якщо їх припинення може негативно вплинути на результати кримінального провадження, начальник оперативного підрозділу інформує про це начальника слідчого підрозділу і лише після закінчення їх проведення матеріали ОРС виносяться на розгляд оперативної наради для розроблення спільних заходів з їх реалізації.

При вирішенні питання про занесення відомостей до ЄРДР до матеріалів також додаються детальні довідки-меморандуми, в яких висвітлюються обставини вчинення злочинів і відомості про причетних до них осіб, попередня кваліфікація злочинних дій, про наявні докази (у т.ч. речові), добутих злочинним шляхом коштів, майна та інших цінностей [27, с. 65].

Надалі, після початку досудового розслідування проводяться СРД та НСРД, спрямовані на одержання доказів щодо фактів вчинення торгівлі людьми. Серед основних тактичних завдань розслідування потрібно виокремити такі: – попередження спроби осіб, які причетні до вчинення торгівлі людьми, зникнути і переховуватися від слідства та суду, знищити сліди злочину і тиснути на потерпілу особу та свідків; – забезпечення безпеки потерпілим і свідкам; – встановлення зв'язків співучасників реалізації схеми

торгівлі людьми, ознак організованої злочинної групи та фактів отримання злочинцями винагороди за виконання окремих функцій (вербування, перевезення, передачу, експлуатацію); – виявлення і забезпечення збереження документів та інших речових доказів, в яких знайшли відображення факти вербування жінок, їх перевезення, передачі та експлуатації; – встановлення ознак фіктивності створених злочинцями для вербування підприємств або факту їх використання для маскуванню злочинної діяльності; – встановлення всіх потерпілих від дій злочинців і всіх епізодів їх злочинної діяльності; – забезпечення відшкодування заподіяних злочином матеріальних збитків та можливої конфіскації у підозрюваних майна, нажитого злочинним шляхом; – виявлення ознак вчинення злочинів посадовими особами (митних, правоохоронних органів, української залізниці та інших служб), які сприяли реалізації схеми торгівлі людьми; – встановлення причин та умов, що сприяли вчиненню торгівлі людьми, і вжиття заходів щодо їх усунення [56, с. 37–38].

Таким чином, робота слідчого з доказовою та іншою криміналістично значущою інформацією стосовно розслідування таких кримінальних правопорушень повинна бути спрямована на: а) виявлення, вилучення та систематизацію інформації про: факти (епізоди) торгівлі або іншої незаконної угоди щодо дитини; характер способу їх вчинення та приховування; особу потерпілого; вчинення таких діянь організованими злочинними групами; серійність вчинення; ознаки, що дозволяють кваліфікувати таку злочинну діяльність за ст. 149 КК України; б) співставлення вихідної інформації з криміналістичною характеристикою торгівлі дітьми, висунення версій, організація планування розслідування й пошукових заходів; в) оцінку результатів кожної проведеної СРД, НСРД, тактичної операції, на підставі чого коригування версій і плану розслідування; г) запобігання протидії розслідуванню, зокрема за різними епізодами торгівлі дітьми з боку одних і тих же осіб та (або) схожими способами, що дозволить зробити висновок про множинність злочинних дій таких осіб (злочинних груп), зокрема в різних областях країни.

Своєчасність прийняття рішення про внесення відомостей до ЄРДР за фактом торгівлі дітьми залежить: від часу повідомлення про злочинне діяння, повноти та достовірності отриманої первинної інформації; встановлення дитини-потерпілої та факту затримання підозрюваного; швидкого й повного зібрання необхідних матеріалів. Вивчення кримінальних проваджень даної категорії показало, що причинами для внесення відомостей до ЄРДР є: виявлення слідчим, прокурором (оперативним підрозділом) обставин, що свідчать про вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 149 КК України (77 %); за заявою батьків, законних представників чи інших громадян (родичів) (12 %); інше (1 %) (Додаток Б).

На початковому етапі досудового розслідування у кримінальних провадженнях про торгівлю дітьми відбувається встановлення обставин події кримінального правопорушення.

Відповідно до ч. 2 ст. 91 КПК України доказування полягає в збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження.

Категорія «доказування» є однією з ключових у кримінальному процесі. Розглядаючи зміст кримінального процесуального доказування, більшість авторів виокремлює два його види: доказування як пізнання фактичних обставин кримінального правопорушення і доказування як перевірка певної слідчої версії.

Обов'язок доказування обставин, передбачених ст. 91 КПК України, за винятком випадків, визначених у ч. 2 ст. 92 КПК України, покладено на слідчого, прокурора та, в установлених КПК України випадках, – на потерпілого. Обов'язок доказування належності та допустимості доказів, даних щодо розміру процесуальних витрат й обставин, які характеризують обвинуваченого, покладено на сторону, що їх подає.

Значення кримінального процесуального доказування полягає в такому:

1) правильне його здійснення дає змогу забезпечити реалізацію прав і законних інтересів усіх учасників кримінального процесу;

2) питання, які постають під час кримінального провадження, можна вирішити лише на підставі достовірно встановлених у процесі доказування обставин;

3) участь заінтересованих суб'єктів у доказуванні є гарантією реалізації принципів кримінального процесу;

4) докази є підставою для прийняття процесуальних рішень у кримінальному провадженні.

У ч. 1 ст. 91 КПК України викладено перелік обставин, що належать до предмета доказування в кримінальному провадженні, як сукупності фактів і обставин об'єктивної дійсності, які мають матеріально-правове, цивільно-правове, кримінальне процесуальне значення та є необхідними й достатніми фактичними обставинами для вирішення кримінального провадження по суті. Ця норма відповідає на запитання, встановлення яких фактів й обставин є метою доказування:

1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення);

2) винуватість обвинуваченого в учиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення;

3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат;

4) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою для закриття кримінального провадження;

5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання;

6) обставини, які підтверджують, що гроші, цінності й інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок учинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або

призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, зокрема пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані чи використані як засоби або знаряддя вчинення кримінального правопорушення;

7) обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру [166].

Встановити зазначені обставини (їх доказування є обов'язком сторони обвинувачення, зокрема слідчого та прокурора), згідно з вимогами ч. 2 ст. 9, ст. 25, ч. 1 ст. 92 КПК України, можна лише за допомогою доказів, визначених у ст. 84 КПК України (показань, речових доказів, документів, висновків експертів) [15]. Правильне та своєчасне визначення предмета доказування позитивно позначається на організації досудового розслідування. Діяльність слідчого та прокурора стає більш послідовною, цілеспрямованою та ефективною. Надмірне розширення предмета доказування призводить до того, що невиправдано затягується час досудового розслідування, збільшуються процесуальні витрати, зростає навантаження на всіх його учасників через зайве накопичення відомостей про факти, які не мають істотного значення для кримінального провадження. Безпідставне обмеження предмета доказування спричиняє неповноту та односторонність досудового розслідування, створюючи враження про упереджене ставлення слідчого та прокурора до підозрюваного. У зв'язку з цим виникають сумніви щодо результатів досудового розслідування, а доказів виявляється недостатньо для того, щоб суд постановив справедливий вирок [15, с. 29].

За даними проведеного опитування слідчих, проблеми досудового розслідування торгівлі дітьми зумовлені: складністю виявлення слідів, які вказують на причетність певних осіб до вчинення торгівлі або іншої незаконної угоди щодо дитини (52,0 %); протидією розслідуванню – від намагань перешкодити кримінальному провадженню аж до погроз учинити насильство

щодо рідних та близьких (39,0 %); об'єктивними труднощами в роботі зі свідками, що спричинені як боязню, так й особливостями людського сприйняття (38,0 %). Значна кількість проблем досудового розслідування, стосується саме обставин, що становлять предмет доказування, визначених ст. 91 КПК України, а саме події злочину.

З огляду на це актуальності набуває окреслення кола питань, які мають бути послідовно вирішені в процесі досудового розслідування для встановлення обставин учинення торгівлі дітьми, і забезпечення справедливого притягнення винних до кримінальної відповідальності, а за необхідності – й застосування заходів кримінально-правового характеру до юридичних осіб, причетних до протиправної діяльності.

Окремого дослідження потребують обставини, що характеризують подію кримінального правопорушення. Акцентуємо увагу на найбільш важливих з них для доказування.

У спеціальній літературі по-різному вирішено питання про унормування поняття предмета доказування. Так, М. М. Михеєнко зазначав, що предмет доказування становить певну сукупність передбачених кримінально-процесуальним законом обставин, встановлення яких потрібне для вирішення заяв і повідомлень про злочини, кримінальної справи загалом або судової справи на стадії виконання вироку, а також для прийняття процесуальних профілактичних заходів у кримінальному провадженні [198, с. 98–99]. Предметом кримінально-процесуального доказування В. О. Попелюшко вважає систему, тобто сукупність фактів й обставин об'єктивної дійсності, які мають матеріально-правове (кримінально- та цивільно-правове) і процесуальне (кримінально- та цивільно-процесуальне) значення та є необхідними і достатніми фактичними підставами для вирішення кримінальних справ остаточно й по суті [220, с. 113]. На переконання С. М. Стахівського, предмет доказування – це передбачена законом сукупність обставин, які підлягають обов'язковому встановленню в кожній кримінальній справі з метою її правильного вирішення [253, с. 32]. Схоже визначення предмета доказування

пропонує В. В. Вапнярчук, трактуючи його як коло закріплених у законі обставин, які повинні бути встановлені чи спростовані під час доказування в конкретному кримінальному провадженні [44, с. 239].

Обставини, закріплені в ст. 91 КПК України [166], є узагальненими для всіх видів кримінального провадження. На відміну від термінологічного апарату кримінального процесу, у науці криміналістиці послуговуються іншим терміном, а саме «обставини, що підлягають встановленню», які, відповідно до структури окремих криміналістичних методик, є окремим їх елементом, їх розглядають за деякими елементами складу злочину. Це видається логічним, оскільки коло обставин, пов'язаних з доказуванням події злочину, винуватості особи в його вчиненні, форми вини, мети і мотивів, деталізується і залежить від того, як сформульовано склад злочину у відповідній нормі кримінального закону. З'ясування цих обставин має послідовно давати відповіді на класичне запитання юриспруденції: «Що, де, коли, ким, яким чином?..» [267, с. 48].

Ми поділяємо думку авторів, що відстоюють «вузьке» тлумачення предмета доказування, змістом якого є сукупність обставин, сформованих з норм кримінального і кримінального процесуального права, що необхідно встановити за конкретними категоріями кримінальних проваджень для реалізації завдань кримінального судочинства. Решту обставин безпосередньо не зазначено в законі, проте вони сприяють доказуванню, утворюють обставини, що підлягають встановленню та належать до категорії криміналістично значущих [178, с. 48].

Таким чином, до обставин, які підлягають встановленню, належать обставини, що підлягають доказуванню, тобто ті, що становлять предмет доказування, а також проміжні факти й обставини, які необхідно дослідити, але які не охоплені предметом доказування, залишаються поза його межами [237, с. 22].

Частина 1 ст. 91 КПК України, що передбачає встановлення в кримінальному провадженні події кримінального правопорушення та її елементів, не визначає серед них таких елементів об'єктивної сторони злочину,

як об'єкт і предмет. Вважаємо, що така складова предмета доказування, як подія кримінального правопорушення, не може бути доведена в повному обсязі без встановлення його предмета, а тому встановлення змісту, характеру події (дії або бездіяльності), її учасників потребує з'ясування обставин, що вказують на предмет злочинів, пов'язаних з терористичною діяльністю. Це і є передумовою його розкриття, усебічного та неупередженого розслідування. Хоча в практиці розслідування цих злочинів відомі випадки недоведення ознак, що становлять об'єктивну сторону.

Під час кримінального процесуального доказування злочинів, пов'язаних з торгівлею дітьми, насамперед мають бути встановлені ті обставини, що належать до події кримінального правопорушення: час, місце, спосіб тощо (п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України), з урахуванням положень ст. 149 КК України, що передбачають кримінальну відповідальність за вчинення злочинів цього виду.

На практиці ж встановлення події злочинів, пов'язаних з торгівлею дітьми, спричиняє певні труднощі, про що зазначають 74,0 % опитаних слідчих. Вони пов'язані, насамперед, з тим, що КПК України, використовуючи термін «подія кримінального правопорушення», не висвітлює його сутності та змісту, тобто його складових елементів, які необхідно встановлювати з урахуванням виду кримінального правопорушення, фактичних обставин конкретного кримінального провадження тощо [191, с. 74].

У теорії кримінального процесуального доказування зазначено, що в процесі доказування обставин, які утворюють подію кримінального правопорушення, необхідно встановлювати передбачені кримінальною нормою діяння, їхні наслідки (для матеріальних складів) і наявність між ними причинового зв'язку [267, с. 166]. Викладене спонукає до висновку, що зміст події кримінального правопорушення обумовлений елементами об'єктивної сторони складу злочину. Стосується це й торгівлі дітьми.

Тлумачення терміна «подія злочину» як елемента загального предмета доказування в науковій літературі не дістало однозначного трактування. З цього приводу М. Є. Шумило зазначає, що подія злочину – це окреме явище,

яке відбулося в певному місці й певному часі та має передбачені кримінальним законом ознаки [307, с. 72]. У нашому випадку – це кримінально протиправні дії, які охоплені поняттям «торгівля дітьми або інша незаконна угода щодо них».

Інформаційну базу виявлення, розслідування та розкриття торгівлі дітьми можна визначити причинно-наслідковою обумовленістю формування та розвитку детермінаційних чинників спрямованості на вчинення таких злочинів, вибором місця та часу, знарядь і пристосувань для їх учинення, об'єктом і предметом злочинного посягання, що відображають типові вияви умов та обставин учинення протиправних дій.

Таким чином, на початковому етапі розслідування необхідно встановити подію кримінального правопорушення (п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України), зокрема:

- факт учинення торгівлі (передача чи одержання) або вербування, переміщення або переховування дитини, факт учинення торгівлі дітьми, пов'язаний з діями медперсоналу пологових будинків, факт учинення торгівлі дітьми під час порушення порядку усиновлення (удочеріння);

- коло осіб, причетних до вчинення кримінального правопорушення (прізвище, ім'я, по батькові, рік, місяць, день і місце народження, громадянство, національність, освіта, сімейний стан, наявність судимості, місце роботи, рід занять або посада, місце проживання, стан здоров'я, рівень її фізичного і розумового розвитку, наявність співучасників торгівлі людьми, форма їх співучасті);

- мотив та мета вчинення кримінального правопорушення;

- обставини укладання угоди між покупцем та продавцем дитини, наявність погроз чи тиску з боку покупця;

- час, місце та спосіб вербування, переміщення, переховування, передача чи одержання дитини; умови оплати за продаж дитини (грошові кошти, транспортний засіб, нерухоме майно, певні послуги тощо), час, місце, сума та спосіб здійснення оплати (готівка, банківський переказ). Варто зауважити, що подія злочину відбувається в певних умовах, місці та часі. Сукупність цих умов

у криміналістиці називають «обстановка злочину». Обстановка вчинення злочину має важливе значення для практичної, дослідницької діяльності криміналістичної спрямованості та визначає коло обставин, що підлягають доказуванню. Час і місце, відповідно до ст. 91 КПК України, належать до переліку обставин, що підлягають доказуванню під час розслідування. Їх визначають злочинці залежно від того, яку мету вони переслідують, який обирають спосіб і як складаються обставини. Дані про час учинення злочину дають змогу оцінити обставини злочинної події;

– вік потерпілої дитини (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та загального розвитку дитини; вид та умови експлуатації дитини, її наслідки (шкоди фізичному чи психічному здоров'ю дитини), чи застосовувались погрози до потерпілого (вид і характер).

Варто також встановити умови життя неповнолітнього, а саме: склад сім'ї, взаємини між дорослими й дітьми, ставлення батьків до виховання дитини, морально-побутові умови сім'ї; обстановку в школі чи іншому освітньому закладі або на виробництві, де навчається або працює неповнолітній, характер та ефективність раніше застосовуваних виховних заходів; зв'язки неповнолітнього тощо. Для підтвердження віку неповнолітнього до кримінального провадження необхідно долучити копії документів (свідоцтво про народження, паспорт, виписка з реєстрації актів цивільного стану). За відсутності документів, які підтверджують вік неповнолітнього, коли вичерпано всі можливості для їх отримання або викликає сумнів їх достовірність, потрібно призначити експертизу для встановлення віку підозрюваного (п. 4 ч. 2 ст. 242 КПК України, постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 року № 5 «Про практику застосування судами законодавства у справах про злочини неповнолітніх»).

2.2 Типові слідчі ситуації та версії розслідування

Одним із важливих елементів розслідування будь-якого кримінального правопорушення є типові слідчі ситуації, тому їх дослідженню завжди приділяється пильна увага – як при дослідженні загальнотеоретичних питань криміналістики, так і при формуванні окремих методик розслідування. Адже це складна система взаємозв'язків, яка утворює ту конкретну обстановку, в якій працює слідчий та інші суб'єкти, що беруть участь у кримінальному провадженні.

Перш ніж перейти до самих слідчих ситуацій, варто розглянути їх місце у структурі елементів методики розслідування. Так, більшість криміналістів наголошують на тому, що завдання комплексної методики полягає у визначенні основних напрямів розслідування певного виду, групи злочинів, що стане основою розроблення алгоритму збирання доказів на рівні окремих видів злочинів. З інформаційної точки зору, методика є певною сукупністю знань, а в аспекті використання – певним алгоритмом дій, і на структуру методики впливає її функціональна спрямованість [273, с. 270].

Уперше визначення слідчої ситуації запропонував О. Н. Колесниченко. «Слідча ситуація – на його думку – це певне становище у розслідуванні злочину, що характеризується наявністю тих чи інших доказів та інформаційного матеріалу й виникаючими у зв'язку з цим конкретними завданнями його збирання і перевірки» [119, с. 214].

Проте не всі дослідники цієї проблеми погодилися з цим визначенням. Так, В. Є. Корноухов відносить слідчу ситуацію до однієї із закономірностей, властивих процесу розслідування. «Під слідчою ситуацією, – пише він, потпібно розуміти об'єктивно повторюване положення у процесі розслідування, обумовлене фактичними даними, яке визначає процес виявлення, збирання доказів. Типові слідчі ситуації визначаються з урахуванням етапів розслідування, що більшою мірою конкретизує процес виявлення, збирання доказів» [131, с. 93]. В. Г. Колмацький зазначав, що слідча

ситуація – це сукупність умов, у яких здійснюється розслідування та визначається його стан на даний момент. Вона є тактичним засобом організації роботи слідчого під час розслідування злочину та акцентує увагу на дослідженні питання аналізу (вивчення змісту обумовлюючих її чинників з метою прийняття тактичного рішення та вибору варіанта методики розслідування, що забезпечує швидке і повне розслідування злочину) та оцінки слідчої ситуації [141, с. 337–346]. В. К. Гавло визначає слідчу ситуацію «як сукупність фактичних даних, які відображають істотні риси подій, якою вона уявляється на тому чи іншому етапі розслідування злочинів» [64, с. 90]. І. Ф. Герасимов слідчу ситуацію визначив «як сукупність матеріальних, інформаційних та інших чинників, що характеризують розслідування» [69, с. 173], а Л. Я. Драпкін слідчу ситуацію розглядає як «уявну динамічну модель, яка відображає інформаційно-логічне, тактико-психологічне, тактико-управлінське й організаційно-структурне становище, що склалося у кримінальній справі та характеризує сприятливий чи несприятливий характер процесу розслідування» [87, с. 49]. Так, М. П. Яблоков вважає, що «слідча ситуація – це становище, що складається в якийсь момент діяльності слідчого з розслідування злочину, яке характеризує тактичну, стратегічну чи тактико-стратегічну інформаційну своєрідність оцінюваного слідчого моменту» [140, с. 48]. В. П. Корж слідчу ситуацію розглядає як становище, що склалося у певний період розслідування злочину або у певний період проведення слідчої дії [129, с. 20]. В. П. Бахін визначає її як об'єктивну реальність, фактичну обстановку та результат її пізнання, а дані про неї – відображення цієї обстановки, які використовуються для її розуміння та впливають на неї з метою розкриття злочину [17, с. 452].

Правильна оцінка слідчої ситуації на початковому етапі розслідування дозволяє належним чином зорієнтуватися у масиві початкової інформації з метою визначення (коригування) напрямів подальшого провадження. Водночас погляди вчених-криміналістів щодо поняття слідчої ситуації різняться.

Отже, проведений аналіз наукових праць дозволяє зробити висновок про те, що у криміналістичній літературі не існує єдиного погляду на визначення поняття слідчої ситуації. Окремі дослідники визначають слідчу ситуацію як сукупність доказової чи криміналістично значущої інформації на певний момент розслідування, інші – слідчу ситуацію розглядають як криміналістичну характеристику злочину на певний момент і пов'язують її з криміналістичною характеристикою.

Вважаємо, що причинами різних підходів до проблеми слідчих ситуацій є: по-перше, напрям наукових досліджень учених із проблем слідчої ситуації; по-друге, відхід окремих учених від сутності й правильного тлумачення поняття «ситуація»; по-третє, надається перевага зовнішньому або внутрішньому характеру розслідування. Зокрема, наприклад, Р. С. Белкін пропонує під поняттям слідча ситуація розуміти різноманітні зовнішні умови та обстановку, в яких реалізовується процес доказування, а також здійснюється розслідування [26, с. 630]. Такий підхід підтримують, зокрема, В. К. Лисиченко і О. В. Батюк, а також І. А. Возгрін [183, с. 3–9; 35, с. 183–189; 26, с. 630]. Водночас Л. Я. Драпкін та І. Ф. Герасимов наголошують на суб'єктивному сприйнятті та оцінці наявних відомостей про сутність події, поданих у вигляді уявної моделі [87, с. 30; 69, с. 73]. Третя група вчених, зокрема В. А. Образцов, М. П. Яблоков та А. М. Васильєв, типову слідчу ситуацію пропонують розглядати як сукупність даних, якими володіє слідчий, щодо обставин розслідуваного злочину, які впливають на прийняття останнім рішення, а також сукупність даних, що характеризують стан розслідування в певний проміжок часу [139, с. 48; 49, с. 31; 140, с. 48].

На формування слідчої ситуації впливають чинники психологічного, інформаційного, процесуального, тактичного, організаційно-технічного характеру. Поєднання всіх чинників обумовлює індивідуальний характер кожної слідчої ситуації. Відповідно до слідчої ситуації слідчий приймає тактичні рішення, тобто обирає мету тактичного впливу на слідчу ситуацію загалом чи її окремі компоненти, на хід і результати процесу розслідування та

його елементи із визначенням методів, прийомів і засобів досягнення цієї мети [150, с. 66].

Цікавою є думка В. В. Тіщенко, який, не погоджуючись із надто широким розумінням слідчої ситуації, спростовує доцільність включати до неї зовнішні обставини, зокрема технічного, організаційного характеру, так само як і такі суб'єктивні фактори, як досвід слідчого, професійні характеристики, наслідки неправильних дій учасників розслідування тощо [274, с. 962].

Резюмуючи різні точки зору, зауважимо, що в криміналістиці сформувалася концепція відносно змісту поняття «слідчої ситуації», відповідно до якої дана категорія має риси зовнішнього характеру, стану самого розслідування на певному етапі та риси внутрішнього характеру, сукупність умов, у яких провадиться в даний момент процес розслідування.

Аналіз юридичної літератури і матеріалів слідчої практики, результати проведеного дослідження, а також тлумачення поняття «ситуації» як сукупності умов і обставин, що створюють певне становище, викликають ті чи інші взаємини людей [52, с. 1127], дозволяє дати визначення поняттю слідчої ситуації.

Отже, слідча ситуація – це складна динамічна система, що змінюється під впливом об'єктивних і суб'єктивних обставин, що характеризуються певним становищем, яке складається у будь-який момент слідчої діяльності, істотними ознаками кримінального правопорушення, процесуально значущими функціями і найбільш важливими особистісними якостями суб'єкта розслідування та основних його учасників, їх взаємовідносинами, а також станом досудового розслідування у кримінальному провадженні на будь-який момент встановлення обставин, що підлягають доказуванню.

Дане визначення ми будемо використовувати для виявлення типових ситуацій, що складаються у ході розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. При цьому відзначимо, що слідча ситуація завжди конкретна і характеризується обставинами, що існують «тут і зараз», в яких проводиться розслідування таких злочинів, або поєднанням будь-яких

обставин у ході такого розслідування. Вивчення безлічі слідчих ситуацій дозволяє виявити в них подібні (загальні) обставини, які охоплюються поняттям «типові». Іншими словами, типова ситуація абстрактна, а слідча – завжди конкретна, тому вживання цих двох термінів одночасно для характеристики одного поняття вважаємо некоректним. У зв'язку з цим класифікація слідчих ситуацій на «типові» та «специфічні» є неможливою.

Слідчий безпосередньо впливає як на формування слідчої ситуації, так і на її зміну, знаходиться в тісному взаємозв'язку і взаємозалежності з усіма елементами системи розслідування, впливає на результати проведених слідчих дій, тактичних операцій, організаційно-технічних заходів [221, с. 39–40].

Не повторюючи відомих аргументів за включення суб'єкта в поняття ситуації [245, с. 54], вважаємо, що дане питання хоча і є досить спірним, має своїх прихильників і супротивників [278, с. 28], але повинно вирішуватися позитивно, і тому варто визнати фігуру слідчого одним з основних елементів слідчої ситуації. Крім слідчого, на слідчу ситуацію і визначення її змісту впливають також інші суб'єкти криміналістичної діяльності (оперативний працівник, спеціаліст, експерт). Схожа точка зору була висловлена низкою вчених-криміналістів [209, с. 114]. Варто визнати, що й інші учасники кримінального процесу (свідок, потерпілий, підозрюваний) як своїми діями, так і фактом своєї наявності створюють певну слідчу ситуацію.

Зазначимо, що на слідчу ситуацію впливає наявність об'єктивних, суб'єктивних і «випадкових факторів» [65, с. 227]. Р. С. Белкін вважає, що умови, сукупність яких становить слідчу ситуацію, формуються під впливом об'єктивних та суб'єктивних факторів, у числі яких потрібно виокремити об'єктивні та суб'єктивні компоненти. До об'єктивних компонентів віднесено: наявність і характер наявної у розпорядженні слідчого доказової та орієнтуючої інформації про подію злочину, його місце, час, обстановку, спосіб вчинення, потерпілих і осіб, що його вчинили; слідову картину злочину; наявність потенційних джерел доказової інформації і носіїв орієнтуючої інформації; наявність у розпорядженні слідчого необхідних сил, засобів розслідування і

можливостей їх використання у той чи інший момент досудового розслідування. До суб'єктивних компонентів змісту слідчої ситуації віднесено: внутрішній (психологічний) стан слідчого під час розслідування злочину, рівень його професійних знань, умінь, навичок (процесуальні дії, які обирає суб'єкт розслідування, значною мірою визначаються саме виходячи з його професійного досвіду та інтуїції); наявність комунікативного контакту слідчого з іншими учасниками провадження; соціально-психологічні характеристики потерпілих, свідків, потенційних підозрюваних, які можуть вплинути на формування їхньої позиції у кримінальному провадженні; наявність протидії розслідуванню з боку підозрюваного, а в деяких випадках і з боку свідків і потерпілих; наявність помилок у прийнятих рішеннях і процесуальних діях слідчого, прокурора, слідчого судді, оперативних працівників та їх наслідки; інші непередбачувані дії осіб, які беруть участь у провадженні [23, с. 68–69].

На думку В. Ю. Шепітька, до цих чинників відноситься також: місце, період розслідування злочину; соціально-економічна, криміногенна, службово-психологічна обстановка розслідування; рівень і повнота розробленості наукових рекомендацій у галузі розслідування; рівень і повнота розробленості нормативно-правового регулювання порушених відносин; організаційна і матеріально-технічна забезпеченість розслідування [303, с. 218].

У літературі відзначено, що в якості суб'єктивних чинників, які впливають на формування слідчої ситуації, виступають психологічний стан осіб; психологічний стан слідчого, рівень його знань і умінь, практичний досвід; здатність слідчого приймати і реалізовувати рішення в екстремальних умовах; протидія встановленню істини з боку злочинця та його зв'язків, а іноді і потерпілого, і свідків; сприятливий (безконфліктний) стан розслідування; зусилля слідчого, спрямовані на зміну слідчої ситуації в сприятливий для слідства бік; наслідки помилкових дій слідчого, експерта, понятих; наслідки розголошення даних досудового слідства; непередбачені дії потерпілого чи осіб, непричетних до розслідуваної події. Індивідуальність слідчої ситуації у

певний момент розслідування обумовлює сукупність і результати впливу перерахованих вище факторів (умов).

Аналіз слідчої ситуації має бути всебічним, глибоким й логічно бездоганим. Встановлення особливостей ситуації базується на особистому досвіді слідчого в розслідуванні аналогічних злочинів. Вибір найбільш ефективної системи прийомів розкриття конкретного кримінального правопорушення визначається не лише глибиною аналізу і правильністю оцінки ситуації, але й творчим підходом до вирішення завдань, що виникають. Водночас, на думку більшості вчених, на формування слідчої ситуації впливають певні обставини, сукупність яких розкриває особливості розслідування злочину на певний момент його проведення. Зміст цих обставин називають елементами (компонентами) слідчих ситуацій. Так, Р. С. Белкін і Г. Г. Зуйков зазначали, що формування слідчої ситуації залежить від таких компонентів:

1) психологічного характеру (стан слідчого, результат конфлікту між слідчим і особами, що протистоять йому; безконфліктний хід розслідування та ін.);

2) інформаційного характеру (поінформованість слідчого (про обставини злочину, можливі докази, можливості їх виявлення та експертного дослідження, місця приховування знарядь вчинення злочину тощо), поінформованість осіб, що заважають слідчому, й інших фігурантів кримінального провадження (про ступінь інформованості слідчого і свідків, про виявлені та невиявлені докази, про наміри слідчого тощо); наслідки розголошення слідчої таємниці та ін.);

3) процесуального і тактичного характеру (стан досудового розслідування, докази та їх джерела; наявність надійних і ще не використаних джерел орієнтуючої інформації; можливість обрати потрібний запобіжний захід та ін.);

4) матеріального та організаційно-технічного характеру (наявність комунікації між черговою частиною і слідчо-оперативною групою; наявність засобів передачі і прийому необхідної інформації з облікових апаратів органів

внутрішніх справ, мобільність її пошуку по запитах; можливість мобільного маневрування наявними силами і засобами тощо) [138, с. 495].

Поєднання всіх цих компонентів обумовлює індивідуальний характер кожної слідчої ситуації у кожний момент проведення розслідування. З таким визначенням даного поняття пов'язана можливість типізувати слідчі ситуації [94, с. 102–103].

Сукупність цих компонентів визначає зміст слідчої ситуації і є результатом впливу чинників, що впливають на її формування.

Інша точка зору у А. М. Гусакова, який слідчі ситуації досліджує у взаємозв'язку з тактичними прийомами і до компонентів слідчої ситуації відносить: завдання, що стоять перед розслідуванням на момент застосування тактичного прийому, матеріальну обстановку на місці застосування тактичного прийому, взаємовідносини осіб, з діями й інтересами яких пов'язане застосування тактичного прийому, та обсяг інформації, якою володіє слідчий [73, с. 10]. Водночас І. А. Возгрін значно розширює коло елементів (компонентів) слідчої ситуації. Насамперед, він визначає елементи слідчої ситуації, які пов'язані:

- з подією злочину;
- зі змістом і результатами перевірки первинної інформації про подію злочину та слідчою діяльністю на початковому і подальшому етапах слідства і закінченням розслідування;
- з особистістю слідчого та умовами його роботи.

Зокрема, до елементів слідчої ситуації І. А. Возгрін відносить також кваліфікацію і спеціалізацію слідчого, досвід слідчої роботи, особисту готовність слідчого, його фізичний і морально-психологічний стан, рівень професійних знань, умінь, навичок та ін., а також умови роботи слідчого, зокрема стан наукової організації роботи слідчого підрозділу, забезпеченість його криміналістичною і спеціальною технікою, транспортом, завантаженість слідчого, залучення слідчого до виконання інших службових обов'язків тощо [144, с. 428–429].

На думку В. П. Бахіна, «для розмежування видів слідчих ситуацій використовуються численні підстави, їхні різносторонні характеристики: за ступенем складності, наявністю конфліктності, специфічності, комплексності, етапності, сприятливості та ін.». Далі автор зазначає, що «підстави для класифікації повинні перш за все відображати можливості вирішення завдань, які стоять перед слідчим» і з урахуванням цього виокремлює такі види слідчих ситуацій: а) сприятливі та несприятливі, б) конфліктні та безконфліктні, в) типові та специфічні, г) початкові, проміжні, кінцеві [16, с. 193]. Водночас варто зауважити, що М. П. Яблоков викладає інші підстави класифікації ситуацій. Він пропонує розділяти слідчі ситуації за рівнем їх значення на ситуації слідчих дій та ситуації за видами операцій; за початковим моментом виявлення – на початкові, наступні, заключні; за характером оцінюваного моменту – на етапні, проміжні; за ступенем узагальнення – на типові та конкретні, які, своєю чергою, залежно від переваги в них типових чи нетипових ознак, можуть бути типовими й атиповими; за ступенем проблемності – на складні, прості, конфліктні, безконфліктні та тупикові [311, с. 24].

Першочергове значення набуває з'ясування *типових слідчих ситуацій*. Як справедливо зазначає В. К. Гавло, типова ситуація має свій закономірний набір ознак щодо перебігу та стану розслідування. Останні індивідуалізують слідчу ситуацію, роблять її стійкою та фіксованою на конкретному етапі [65, с. 243–244].

Водночас типові слідчі ситуації, як зазначають О. Є. Климова та М. С. Бушкевич, є центральною категорією в процесі формування ситуаційного підходу до розслідування кримінальних правопорушень і головною частиною класифікації можливих ситуацій [136, с. 139]. Важливим є вивчення тих умов, у яких здійснюється формування типових слідчих ситуацій у кримінальних провадженнях про торгівлю дітьми. Разом з тим поглиблених досліджень у даному напрямі криміналістики не здійснювалось. До того ж серед вивчених нами праць детального висвітлення зазначених питань не траплялося.

Щодо типових слідчих ситуацій розслідування торгівлі дітьми, однією з характерних їх ознак є складність, що обумовлена тривалим багатоепізодним характером злочинної діяльності, участю в ній організованих злочинних груп. Відтак виникає необхідність планування та проведення комплексу різних СРД і НСРД, спрямованих на встановлення події кримінального правопорушення та причетних до нього осіб, вилучення та дослідження значного масиву документів.

Найбільш загальними типовими слідчими ситуаціями торгівлі дітьми є такі:

- ознаки торгівлі дітьми є у наявності й особа, яка вчинила зазначене кримінальне правопорушення, відома;
- ознаки торгівлі дітьми є, але особа, яка вчинила злочин, невідома;
- ознаки торгівлі дітьми та відомості про злочинця є, проте місцезнаходження його невідоме.

Як правило, у першій ситуації, яка характеризується тим, що до початку кримінального провадження відомі особи, що мають причетність до вчинення злочину, а також наявні відомості про підготовку, безпосереднє здійснення торгівлі дітьми або про результати злочинної діяльності, але інші обставини не зовсім відомі, торгівля людьми здійснюється під прикриттям діяльності різних підприємницьких структур. При надходженні з оперативних джерел інформації про такі факти працівники оперативних підрозділів заводять оперативно-розшукову справу. Методичну допомогу під час ОРД за фактами торгівлі дітьми здійснює начальник слідчого підрозділу відповідного територіального органу або слідчий за його дорученням.

Успішне функціонування добре організованого злочинного угруповання, що спеціалізується на торгівлі дітьми, вимагає наявності корумпованих зв'язків, зокрема в правоохоронних органах (особливо в нижчих ешелонах). Чим міцніша і впливовіша група, тим вона «авторитетніша», тим більше має корумпованих зв'язків, вище їх рівень. Тому, починаючи роботу з розслідування торгівлі дітьми, варто запобігти просочуванню інформації: у

оперативній розробці повинні брати участь якомога менше людей; коло осіб, оповіщених про оперативну розробку, зокрема, що беруть участь в оперативних нарадах, має бути зведене до мінімуму; документи, що стосуються обставин торгівлі людьми, по можливості не розмножуються, а при необхідності копіюються особисто виконавцем в строго обмеженій кількості екземплярів; перед співробітниками, що беруть участь в оперативних заходах, ставляться виключно локальні завдання, їх не варто ознайомлювати з ситуацією загалом і загальною метою тактичної операції тощо.

Важливою умовою ефективної організації розслідування торгівлі дітьми у таких умовах є використання фактору раптовості під час проведення комплексу НСРД, проведення яких логічно завершувати СРД. Особливо це стосується таких, що націлені на затримання злочинців на місці вчинення злочину (наприклад, контроль за вчиненням злочину (ст. 271 КПК України)). Спільна діяльність органів досудового розслідування повинна бути спрямована на виявлення та процесуальне закріплення доказів.

Друга типова слідча ситуація створюється при зверненні батьків (опікунів) або його близьких до правоохоронних органів із заявою про вчинення злочину. Як правило, особу, яка умовила до поїздки за кордон, потерпілий знає лише по імені, яке, у більшості випадків, є вигаданим. Така ситуація є менш сприятливою для розслідування у порівнянні з першою, оскільки характеризується високим ступенем інформаційної невизначеності. Дані, що характеризують особу злочинця, на момент звернення відсутні, коло джерел, які можливо використовувати для його розшуку, обмежене. В умовах слідчої ситуації, що розглядається, кримінальне провадження починається після внесення відомостей до ЄРДР. Першочерговим завданням на цьому етапі є виявлення особи злочинця, його розшук, затримання і викриття у вчиненні кримінального правопорушення. У цьому зв'язку в умовах інформаційної невизначеності підвищується значущість знання змісту основних елементів криміналістичної характеристики злочину, з метою визначення напряму пошуку важливої криміналістичної інформації (як орієнтуючої, так і доказової),

що має значення для розслідування. Практична діяльність слідчого повинна бути спрямована на виявлення і систематизацію отриманої інформації, що може характеризувати особу злочинця та злочинний характер події.

Найбільш сприятливий для розслідування характер має слідча ситуація, коли особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, відома, але злочинець переховується. У таких випадках основну увагу при розслідуванні варто зосередити на виявленні, збиранні, фіксації криміналістично значущої орієнтовної та доказової інформації про особу, яка вчинила злочин, і про подію злочину. Насамперед увагу варто приділити оцінці наявної інформації та вирішити питання про можливість організації розшуку «по гарячих слідах». Великого значення набуває вжиття заходів щодо виявлення зв'язків розшукуваної особи, визначення найбільш вірогідного місця її знаходження.

На підставі викладеного вище та на основі вивчення матеріалів кримінальних проваджень виокремлено спеціальні типові слідчі ситуації розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини:

1) досудове розслідування розпочато після безпосереднього виявлення слідчим, прокурором (оперативним підрозділом) обставин, що свідчать про вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 149 КК України (39 %):

а) ознаки торгівлі дітьми встановлено внаслідок затримання особи, підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення, під час або відразу після вчинення злочинних дій.

Основні тактичні завдання: належна фіксація ходу і результатів затримання підозрюваної особи та заходів, що передували йому; належна фіксація показань затриманої особи; пошук, виявлення та вилучення речових доказів вчинення кримінального правопорушення; виявлення та вилучення коштів, отриманих в результаті вчинення кримінального правопорушення, вжиття заходів щодо забезпечення цивільного позову та конфіскації майна; встановлення усіх обставин вчинення кримінального правопорушення, його очевидців і співучасників.

Поставлені завдання вирішуються шляхом проведення таких процесуальних дій: організація та проведення контрольованої купівлі-продажу дитини, де в ролі покупця були або оперативні працівники, або громадяни, які добровільно погодилися на допомогу правоохоронним органам (дитина може бути необізнана про факт і характер здійснюваних заходів); затримання та особистий обшук особи (-іб); огляд місця події; допит підозрюваного (-их); проведення обшуків за місцем роботи (проживання, інших місцях) підозрюваного (-их); перевірка підозрюваного (-их) за криміналістичними обліками; допит свідків і потерпілих-дітей; проведення пред'явлення підозрюваної (-их) особи (-іб) для впізнання; отримання дозволу та проведення тимчасового доступу до речей і документів (роздруківок розмов у операторів мобільного зв'язку); проведення одночасних допитів;

б) ознаки торгівлі дітьми встановлені під час розслідування інших кримінальних правопорушень, пов'язаних з експлуатацією людей.

Основні тактичні завдання: встановлення потерпілої дитини, обставин вчинення кримінального правопорушення, особи злочинця (ів) та їх ролі, можливих свідків події; виявлення та збереження документів й інших речових доказів; забезпечення безпеки дитини; встановлення наслідків вчинення кримінального правопорушення та забезпечення відшкодування заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди та можливої конфіскації майна.

Поставлені завдання вирішуються шляхом проведення таких процесуальних дій: допит дитини-потерпілої та свідків; призначення судових експертиз (судово-медичної, судово-психіатричної тощо); тимчасовий доступ до речей і документів, що свідчать про обставини вчинення кримінального правопорушення; затримання і допит підозрюваних осіб; обшук за місцем роботи (проживання) затриманих осіб задля виявлення слідів кримінального правопорушення; перевірка підозрюваного (-их) за криміналістичними обліками; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж; допит підозрюваної особи (-іб);

2) досудове розслідування розпочате у зв'язку із заявою батьків, їх законних представників чи інших громадян (родичів) (61 %):

а) звернення відбулося через значний проміжок часу після того як експлуатація вже відбулася і дитині-потерпілій власними силами чи з допомогою інших осіб (без втручання правоохоронних органів) вдалося визволитися.

Основні тактичні завдання: фіксація усієї інформації, наданої потерпілою особою чи її родичами; фіксація слідів і наслідків; встановлення усіх учасників та їх затримання.

Поставлені завдання вирішуються шляхом проведення таких процесуальних дій: допит потерпілих осіб і свідків; скерування запиту задля перевірки інформації про перетин потерпілою особою державного кордону України; проведення освідування із наступним призначенням судових експертиз (судово-медичної, судово-психіатричної тощо); тимчасовий доступ до речей і документів; затримання і допит підозрюваних осіб; обшук за місцем роботи (проживання) затриманих осіб для виявлення слідів злочину; перевірка підозрюваного (-их) за криміналістичними обліками; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж; пред'явлення підозрюваної особи (-іб) потерпілій особі для впізнання;

б) звернення до правоохоронного органу близьких осіб (або громадян) про зникнення дитини за умов, що свідчать про торгівлю людьми, або повідомлення громадянами про підозрілі факти, які можуть свідчити про такі злочинні дії.

Основні тактичні завдання: встановлення місцезнаходження потерпілої особи; вжиття заходів з її (їх) визволення та забезпечення безпеки; встановлення особи злочинця; збір доказової бази, що підтверджує факт вчинення кримінального правопорушення.

Поставлені завдання вирішуються шляхом проведення таких процесуальних дій: допиту свідків (батьків, близьких, знайомих потерпілої особи); скерування запиту для перевірки інформації про перетин дитиною державного кордону України; у разі виявлення особи продавця – затримання і проведення його допиту; обшук за місцем проживання (роботи, іншому місці) підозрюваної особи; перевірка підозрюваного за криміналістичними обліками; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж; звернення з клопотанням про надання

міжнародно-правової допомоги у кримінальному провадженні (у разі встановлення країни, де можливо зараз перебуває потерпіла особа).

Важливим компонентом організаційної діяльності слідчого з розслідування кримінального правопорушення є планування, логічною основою якого стають версії, що висуваються, виходячи із наявної інформації. Версії, являючись обґрунтованими припущеннями щодо певних обставин події, по яких достовірні знання відсутні, перевіряються у плановому порядку.

У науковій літературі немає єдності поглядів на сутність криміналістичної версії. Н. С. Туренко розглядає її як уявну реконструкцію, модель злочинної діяльності, а також логічний прийом, що пояснює причини появи фактів [277, с. 11]; Л. Л. Каневський – як функціональну динамічну модель, що будується на будь-якому етапі досудового розслідування щодо кожної незрозумілої чи сумнівної обставини [135, с. 26]; А. М. Ларін – як поєднання достовірних, але недостатніх відомостей з тимчасовими експериментальними припущеннями, які пояснюють аналізоване злочинне діяння загалом чи його окремі обставини, сторони, аспекти [179, с. 100]. Вона є типовим логічним засобом максимально широкого узагальнення отриманих відомостей і фактів, що пов'язує їх єдиним поясненням, дає їм попередню кримінально-правову й доказову оцінку та спрямована на повне розкриття злочину, викриття винних і встановлення об'єктивної істини в справі.

О. О. Бандура, В. Г. Лукашевич стверджують, що версія – це, з одного боку, окремий метод науки криміналістики, який включає систему рекомендацій щодо використання узагальненого досвіду і логічного мислення для визначення на початковому етапі слідчого пізнання його напрямів та очікуваних результатів з метою вибору засобів практичної діяльності відносно перетворення ймовірного знання про подію злочину на достовірне, коли сукупність (система) зібраних фактичних даних задовольняє вимогам повноти, несуперечності, однозначності та надійності. З іншого боку, версія – це ймовірна ідеальна інформаційно-логічна модель проблемної слідчої ситуації, результат розумової діяльності слідчого. Такий підхід відкриває перспективи

для подальших теоретичних розробок цієї криміналістичної категорії та можливості більш повного і точного використання версій на практиці [13, с. 27].

На підставі критичного розгляду існуючих розмежувань криміналістичних версій можна запропонувати наступну класифікацію: а) за суб'єктом висунення: слідчі, оперативно-розшукові, експертні; б) за ступенем визначеності: типові, конкретні; в) за обсягом пояснюваних фактів: загальні, окремі (часткові); г) за формою логічних взаємозв'язків: основні, контрверсії; ґ) за направленістю дослідження: пошукові, перевірочні.

В юридичній літературі продовжуються дискусії щодо сутності та функціональної ролі типових версій. Ми погоджуємось з думкою Р. С. Белкіна, який розуміє типову версію як вірогідне пояснення окремих фактів чи цілої події, яке є найбільш характерним для конкретної ситуації з точки зору певної галузі знання чи узагальненої слідчої (оперативно-розшукової, експертної) практики розслідування конкретних видів, родів злочинів [22, с. 474]. З ним не погоджуються О. М. Ларін і Я. Л. Пещак, які вважають, що типові версії – це не припущення, а достовірні знання, які є результатом наукового узагальнення досвіду слідчої діяльності [179, с. 83; 224, с. 99]. На практиці висунення цих версій пов'язують з типовими слідчими ситуаціями, що виникають у процесі розслідування, і вбачають їхню роль у подоланні інформаційної обмеженості під час планування розслідування в його початковій стадії. В основу таких версій покладаються спільність ознак і повторюваність способів, слідових картин торгівлі дітьми, наявність аналогічних умов і місць їх вчинення та інші подібні обставини. Аналізуючи та оцінюючи початкову ситуацію, слідчий дає найбільш загальне припустиме пояснення минулій події, виходячи з узагальнення слідчої практики, свого особистого досвіду та рекомендацій криміналістики щодо розслідування конкретних видів злочинів. Здійснюючи розслідування в конкретній кримінальній справі, слідчий з урахуванням типових висуває конкретні версії, що ґрунтуються на матеріалах кримінального провадження.

Загальні версії призначені для пояснення сутності розслідуваної події загалом, її характеру, причинного зв'язку між фактами, що утворюють склад злочину (наприклад, було вчинено злочинні дії, передбачені ст. 149 КК України, чи мало місце його інсценування). Вони можуть бути більш чи менш деталізованими, але завжди охоплюють всю сукупність наявних у слідчого даних. Окремі (часткові) версії – це ймовірні судження про окремі обставини вчинення злочину, які в сукупності утворюють певні елементи складу злочину (зокрема, це версії про особу злочинця, його співучасників, всі епізоди його/їх злочинної діяльності, місцезнаходження викраденого майна та інших речових доказів [146, с. 28], можливе коло свідків тощо). Ці версії можуть пояснити походження виявлених слідів, вид і властивості знарядь, які застосовувались злочинцем, обставини, за яких на місці події лишилися певні предмети, їх зв'язок з діями злочинців тощо. Іноді в одній окремій версії об'єднуються кілька припущень щодо різних обставин злочину (наприклад, про суб'єкта злочину, мотив, час, місце та спосіб вчинення злочину). Аналіз і перевірка таких великих за обсягом версій ускладнені та їх можуть здійснити лише досвідчені, висококваліфіковані слідчі. Під час розслідування багатоепізодних, складних злочинів бажано, щоб окремі версії охоплювали якусь одну обставину. Низка авторів, підкреслюючи юридичну важливість окремих обставин злочину, пропонують виділити припущення про них в окрему групу версій, поряд із загальними та частковими, «версії про окремі елементи складу злочину» [124, с. 45]. На наш погляд, їх функції успішно виконують часткові версії. В науковій літературі зустрічається також поняття робочої версії (припущення стосовно другорядних обставин злочину), яка належить до різновидів окремої версії [170, с. 37]. Загалом, поділ версій на загальні та часткові є умовним, оскільки вони знаходяться в органічному зв'язку (наприклад, загальна версія про вчинення формується на основі висунення окремих версій).

За наявності ознак, що вказують на організований характер дій учасників торгівлі дітьми, більш доцільною є побудова версій від загального до окремого,

тобто від організованої групи до конкретного злочинця. Такий підхід дозволяє слідчому ефективніше вирішувати стратегічні завдання розслідування. Протилежний напрям побудови версій (ексцентрична схема) – від окремої особи до злочинного формування загалом – менш ефективний, оскільки, по-перше, пов'язаний з втратою часу і не забезпечує своєчасної постановки завдань стратегічного рівня. По-друге, в цьому разі явно недостатньо використовуються евристичні можливості типових версій. По-третє, за умови такої постановки завдань слідчий швидше за все обмежиться тактичним рівнем, проігнорувавши наявні в справі ознаки організованої злочинної діяльності, і закінчить розслідування притягненням до кримінальної відповідальності не лідера організованої групи, а лише рядових виконавців.

Базою для висунення основних версій слугує фактичний матеріал, яким володіє слідчий на даному етапі розслідування, фундаментом контрверсії – логічне заперечення основної версії [151, с. 20]. Наявність контрверсії особливо відображає вимогу повноти й неупередженості розслідування.

Велике теоретичне та практичне значення має диференціація криміналістичних версій на пошукові (головна мета яких полягає в пошуку джерел (носіїв) інформації) і перевірочні (дослідницькі) (ціллю яких є дослідження вже виявленої інформації).

Роль версій у пізнанні в процесі розслідування дуже велика. До гносеологічних функцій версій належать інформаційно-пізнавальні (передбачають відбір інформації, що надходить, систематизацію, аналіз, ґрунтовну перевірку та оцінку наявного доказового матеріалу, продукування відсутніх необхідних даних, відкриття нових обставин і фактів, виявлення невідомих слідчому до моменту виникнення версії слідів) та організаційно-пізнавальні (зумовлюють зовнішню (цілепокладання, ціленаділення) і внутрішню (структурування, оптимізація) організацію пошукового мислення й поведінки). Версія виконує прогностичну функцію. Р. С. Белкін, А. Ф. Зелінський зазначають, що вона прогнозує індивідуальну поведінку підозрюваного в ході розслідування, крім існуючої або зміненої слідчої ситуації

[24, с. 357; 105, с. 117]. Велика тактична роль версій полягає в тому, що вони дозволяють визначити основні напрями пошуків і розробити всебічний план розслідування торгівлі дітьми. Пізнавальне та прикладне значення версій проявляється лише за умови побудови їх системи.

Типові слідчі версії, що висуваються під час розслідування торгівлі дітьми, стосуються двох основних напрямів:

1) стосовно події, що відбулася: має місце беззаперечний факт торгівлі дітьми; виявлено лише один з епізодів злочинної діяльності, що пов'язана з торгівлею дітьми; має місце торгівля дітьми, пов'язана з вчиненням іншого кримінального правопорушення; має місце вчинення іншого кримінального правопорушення; факт торгівлі дітьми відсутній;

2) стосовно особи злочинця (яка на момент виявлення кримінального правопорушення відома чи невідома): кримінальне правопорушення учинено окремим громадянином чи злочинним утворенням; кримінальне правопорушення учинено раніше несудимою чи судимою особою; кримінальне правопорушення учинено громадянином України, особою без громадянства чи іноземцем.

Важливе значення для практичної діяльності органів досудового розслідування має висунення та перевірка окремих (приватних) слідчих версій. Вони можуть стосуватися:

- 1) способу вчинення кримінального правопорушення;
- 2) місця вчинення кримінального правопорушення;
- 3) віку злочинця та потерпілої особи;
- 4) складу учасників злочинного утворення, їх функцій та оплати.

Окремі версії щодо способу торгівлі людьми:

– використовувалися ненасильницькі способи (обман, навіювання чи підкуп);

– використовувалися насильницькі способи (шантаж, психічний тиск, погроза чи застосування фізичного насильства);

– використовувалися і насильницькі, і ненасильницькі способи [194].

Окремі версії щодо місця вчинення кримінального правопорушення:

- країни перебування потерпілої особи (в Україні чи іноземній державі);
- місця вербування (кафе, бар, нічний клуб, вулиця тощо);
- місця передачі «товару» (на кордоні, в населеному пункті України чи іноземної держави тощо);
- місця насильницького утримання (квартира, будинок, нежитлове приміщення тощо).

Таким чином, серед типових загальних версій у кримінальних провадженнях за фактами торгівлі людьми можна назвати такі: а) факт торгівлі дітьми має місце; б) має місце торгівля дітьми, яка пов'язана з вчиненням інших злочинів (ст. ст. 149, 331, 358 КК України та ін.); в) вчинений злочин не за ст. 149 КК України, а інший злочин (ст. ст. 302, 303 КК України та ін.); г) факт вчинення торгівлі дітьми відсутній, особа, яка звернулась до правоохоронних органів із заявою про вчинення злочину, зробила це з метою уникнути відповідальності за заняття проституцією (згідно з КК іноземних держав) або за незаконне перетинання державного кордону, чи отримання допомоги від недержавних суспільних організацій.

Вирішення слідчим на початковому етапі розслідування відповідного кола організаційних і процесуальних завдань здійснюється, як правило, в екстремальних умовах: відсутність необхідної інформації, дефіцит часу, великий обсяг роботи, необхідність прийняття організаційних, тактичних процесуальних рішень в умовах високого ступеня невизначеності тощо. Це зумовлює необхідність високої оперативності та невідкладності дій слідчого і оперативних працівників, координації та узгодженого планування заходів.

Планування є неодмінною умовою та важливим методом організації розслідування. Являючись складним видом розумової діяльності слідчого, планування розслідування спрямоване на визначення оптимальних шляхів досягнення певної мети. Плани розслідування повинні відповідати основним принципам планування: індивідуальності, динамічності, реальності.

Виходячи з розробленого плану, слідчий отримує можливість: послідовно вирішувати завдання розслідування; раціонально використовувати час; забезпечувати одночасну перевірку декількох слідчих версій, організувати взаємодію між членами СОГ, з іншими галузевими службами та правоохоронними органами; своєчасно корегувати необхідність проведення та послідовність СРД, НСРД та організаційних заходів; забезпечувати здійснення контролю за ходом розслідування.

2.3 Організація взаємодії слідчих зі співробітниками оперативних підрозділів та іншими суб'єктами

Серед загальних положень досудового розслідування варто виокремити положення про взаємодію органів досудового розслідування, зокрема слідчих зі співробітниками оперативних підрозділів та іншими суб'єктами у розслідуванні торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини.

Теорія кримінального процесу розглядає взаємодію як форму зв'язку елементів системи, за допомогою якої вони, взаємодоповнюючи один одного, створюють умови для успішного функціонування загалом [270, с. 500]. Взаємодію також розглядають як управлінську функцію, що спрямована на перетворення системи індивідуальної на спільну, узгоджену за місцем, часом і метою діяльності, а також як процес обміну інформацією [253, с. 16].

Безліч невирішених питань на теоретичному рівні та у практичній діяльності спричиняють «непорозуміння» між органами досудового розслідування та оперативними підрозділами під час спільної роботи, наслідками яких є несвоєчасне й неповне інформування слідчого про результати проведення ОРЗ; неякісне проведення СРД та НСРД оперативним працівником за дорученням слідчого; затягування термінів досудового розслідування унаслідок невиконання доручень тощо. Тому зазначені питання в комплексі потребують окремої уваги.

За визначенням Г. П. Цимбала, взаємодія є узгодженою діяльністю правоохоронних, контролюючих та інших державних органів, яка спрямована на виявлення, розкриття і розслідування злочинів [293, с. 39]. Своєю чергою, О. О. Юхно під взаємодією під час проведення досудового розслідування розуміє організаційну форму діяльності двох і більше осіб, яка спільно узгоджена та регламентована законами й іншими відомчими нормативно-правовими актами і спрямована на досягнення завдань конкретного кримінального провадження [1, с. 19]. У науковій літературі містяться й інші визначення досліджуваного поняття. Зокрема, С. Тищенко зазначає, що під поняттям взаємодії у кримінальному провадженні потрібно розуміти дії учасників кримінального процесу, які, реалізуючи свої повноваження стосовно один одного, сприяють виконанню загальних завдань кримінального провадження. При цьому характер взаємодії може бути різним, залежно від того, керуються безпосередні учасники спільним інтересом чи відмінними. Головне, щоб у кінцевому результаті була досягнута мета, задля якої суб'єкти взаємодіють [272, с. 105]. Варто підтримати автора та зазначити, що будь-яка діяльність, яка здійснюється під час кримінального провадження, у широкому значенні, спрямована на виконання його завдань.

О. М. Арестова розглядає взаємодію як один із видів взаємозв'язку. На її думку, це означає, що в процесі взаємодії спостерігається вплив перебігу, характеру та змісту дій однієї сторони на дії іншої [5, с. 15]. Як об'єктивно необхідну, зумовлену єдиними цілями і загальними завданнями, здійснювану в межах закону спільну й узгоджену за місцем і часом діяльність визначає взаємодію М. М. Жильський [97, с. 3]. Взаємодію в соціальних системах Ю. В. Степаненко характеризує як функцію управління, зв'язок між суб'єктами, що взаємодіють, а також як метод співпраці, що полягає в узгодженій за метою, місцем і часом спільній діяльності учасників взаємодії під час виконання ними спільних завдань [255, с. 37]. Військова наука взаємодію досліджує у площині найбільш ефективного використання збройних сил для досягнення перемоги, як процес, що організовується за завданнями, місцем і часом з метою найбільш

дієвого застосування наявних сил і засобів для досягнення необхідного результату в процесі виконання бойового службового завдання [283, с. 238]. Розглядаючи природу взаємодії між оперативними підрозділами, що за основними ознаками належать до соціальних систем, можливо, серед іншого, використовувати положення кібернетики (з давньогрецької – мистецтво управління), яка вивчає загальні закономірності процесів управління та передачі інформації, зокрема й у соціальних системах [290, с. 256]. У кібернетиці та соціальному управлінні взаємодія визначається як форма спрямованого впливу для досягнення конкретної мети, а також процес обміну інформацією [250, с. 12].

Досліджуючи категорію взаємодії, А. Ю. Неманов доходить висновку, що найбільш поширеними є позиції авторів, що тлумачать взаємодію різних суб'єктів як кооперацію праці [192], засіб досягнення узгодженості, ділове співробітництво [276, с. 93]. Будь-яку систему становлять не лише безліч елементів, а і їх сукупність, де наявні певні відносини [282, с. 73]. Мова йде про відносини взаємодії, за яких системні утворення доповнюють один одного і породжують умови для успішного функціонування системи загалом [67 с. 68–69]. Аналіз її різних визначень свідчить, що в них є спільні ознаки, характерні сутності цього поняття: по-перше, узгодженість за метою, місцем і часом; по-друге, побудова діяльності на законах і підзаконних актах.

Науковці висловлюють свої погляди щодо поняття та сутності взаємодії різних суб'єктів у протидії злочинності. Так, О. Г. Лекар під взаємодією розуміє спільні або погоджені за часом, місцем і метою дії двох і більше підрозділів (органів) щодо виконання конкретних завдань боротьби зі злочинністю [181, с. 33]. Д. В. Гребельський зазначає, що при цьому взаємодіючі органи здійснюють управління в одній галузі державної діяльності (боротьба зі злочинністю), яка функціонує з однією загальною метою [71, с. 43]. О. О. Аксьонов взаємодію розглядає як спільну комплексну діяльність конкретних служб і підрозділів, спрямовану на виконання загальних завдань, що посідають рівноправне місце [2, с. 16]. Як засновану на законі сумісну або

узгоджену за метою, часом і місцем діяльність органів і посадових осіб з метою найбільш успішного та ефективного виконання завдань кримінального судочинства трактує поняття взаємодії А. П. Дербеньов [81, с. 6]. Взаємодією є заснована на законі співпраця не підпорядкованих один одному органів, за якої вони діють узгоджено, своєрідно, поєднуючи застосовувані ними сили, засоби й способи з метою попередження, припинення та розкриття злочинів, притягнення до кримінальної відповідальності винного, розшуку обвинуваченого і відшкодування збитків, завданих злочином.

На думку Т. В. Авер'янової та Р. С. Белкіна, під взаємодією потрібно розглядати однакове (разове) або досить тривале (за часом) об'єднання зусиль, засобів і методів для досягнення завдань виявлення, швидкого й повного розкриття злочинів, викриття винних і забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнений до справедливого покарання і жоден невинний не був притягнутий до кримінальної відповідальності та засуджений [145, с. 11]. З позитивного боку відзначають, що таке визначення має комплексний характер, тобто розглядається через призму діяльності, чітко окреслює мету взаємодії та акцентує увагу на її правовому характері.

Під взаємодією в правоохоронній діяльності О. Я. Черепненко розуміє спеціальним чином організовану, належно регламентовану, узгоджену за метою, завданнями, місцем і часом сумісну діяльність, спрямовану на ефективне та комплексне використання сил, засобів і методів правоохоронців із забезпечення попередження і розкриття злочинів, розшуку злочинців [297, с. 958]. Своєю чергою, В. В. Гопчій та В. Я. Горбачевський під взаємодією розуміють як узгоджені, такі що ґрунтуються на завданнях кримінального провадження, комплексні (процесуальні та оперативно-розшукові) дії суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності, метою яких є розкриття, розслідування і запобігання злочинам, притягнення до відповідальності винних осіб виключно на підставах, визначених нормами кримінального процесуального закону та іншими нормативними актами, що здійснюється при суворому розмежуванні їх

компетенції, у межах наданих повноважень, шляхом найбільш ефективного поєднання дозволених для них заходів і відповідного матеріального забезпечення при збереженні таємниці досудового розслідування та джерел отримання конфіденційних відомостей [260, с. 126].

Систематизувавши й узагальнивши думки науковців, які в різні часи досліджували важливі аспекти взаємодії, варто констатувати, що під останньою переважно розуміють спільні дії оперативних та інших підрозділів і служб, як:

– спільна комплексна діяльність взаємно не підпорядкованих служб і підрозділів, спрямована на вирішення загальних завдань;

– спільні погоджені дії на підставі нормативно-правових положень, спрямованих на запобігання або розкриття злочинів, а також розшук злочинців, що втекли або переховуються;

– спільна діяльність не підпорядкованих по службі оперативних підрозділів для максимальної концентрації спільних сил і засобів з метою найбільш ефективного вирішення тактичних завдань;

– спільні комплексні або узгоджені за часом і місцем дії оперативних підрозділів із вирішення спільними зусиллями завдань під час протидії злочинності;

– спільна концентрація сил, засобів і методів для досягнення поставленої мети та здійснення відповідних спільних заходів.

Проведений аналіз широкого спектру поглядів щодо поняття взаємодії загалом, а також у правоохоронній діяльності зокрема, надає можливість висловити власне бачення щодо визначення цього терміна. Так, під взаємодією слідчих з оперативними підрозділами та іншими суб'єктами у розслідуванні торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини необхідно розуміти як передбачену чинним законодавством та узгоджену за часом, місцем і послідовністю проведення системи певних взаємодоповнюючих дій, спрямованих на реалізацію його повноважень у цій сфері з використанням можливостей оперативних підрозділів, інших суб'єктів, зокрема підрозділів

Національної поліції, які не є оперативними, інших правоохоронних органів і органів державної влади та місцевого самоврядування, окремих громадян.

Головним завданням взаємодії є своєчасне виявлення, якісне документування злочинів, забезпечення їх повного, всебічного та об'єктивного розслідування, притягнення винних осіб до встановленої законом відповідальності, відшкодування заподіяної злочинами шкоди, відновлення порушених прав громадян [47, с. 217]. Суб'єктами, що вступають у сферу взаємодії зі слідчим під час розслідування торгівлі дітьми є:

- Департамент боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми Національної поліції України;
- Департамент кіберполіції Національної поліції України;
- журналістські розслідування, спрямовані на викриття кримінальних правопорушень торгівлі людьми;
- оперативні підрозділи Національної поліції України, що забезпечують виявлення та документування кримінальних правопорушень інших категорій;
- підрозділи громадської безпеки (дільничні офіцери, патрульна служба);
- підрозділи Державної прикордонної служби України;
- правоохоронні органи іноземних держав;
- міжнародні громадські організації;
- підрозділи Державної міграційної служби України;
- іноземні посольства та консульства;
- громадські організації;
- неурядові Українські організації.

У цьому контексті розглянемо деякі з них. Враховуючи вимоги Інструкції з організації діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України [111], організація взаємодії слідчих підрозділів з іншими органами досудового розслідування Національної поліції України у протидії таким злочинам може забезпечуватись шляхом:

комплексного використання сил і засобів усіх підрозділів органів поліції під час досудового розслідування злочинів у сфері забезпечення публічної безпеки та порядку;

створення для всебічного, повного та неупередженого дослідження обставин кримінального провадження про торгівлю дітьми СОГ із включенням до їх складу працівників оперативних та інших підрозділів органів Національної поліції, а в разі необхідності – міжвідомчих слідчо-оперативних груп;

ефективного контролю за своєчасним і повним виконанням оперативними підрозділами доручень слідчих про проведення СРД, НСРД;

якісної підготовки матеріалів з проблемних питань діяльності органів досудового розслідування при розслідуванні торгівлі дітьми та їх обговорення на колегіях (нарадах) МВС України, Національної поліції України, спільних колегіях і нарадах з іншими правоохоронними та державними органами й прийняття конкретних та ефективних управлінських рішень [312, с. 209].

Організаційні аспекти взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні розкриваються також у відповідній Інструкції [111]. Аналіз викладених у ній положень показав, що у розділах IX «Особливості організації взаємодії при розслідуванні кримінальних правопорушень, учинених проти життя, здоров'я, статевої свободи та статевої недоторканості особи» та XIII «Особливості організації взаємодії при досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень, учинених членами організованих груп та злочинних організацій» регламентовано таку взаємодію.

Таким чином, оперативні працівники у кримінальному провадженні є, по суті, помічниками слідчого і/чи прокурора, доручення яких з приводу проведення тих чи інших СРД та НСРД є для них обов'язковими для виконання (ч. 3 ст. 41 КПК України). З огляду на цей підхід належна співпраця між оперативними працівниками і слідчим у відповідному кримінальному

провадженні на початковому його етапі є запорукою успішності кримінального провадження.

Залежно від тривалості здійснення взаємодії: а) епізодична – проведення експертизи, виконання працівником оперативного підрозділу доручення слідчого, залучення спеціаліста для проведення окремої процесуальної дії тощо. Початком виникнення даного виду взаємодії є момент отримання відповідного процесуального рішення (постанови, доручення, клопотання) і закінчується після його виконання; б) тривала – виникає при необхідності вирішення низки завдань, що обумовлено характером і складністю конкретного кримінального правопорушення. Початковим моментом виникнення даного виду взаємодії потрібно вважати створення слідчої-оперативної групи для досудового розслідування кримінальних правопорушень [1, с. 28].

Більшість авторів, не наводячи визначення формам взаємодії, зазвичай поділяють їх на правові або процесуальні та організаційні або непроцесуальні [299]. Звісно, цей розподіл дещо умовний, оскільки правові (процесуальні) форми – спільне проведення СРД, доручення слідчого оперативному працівникові, завжди потребують певної організації. Особливістю процесуальної взаємодії є її чітка правова регламентація, а заходи, що вживаються в її межах, пов'язані з отриманням доказової інформації, яка свідчить про причетність особи до вчинення конкретного злочину. Згідно з КПК України, до процесуальних форм взаємодії, що можуть застосовуватися при розслідуванні кримінальних правопорушень на стадії досудового розслідування, відносяться: надання слідчим відповідним оперативним підрозділам доручень на проведення СРД і НСРД; проведення різного виду експертиз тощо [269; 164; 162].

Своєю чергою, організаційні форми (планування СРД, обмін інформацією, діяльність у складі СОГ) також є правовими, оскільки порядок їх реалізації закріплено в різних відомчих нормативно-правових актах. До організаційних (непроцесуальних) форм взаємодії, на нашу думку, належать такі: взаємний обмін інформацією; інформування про отриману інформацію в

односторонньому порядку; спільне проведення аналізу отриманої інформації, планування СРД та НСРД; консультаційна діяльність слідчого під час документування злочинних дій, ознайомлення слідчого з оперативними матеріалами до початку кримінального провадження, визначення перспективи використання матеріалів; використання оперативно-розшукових обліків; проведення тактичних операцій; створення і діяльність СОГ; проведення спільних службових нарад з актуальних проблем взаємодії, обговорення результатів спільних дій, підбиття підсумків з метою усунення недоліків і підвищення ефективності здійснення взаємодії в подальшому; спільне вивчення та аналіз отриманих результатів розслідування; формування пошукових версій; спільне планування пошукових і оперативно-розшукових заходів, спрямованих на встановлення місцезнаходження розшукуваної особи; систематичний обмін оперативною та іншою криміналістично значимою інформацією про злочин, що готується або вчинений та інші [213; 259].

Під час досудового розслідування злочинів більшість СРД і НСРД проводяться особисто слідчим або ж за його ініціативою (п. 4 ч. 2 ст. 36 КПК України передбачає повноваження прокурора в необхідних випадках особисто проводити СРД та процесуальні дії в порядку, передбаченому КПК України) [166]. Наділення слідчого правом самостійно проводити НСРД (п. 2 ч. 2 ст. 40 КПК України) є цілком виправданим. Слідчий, орієнтуючись у матеріалах досудового розслідування, які зібрав самостійно (або брав у цьому участь), чіткіше усвідомлює мету проведення ним у майбутньому НСРД, їх спрямування, а також необхідні заходи з пошуку та закріплення доказів, які можуть бути отримані за їх результатами. Проте з огляду на досвід першого року реалізації нового КПК України та скоригованого оперативно-розшукового законодавства, виникає багато питань методологічного та організаційно-тактичного характеру щодо проведення НСРД за ініціативою слідчого або його безпосередньою участю.

При розслідуванні торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини обов'язково повинна створюватися СОГ, керівником якої є слідчий,

визначений начальником слідчого підрозділу здійснювати досудове розслідування кримінального правопорушення.

Кримінальний процесуальний кодекс України не передбачає порядок створення, формування, організацію роботи СОГ, повноваження та особливості взаємодії членів СОГ, натомість ці питання знайшли свою регламентацію в наказах МВС України «Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні» від 7 липня 2017 р. № 575 [111], «Про затвердження Інструкції з організації реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України» від 27 квітня 2020 р. № 357 [229].

Так, відповідно до наказу МВС України «Про затвердження Інструкції з організації реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України» від 27 квітня 2020 р. № 357, СОГ – організаційна форма взаємодії слідчих (дознавачів), працівників оперативних та інших підрозділів поліції з метою виявлення, фіксації, вилучення слідів кримінального правопорушення, речових доказів, установлення свідків і потерпілих, встановлення осіб, які його вчинили, з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження. Видами СОГ є основна та додаткова.

Склад СОГ формується відповідно до вимог Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні, затвердженої наказом МВС України від 7 липня 2017 р. № 575.

Метою створення СОГ є забезпечення реагування на повідомлення про кримінальні правопорушення та інші події.

Завданням СОГ є виявлення, фіксація, вилучення та пакування слідів кримінального правопорушення, речових доказів, установлення свідків та потерпілих, з'ясування обставин кримінального правопорушення, що мають значення для всебічного, повного і неупередженого їх дослідження та встановлення осіб, які його вчинили.

У ході проведеного опитування підтверджено, що важливу роль у виявленні та розслідуванні таких злочинів відіграє взаємодія слідчих поліції з оперативними підрозділами, зокрема у 78,2 % випадках ОРЗ здійснювались у взаємодії з оперативними підрозділами Національної поліції України, у 11,8 % – з оперативними підрозділами інших відомств, у 9,8 % – з працівниками міжнародних правоохоронних органів (Додаток В).

На основі вивчення кримінальних проваджень та опитування слідчих встановлено, що взаємодія слідчого зі співробітниками оперативних підрозділів та іншими суб'єктами здійснюється у визначених формах: а) процесуальні (виконання доручення слідчого про проведення СРД, НСРД та ОРЗ для встановлення осіб, що вчинили злочинні дії, та інформування слідчого про їх результати; сприяння слідчому при проведенні окремих СРД та НСРД) (58 %); б) непроцесуальні (спільне чергування у складі СОГ; спільне планування початкового етапу розслідування; взаємний обмін інформацією) (42 %).

За результатами опитування слідчих встановлено, що найбільш проблематичним є використання оперативно-розшукових обліків (20,5 % респондентів) та спільне проведення аналізу отриманої інформації, планування СРД та ОРЗ (15,4 %), а за результатами опитування оперативних працівників – консультаційна діяльність слідчого під час документування злочинних дій, проведення оперативними підрозділами попередньої перевірки, ознайомлення слідчого з оперативними матеріалами до внесення відомостей до ЄРДР та початку досудового розслідування, визначення перспективи використання матеріалів (15,4 %).

Міжнародна правова допомога – це проведення компетентними органами однієї держави процесуальних дій, виконання яких необхідне для досудового

розслідування, судового розгляду, або для виконання вироку, ухваленого судом іншої держави або міжнародною судовою установою. Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження полягає у вжитті необхідних заходів з метою надання міжнародної правової допомоги шляхом вручення документів, виконання окремих процесуальних дій, видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, тимчасової передачі осіб, перейняття кримінального переслідування, передачі засуджених осіб і виконання вироків. Міжнародним договором можуть бути передбачені інші форми співробітництва під час кримінального провадження (ст. 542 КПК України).

Порядок направлення запиту до іншої держави, порядок розгляду уповноваженим (центральним) органом України запиту іншої держави або міжнародної судової установи про таку допомогу і порядок виконання такого запиту визначаються КПК України (розділ IX) і чинними міжнародними договорами України.

Центральними органами України у сфері міжнародного співробітництва під час кримінального провадження є Генеральна прокуратура України (Офіс Генерального прокурора) та Міністерство юстиції України (ст. 545 КПК України).

Консульські установи або дипломатичні представництва інших держав в Україні мають право одержувати на добровільній основі пояснення, речі, документи від громадян держави, яку вони представляють, а також вручати документи таким особам (ст. 547 КПК України).

Запит (доручення, клопотання) про міжнародне співробітництво складається органом, який здійснює кримінальне провадження, або уповноваженим ним органом згідно з вимогами Кримінального процесуального кодексу України і відповідного Міжнародного договору України, а за його відсутності – згідно з Кримінальним процесуальним кодексом України. Запит і долучені до нього документи складаються у письмовій формі, засвідчуються підписом уповноваженої особи та печаткою відповідного органу.

Разом з тим запит і долучені до нього документи супроводжуються

засвідченим у встановленому порядку перекладом мовою, визначеною міжнародним договором України, а за його відсутності – мовою запитуваної сторони, іншою прийнятою для цієї сторони мовою.

Запит надсилається за кордон поштою, а в невідкладних випадках електронним, факсимільним або іншим засобом зв'язку.

Уповноважений (центральный) орган України може приймати для розгляду запит, який надійшов від запитуючої сторони електронним, факсимільним або іншим засобом зв'язку. Але виконання такого запиту здійснюється за умови підтвердження надіслання або передачі його оригіналу. Направлення компетентному органу іноземної держави матеріалів виконання запиту можливе тільки після отримання українською стороною оригіналу запиту (ст. 548 КПК України) [166].

Документи, які направляються у зв'язку із запитом про міжнародне співробітництво, якщо їх складено, засвідчено у відповідній формі офіційною особою компетентного органу запитуючої сторони або запитуваної сторони і скріплено гербовою печаткою компетентного органу, приймаються на території України без додаткового засвідчення (легалізації) у разі, якщо це передбачено міжнародним договором України.

Відомості, які містяться в матеріалах, отриманих у результаті виконання дій, передбачених у запиті про міжнародне співробітництво, органами іноземної держави та за процедурою, передбаченою законодавством запитуваної сторони, не потребують легалізації і визнаються судом допустимими, якщо під час їх отримання не було порушено засади справедливого судочинства, права людини та основоположні свободи.

Правовий статус учасників кримінального провадження в іноземній державі не потребує додаткового встановлення за правилами КПК України.

Оперативні контакти із закордонними колегами можуть бути лише на офіційному рівні. Відповіді на міжнародні доручення надходять із запізненням. Разом з тим вони часто є формальними і не можуть використовуватися як докази. Тому продовжувати строки судового розгляду справ задля очікування

відповіді на міжнародні доручення в більшості випадків немає сенсу. Найскладніше проводити розслідування, коли потерпілих вивозять до країни, з якою немає міжнародної угоди про співробітництво. У цьому випадку Управління боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, відповіді на запити практично не одержують. Таким чином, щоб прискорити обмін інформацією в межах кримінальних проваджень і взаємну правову допомогу, безпосередні контакти компетентних правоохоронних органів мають стати інтегральним складником розробки правових інструментів та угод про співробітництво правоохоронних і судових структур. Потрібно активізувати співробітництво та обмін інформацією щодо процедур і каналів співробітництва правоохоронних і судових структур між центральними установами та іншими компетентними органами.

Законодавство України не встановлює вичерпного переліку процесуальних дій та заходів, які можуть бути проведені у порядку надання правової допомоги. Вони передбачені у главах 20 (слідчі (розшукові) дії) та 21 (негласні слідчі (розшукові) дії) КПК України. Перелік процесуальних дій не вичерпується посиланням на процесуальні дії, різновиди та порядок яких визначені КПК України. Процесуальні дії можуть бути встановлені й у міжнародному договорі [164, с. 1107].

Ю. М. Чорноус до процесуальних дій, які передбачені КПК України, відносить:

– процесуальні дії, проведення яких безпосередньо передбачено у межах міжнародного співробітництва, згідно з розділом IX КПК України: вручення документів (ст. ст. 542, 564); зберігання та передання речових доказів і документів (ст. 549); тимчасова передача (ст. 565); виклик особи, яка перебуває за межами України (ст. 566); допит шляхом проведення відео- або телефонної кореспонденції (ст. 567); розшук, арешт та конфіскація майна (ст. 568); контрольована поставка (ст. 569); прикордонне переслідування (ст. 570);

– СРД: допит (ст. 224), пред'явлення особи, речей для впізнання (ст. ст. 228–229); обшук (ст. 234); огляд (ст. 237); огляд трупа, в тому числі

пов'язаний з ексгумацією (ст. ст. 238, 239); слідчий експеримент (ст. 240); освідування особи (ст. 241); залучення експерта та проведення експертизи (ст. ст. 242–244); отримання зразків для експертизи (ст. 245);

– НСРД: втручання у приватне спілкування (ст. 258); збереження інформації (ст. 259); аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260); накладення арешту на кореспонденцію (ст. 261); огляд і виїмка кореспонденції (ст. 262); зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263); зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264); дослідження інформації, отриманої при застосуванні технічних засобів (ст. 266); обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267); установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268); спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269); моніторинг банківських рахунків (ст. 269-1); аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270); контроль за вчиненням злочину (ст. 271); виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272); негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274);

– інші процесуальні дії, передбачені КПК України: залучення особи до провадження як потерпілого (ст. 55), цивільного позивача (ст. 61), цивільного відповідача (ст. 62), їх представників (ст. ст. 58, 59, 63, 64), перекладача (ст. 68); експерта (ст. 69), спеціаліста (ст. 71); вручення повістки про виклик (ст. 135); тимчасовий доступ до речей і документів (ст. 159); тимчасове вилучення майна (ст. ст. 167, 168); арешт майна (ст. 170); вручення письмового повідомлення про підозру (ст. 278) та інші.

Своєю чергою, до другої групи процесуальних дій, проведення яких у межах міжнародної правової допомоги передбачено міжнародними договорами України, відносяться: опитування (ст. 4 Договору між Україною і Республікою Молдова про правову допомогу і правові відносини у цивільних і кримінальних справах 1992 р.); розшук, арешт та конфіскація майна чи доходів, отриманих злочинним шляхом, одержання заяв, спостереження, зокрема електронне

(ст. ст. 12–14, 18, 20 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р.); визначення місцезнаходження осіб і предметів, включаючи їх ідентифікацію (ст. 2 Договору між Україною та Республікою Індія про взаємну правову допомогу в кримінальних справах 2002 р.); здійснення розшуку і вилучення (ст. 1 Договору між Україною та Федеративною Республікою Бразилія про взаємну правову допомогу у кримінальних справах 2002 р.); термінове збереження комп'ютерних даних, які зберігаються; термінове збереження і часткове розкриття даних про рух інформації; обшук і арешт комп'ютерних даних, які зберігаються; збирання даних про рух інформації у реальному масштабі часу; перехоплення даних змісту інформації (ст. ст. 16–21 Конвенції про кіберзлочинність 2001 р.); проведення обшуку й накладення арешту, а також заморожування; виявлення, заморожування та відстеження доходів від злочинів; вилучення активів (ст. 46 Конвенції ООН проти корупції 2003 р.) та інші дії, залежно від змісту конкретного міжнародного договору, що є підставою для співробітництва [294, с. 289–291].

У міжнародних договорах може бути чітко обумовлене коло процесуальних дій, які здійснюються в порядку надання правової допомоги, але не обмежується переліком кримінальних проваджень, за якими така допомога надається. В інших випадках обсяг процесуальних дій може бути розширено за рахунок дій, пов'язаних зі збиранням доказів. Таким чином, обсяг співробітництва залежить від правової підстави, на основі якої запитуюча сторона звертається до запитуваної сторони. Наприклад, виключно питання боротьби з організованою злочинністю можуть бути предметом запиту, якщо запит надсилається із зазначенням такої правової підстави, як Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000 р.) [164, с. 1088].

Взаємодія Національної поліції України з правоохоронними органами іноземних держав з питань запобігання транснаціональним кримінальним правопорушенням та їх розслідування здійснюється лише через структурні

підрозділи апарату МВС за напрямками оперативно-службової діяльності, Управління міжнародних зв'язків та Робочий апарат Укрбюро Інтерполу.

Основні завдання Інтерполу з питань розслідування кримінальних проваджень, пов'язаних з торгівлею людьми:

– збирання, вивчення та аналізування інформації про певний вид транснаціональної злочинності, пов'язаної з торгівлею людьми (характер злочинних груп, їх учасники тощо);

– установлення осіб, причетних до протиправної діяльності, пов'язаної з торгівлею людьми;

– ідентифікація членів організованих злочинних груп, пов'язаних з торгівлею людьми, дослідження їх ієрархічної структури, сфер, способів і наслідків учинення кримінальних правопорушень;

– підготування узагальнених звітів для розповсюдження серед правоохоронних органів держав-учасниць проєктів;

– систематизування даних щодо злочинних угруповань, пов'язаних з торгівлею людьми, та їх членів;

– надання допомоги країнам-учасницям Інтерполу щодо обміну інформацією з питань розслідування кримінальних проваджень, пов'язаних з торгівлею дітьми;

– налагодження безпосередніх контактів між Національними центральними бюро Інтерполу та правоохоронними органами, що є учасниками конкретного проєкту.

Пріоритетними напрямками діяльності Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерполу у протидії кримінальним правопорушенням, пов'язаним з торгівлею людьми, є координування співробітництва правоохоронних органів держав-членів Інтерполу в справах щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних з торгівлею людьми, для сексуальної, трудової експлуатації, розповсюдження дитячої порнографії, організація незаконної міграції; створення та забезпечення функціонування спеціалізованих банків даних щодо осіб, причетних до торгівлі людьми; ведення банку даних

порнографічних зображень дітей; запровадження й реалізація аналітичних проєктів у сфері торгівлі дітьми; організація та проведення міжнародних науково-практичних заходів з проблем протидії торгівлі людьми (конференцій, тренінгів, оперативних зустрічей тощо); ідентифікація потерпілих у справах про транснаціональні кримінальні правопорушення, пов'язані зі створенням і розповсюдженням дитячої порнографії [194, с. 43].

Основною інформацією, яку слідчий повинен отримати під час проведення СРД у кримінальних провадженнях про торгівлю дітьми від Укрбюро Інтерполу, є: дані про комерційні структури та інші юридичні особи, які працюють під прикриттям легальних фірм по наданню трудових послуг (дата реєстрації, юридична адреса, номери телефонів; прізвища та імена керівників, розміри статутного капіталу, відомості про припинення діяльності тощо); інформація про угоди, укладені українськими резидентами з іноземними юридичними та фізичними особами або за їх участі, а також наслідки їх виконання; відомості про відкриття фізичними особами, зокрема громадянами України та юридичними особами фінансових рахунків у зарубіжних банках, а також рух коштів ними, становлять зазвичай банківську чи комерційну таємницю; головні напрями діяльності; міжнародний розшук осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, пов'язані з торгівлею людьми, та ініціювали щодо розшуку осіб, які не оголошені в міжнародний розшук, однак є членами організованої злочинної групи або схильні до вчинення тяжких кримінальних правопорушень, зокрема тих, що пов'язані з торгівлею людьми на території різних держав; арешт і видача (екстрадиція) особи злочинця; отримання інформації з банку даних порнографічних зображень дітей, з метою їх ідентифікації, яких використовували під час створення дитячої порнографії, а також виявлення та припинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із систематичною сексуальною експлуатацією дітей; отримання статистичної та аналітичної інформації з питань торгівлі дітьми; отримання інформації з банку даних постраждалих і підозрюваних; отримання інформації про вчинення торгівлі дітьми у кіберпросторі.

Діяльність ОБСЄ у напрямі протидії торгівлі людьми:
впровадження національних механізмів переадресації постраждалих;
призначення національних координаторів і доповідачів;
розробка національних планів і програм протидії міжнародному трафіку;
передбачення національним законодавством кримінальної
відповідальності за торгівлю дітьми;
забезпечення захисту та надання притулку жертвам торгівлі дітьми;
забезпечення створення спеціалізованих підрозділів правоохоронних
органів з протидії торгівлі дітьми як у країнах походження, так і в країнах
призначення;
надання технічної допомоги та організація, у співпраці з українськими
партнерами, регулярних тренінгів і семінарів, робочих зустрічей з
представниками поліцейських відомств іноземних держав для обміну
позитивним досвідом і налагодження взаємодії;

співпрацює з МВС України у напрямі фінансування перекладів клопотань
про надання міжнародної правової допомоги у кримінальних провадженнях і
матеріалів, що надходять за результатами їх виконання з-за кордону.

Серед опитаних оперативних працівників 59 % вважають, що взаємодія з
іншими оперативними підрозділами інших держав повинна здійснюватися
шляхом обміну оперативною інформацією, 28,8 % – спільного аналізу
оперативної інформації, 18,5 % – спільного плану оперативних заходів, 40,6 %
– спільного проведення оперативних заходів (Додаток В). Також 50,2 %
респондентів зазначають, що у відомчих нормативних актах недостатньо
визначено порядок взаємодії підрозділів правоохоронних органів з метою
підвищення ефективності стосовно виявлення та розслідування торгівлі дітьми,
а 44,3 %, навпаки, – достатньо і лише 5,5 % – узагалі не визначають
(Додаток В).

З урахуванням викладеного вище варто наголосити, що взаємна
діяльність органів досудового розслідування має важливе значення під час
здійснення кримінального провадження. Поняття *«взаємна діяльність органів*

досудового розслідування» вживається нами в широкому значенні, насамперед як взаємна діяльність органів досудового розслідування між собою (тобто між різними органами та підрозділами, визначеними у ч. 1 ст. 38 КПК України), а також взаємна діяльність органів досудового розслідування з особами, органами та підрозділами інших відомств, зокрема прокурором, оперативним підрозділом, спеціалістом, експертом, у тому числі з органами розслідування іноземної держави.

Як нами було вказано вище, положення про взаємодію органів досудового розслідування потрібно відносити до загальних положень досудового розслідування, про що необхідно внести відповідні зміни до КПК України. У зв'язку з цим пропонуємо доповнити КПК України новою статтею 222-1 наступного змісту: *«Стаття 222-1. Взаємодія органів досудового розслідування: 1. Основним завданням взаємодії органів досудового розслідування є запобігання кримінальним правопорушенням, їх виявлення та розслідування, притягнення до встановленої законодавством відповідальності осіб, які їх учинили, відшкодування завданої кримінальними правопорушеннями шкоди, відновлення порушених прав, свобод і законних інтересів особи. 2. У разі необхідності постійної взаємодії слідчих як одного, так і декількох органів досудового розслідування між собою з метою використання їх можливостей для успішного розслідування кримінальних правопорушень створюється слідча група. 3. З метою здійснення ефективної взаємодії органу досудового розслідування та оперативних підрозділів у складних і великих за обсягом кримінальних провадженнях, а також щодо тяжких та особливо тяжких злочинів, учинених в умовах неочевидності, що набули суспільного резонансу або вчинені на території декількох адміністративно-територіальних одиниць України, утворюється слідчо-оперативна група».*

Також, з метою вдосконалення правової регламентації проведення СРД на території іноземної держави під час розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини запропоновано частину 2 статті 562 КПК України *«Процесуальні дії, які потребують спеціального дозволу»* викласти в

такій редакції: «... 2. У разі необхідності виконати процесуальну дію на території іноземної держави, для проведення якої в Україні потрібний дозвіл прокурора або суду, така процесуальна дія потребує надання відповідного дозволу прокурором або судом у порядку, встановленому цим Кодексом, лише в разі, якщо це передбачено міжнародним договором або є обов'язковою умовою надання такого виду допомоги за законодавством запитуваної сторони. При цьому строк дії такого дозволу не обмежується, а належно засвідчена копія дозволу долучається до матеріалів запиту».

Вважаємо, що запропоновані нами зміни і доповнення до кримінального процесуального законодавства України сприяють ефективному виконанню завдань кримінального провадження, адже в умовах сьогодення протидія суспільно небезпечним проявам набуває пріоритетного значення, стає першочерговим завданням правоохоронних органів.

Висновки до розділу 2

1. Робота слідчого з доказовою та іншою криміналістично значущою інформацією стосовно розслідування таких кримінальних правопорушень, повинна бути спрямована на: а) виявлення, вилучення та систематизацію інформації про: факти (епізоди) торгівлі або іншої незаконної угоди щодо дитини; характер способу їх вчинення та приховування; особу потерпілого; вчинення таких діянь організованими злочинними групами; серійність вчинення; ознаки, що дозволяють кваліфікувати таку злочинну діяльність за ст. 149 КК України; б) співставлення вихідної інформації з криміналістичною характеристикою торгівлі дітьми, висунення версій, організація планування розслідування й пошукових заходів; в) оцінку результатів кожної проведеної СРД, НСРД, тактичної операції, на підставі чого коригування версій і плану розслідування; г) запобігання протидії розслідуванню, зокрема за різними епізодами торгівлі дітьми з боку одних і тих же осіб та (або) схожими

способами, що дозволить зробити висновок про множинність злочинних дій таких осіб (злочинних груп), зокрема, у різних областях країни.

2. На початковому етапі розслідування доведено обов'язковість встановлення події кримінального правопорушення (п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України), зокрема: факт учинення торгівлі (передача чи одержання) або вербування, переміщення або переховування дитини, факт учинення торгівлі дітьми, пов'язаний з діями медперсоналу пологових будинків, факт учинення торгівлі дітьми під час порушення порядку усиновлення (удочеріння); коло осіб, причетних до вчинення кримінального правопорушення (прізвище, ім'я, по батькові, рік, місяць, день і місце народження, громадянство, національність, освіта, сімейний стан, наявність судимості, місце роботи, рід занять або посада, місце проживання, стан здоров'я, рівень її фізичного і розумового розвитку, наявність співучасників торгівлі людьми, форма їх співучасті); мотив і мета вчинення кримінального правопорушення; обставини укладання угоди між покупцем і продавцем дитини, наявність погроз чи тиску з боку покупця; час, місце та спосіб вербування, переміщення, переховування, передача чи одержання дитини; умови оплати за продаж дитини (грошові кошти, транспортний засіб, нерухоме майно, певні послуги тощо), час, місце, сума та спосіб здійснення оплати (готівка, банківський переказ); вік потерпілої дитини (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та загального розвитку дитини; вид та умови експлуатації дитини, її наслідки (шкоди фізичному чи психічному здоров'ю дитини), чи застосовувались погрози до потерпілого (вид і характер).

3.3 урахуванням результатів проведеного емпіричного дослідження виокремлено такі типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування:

1) досудове розслідування розпочато після безпосереднього виявлення слідчим, прокурором (оперативним підрозділом) обставин, що свідчать про вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 149 КК України:

а) ознаки торгівлі дітьми встановлено внаслідок затримання особи, підозрюваної у вчиненні кримінального правопорушення, під час або відразу після вчинення

злочинних дій; б) ознаки торгівлі дітьми встановлені під час розслідування інших кримінальних правопорушень, пов'язаних з експлуатацією людей;

2) досудове розслідування розпочате у зв'язку із заявою батьків, їх законних представників чи інших громадян (родичів): а) звернення відбулося через значний проміжок часу після того як експлуатація вже відбулася і дитині-потерпілій власними силами чи з допомогою інших осіб (без втручання правоохоронних органів) вдалося визволитися; б) звернення до правоохоронного органу близьких осіб (або громадян) про зникнення дитини за умов, що свідчать про торгівлю людьми, або повідомлення громадянами про підозрілі факти, які можуть свідчити про такі злочинні дії.

4. Типові слідчі версії, що висуваються під час розслідування торгівлі дітьми, стосуються двох основних напрямів: 1) стосовно події, що відбулася: має місце беззаперечний факт торгівлі дітьми; виявлено лише один з епізодів злочинної діяльності, що пов'язана з торгівлею дітьми; має місце торгівля дітьми, пов'язана з вчиненням іншого кримінального правопорушення; має місце вчинення іншого кримінального правопорушення; факт торгівлі дітьми відсутній; 2) стосовно особи злочинця (яка на момент виявлення кримінального правопорушення відома чи невідома): кримінальне правопорушення учинено окремим громадянином чи злочинним утворенням; кримінальне правопорушення учинено раніше несудимою чи судимою особою; кримінальне правопорушення учинено громадянином України, особою без громадянства чи іноземцем.

5. Взаємодія слідчого зі співробітниками оперативних підрозділів та іншими суб'єктами здійснюється у таких формах: процесуальні (виконання доручення слідчого про проведення СРД, НСРД з метою встановлення осіб, причетних до вчинення торгівлі, та інформування про їх результати; сприяння слідчому у проведенні окремих СРД та НСРД); непроцесуальні (спільна діяльність у складі СОГ й планування початкового етапу розслідування; взаємний обмін інформацією; опрацювання початкових матеріалів і висунення основних версій).

Ефективність боротьби з торгівлею людьми в усіх її формах може бути досягнута лише за умови приєднання до цієї боротьби громадянського суспільства. Неабияку роль у цій сфері відіграють міжнародні урядові та неурядові організації. Слідчі у 77 % кримінальних проваджень взаємодіють з Міжнародною організацією з міграції в Україні (МОМ), Всеукраїнською коаліцією громадських організацій в протидії торгівлі людьми, Координатором проєктів ОБСЄ в Україні, Міжнародним жіночим правозахисним центром «Ла Страда – Україна».

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЯ І ТАКТИКА ЗБИРАННЯ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ АБО ІНШОЇ НЕЗАКОННОЇ УГОДИ ЩОДО ДИТИНИ

3.1 Криміналістичне забезпечення проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини

Після початку кримінального провадження здійснюють низку процесуальних дій, зокрема СРД, за допомогою яких збирають і перевіряють докази. Перелік цих дій чітко визначено в кримінальному процесуальному законі. Проте не є обов'язковим, щоб у процесі розслідування за кожним кримінальним провадженням усі вони виконувалися. Залежно від конкретних обставин, тобто від сформованої слідчої ситуації, особа, яка провадить розслідування, самостійно вирішує, які саме дії, коли і в якій послідовності потрібно проводити.

Загальні вимоги до проведення СРД зазначено в ст. 223 КПК України, а саме: це встановлені законом найбільш суттєві правила проведення СРД, дотримання яких покликано забезпечити законність та обґрунтованість їх проведення, досягнення їх мети та вирішення завдань кримінального провадження [162, с. 368]. Слідчі розшукові дії проводяться лише після внесення відповідних відомостей до ЄРДР (ч. 2 ст. 214 КПК України) і лише в межах строків, передбачених ст. 219 КПК України, крім випадків їх ініціювання судом згідно з ч. 3 ст. 333 КПК України. Будь-які СРД, проведені з порушенням цього правила, є недійсними, а встановлені внаслідок них докази – недопустимими.

Підставами для проведення СРД є наявність достатніх відомостей, що вказують на можливість досягнення її мети (ч. 2. ст. 223 КПК України). Обшук або огляд житла чи іншого володіння особи, обшук особи здійснюються з

обов'язковою участю не менше двох понятих незалежно від застосування технічних засобів фіксування відповідної СРД. Понятими не можуть бути потерпілий, родичі підозрюваного, обвинуваченого і потерпілого, працівники правоохоронних органів, а також особи, зацікавлені в результатах кримінального провадження [280, с. 83, 169]. При пред'явленні особи чи речі для впізнання, освідкування особи, законодавством також передбачено не менше двох понятих. Винятками є випадки застосування безперервного відеозапису ходу проведення відповідної СРД (ч. 7 ст. 223 КПК України). Перед проведенням СРД особам, які беруть у ній участь, відповідно до їх процесуального статусу, роз'яснюються права й обов'язки, передбачені КПК України, процесуальний порядок проведення СРД, а також повідомляється про відповідальність, установлену законом (ч. 3 ст. 223).

Огляд – це СРД, що полягає в безпосередньому сприйнятті зовнішніх ознак матеріальних об'єктів з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 237 КПК України). Мета огляду – виявлення відомостей щодо обставин вчинення злочину та їх фіксація [11, с. 149]. Кожний з видів слідчого огляду має свої специфічні особливості, що визначають порядок його проведення. Водночас наявна низка положень процесуального, організаційного й тактичного характеру, загальних для всіх видів оглядів.

Варто зазначити, що слідчий огляд є процесуальною дією, яка проводиться на початковому етапі досудового розслідування уповноваженими особами (слідчими, прокурорами) із залученням спеціалістів, та полягає у всебічному дослідженні об'єктів, які пов'язані з учиненням протиправного діяння, збиранні інформації щодо особи правопорушника, вчиненого правопорушення та фіксації його основних ознак. В. В. Пясковський визначає, що огляд полягає в тому, що слідчий за допомогою органів своїх відчуттів переконується в існуванні та в характері фактів, що мають доказове значення [235, с. 127].

Слідчий огляд є однією з провідних СРД, основною метою якого є виявлення та фіксація відомостей щодо обставин учинення кримінального правопорушення [160, с. 54]. Крім того, в ході проведення огляду підлягають вирішенню такі завдання: а) виявлення слідів, речових доказів – носіїв інформації; б) ймовірне з'ясування механізму обстановки кримінального правопорушення чи інших обставин, що мають доказове значення; б) фіксація всього виявленого в тій послідовності й у тому вигляді, в якому вона спостерігалася під час проведення дії. При проведенні слідчого огляду здійснюється виявлення фактів, що дозволяють вирішити низку питань: чи вчинене кримінальне правопорушення там, де проводиться огляд; хто міг бачити, чути, що відбувалось на місці події; тривалість перебування і кількість осіб, мотиви, способи дій, шляхи проникнення і відходу правопорушників [165, с. 522].

За результатами анкетування слідчих та працівників оперативних підрозділів Національної поліції України встановлено, що у кримінальних провадженнях щодо торгівлі дітьми проводяться такі види слідчого огляду: огляд місця події – 100 %, огляд речей і документів – 85 %, огляд комп'ютерної техніки – 78 %, поверхневий огляд – 7 %.

Огляд місця події – невідкладна слідча дія спрямована на встановлення, фіксацію і дослідження обстановки місця події, слідів злочину і злочинця та інших фактичних даних, що дозволяють у сукупності з іншими доказами зробити висновок про механізм події та інші обставини того, що розслідується. Огляд місця події, як слідча дія, є важливим засобом отримання інформації про злочин, що розслідується. Від його якості у багатьох випадках залежить успіх розслідування, оскільки отримана при огляді місця події інформація може носити доказовий характер. При цьому нерідко фактичні дані, отримані в результаті огляду, неможливо отримати з інших джерел. Ділянка місцевості або приміщення, в межах якого виявлені сліди злочину, називається місцем події [78, с. 33].

Особисте сприймання уповноваженою особою обстановки місця події і виявлення речових доказів, про що доречно наголошує В. Ю. Шепітько, стає тим вихідним матеріалом, ознайомлення з яким дозволяє відновити суспільно-небезпечну подію та, у деяких випадках, особу злочинця. Специфіка сприйняття відбиття злочину визначає і саму тактику огляду місця події і ті тактичні прийоми (їх системи), які можуть бути використані [302, с. 4].

Криміналістичне забезпечення проведення огляду полягає у фіксації перебігу й результатів проведення СРД; виявленні, фіксації, збиранні, дослідженні слідів злочину; залученні спеціалістів до проведення СРД, з метою виявлення, вилучення та фіксації доказової інформації. Під час розслідування торгівлі людьми можливі такі варіанти огляду місця події: – місця утримання, переховування або експлуатації дитини; – місцевість або приміщення поза місцем події; – місця затримання підозрюваних осіб транспортні засоби; – приміщення установи, де здійснювалися вербування дітей.

Система тактичних прийомів при дійсному відображенні події кримінального правопорушення охоплює: – зіставлення первинних даних і обстановки місця події для виявлення слідів злочину; – аналіз окремих слідів на місці події; – моделювання події, що відбулася; – зіставлення змодельованої події з реальною обстановкою місця події, аналіз ознак знищення слідів; – залучення до огляду осіб, які повідомили про кримінальне правопорушення [194, с. 48].

Місце події є відображенням минулого, яке може бути пізнане як результат вивчення обстановки і речових доказів переважно раціональним шляхом. Треба аналізувати такі ознаки та властивості предметів і слідів:

- час виникнення їх на місці події (аналіз тимчасових зв'язків слідів);
- зв'язки об'єктів з тим чи іншим місцем (аналіз просторових зв'язків слідів);
- можливість виникнення слідів від одного або різних учасників розслідуваного кримінального правопорушення або сторонніх осіб;

– зв'язки слідів між собою і розслідуваною подією, механізм їх утворення;

– причини відсутності певних слідів і предметів, їх властивостей та ознак, ідентифікаційні якості слідів з метою визначення можливості ототожнення об'єктів, що їх утворили, структуру предметів і слідів для вивчення їх групової належності [155, с. 572; 211, с. 97].

Сутність огляду місця події полягає у безпосередньому сприйнятті об'єктів з метою виявлення слідів кримінального правопорушення і речових доказів; з'ясуванні обстановки кримінального правопорушення та інших обставин, що мають значення для досудового розслідування. Саме під час огляду місця події слідчий отримує первинну інформацію про кримінальне правопорушення та особу, яка його вчинила. С. В. Хільченко зазначає, що огляд місця події проводиться в три етапи:

1) загальний огляд – з'ясування обстановки на місці події, визначення меж огляду;

2) детальний огляд – вивчення загальної обстановки та місця, де розташовується кожен об'єкт окремо;

3) завершальний етап – вилучення та упакування речових доказів, оформлення протоколу [291, с. 73].

На нашу думку, такий підхід до проведення огляду місця події є універсальним і дає можливість з'ясувати не тільки загальну обстановку вчинення кримінального правопорушення, а й проаналізувати сліди, залишені на місці, та вилучити речові докази, знаряддя і засоби, які використовувались правопорушниками.

У ході огляду місця події оглядають усі об'єкти, які можуть мати відношення до кримінального правопорушення, залежно від конкретної слідчої ситуації. Тому інформативність слідчого огляду набагато вища, ніж, наприклад, обшуку, виїмки чи відтворення обстановки та обставин події [296, с. 327]. Наприклад, огляд місця події торгівлі дітьми з метою їх сексуальної експлуатації проводиться у місцях виготовлення порнографічних предметів

(квартири, будинки, фотостудії, орендовані приміщення) та їх збуту і розповсюдження (такими місцями можуть виступати місця скупчення людей, а саме зупинки громадського транспорту, місця стихійної торгівлі, ринки та магазини), а також місця, де здійснювалось виготовлення порнографічних предметів або за місцем мешкання правопорушника [36, с. 138–139].

Головними етапами проведення огляду місця події при розслідуванні торгівлі дітьми є:

- підготовчий (до виїзду на місце події, на місці події);
- робочий (статистична та динамічна стадії);
- завершальний.

На підготовчому етапі до виїзду на місце події слідчий має отримати дані про подію, що сталася, та її свідків-очевидців; про вжиті заходи щодо охорони місця події; про вжиті заходи щодо надання допомоги постраждалим особам.

Потрібно вирішити наступні питання: яким має бути склад учасників огляду (кого із спеціалістів потрібно залучити, залучити понятих тощо); які технічні засоби потрібні для огляду та їхня готовність; які тактичні прийоми можна використати.

Прибувши на місце події, слідчий має: пересвідчитися, що усунуто (чи послаблено) шкідливі наслідки кримінального правопорушення та надано допомогу постраждалим; запропонувати вивести всіх сторонніх із місця події; опитати присутніх очевидців чи особу, яка виявила місце події, поспілкуватися з працівниками поліції, які прибули на місце події раніше; розподілити обов'язки між учасниками огляду, роз'яснити їхні права та обов'язки; дати доручення на проведення необхідних заходів.

На початку робочого етапу слідчий: у загальному оглядає місце події з метою орієнтування на місці події та вирішення питання про вихідний пункт і спосіб огляду; дає вказівку провести відео- та фотофіксацію; приступає до проведення огляду (спочатку статичного, а потім динамічного).

Під час статичної стадії: вивчають розташування території, де сталася подія, її характерні риси, рельєф; вивчають кожний об'єкт чи його частину у

комплексі з навколишньою матеріальною обстановкою, визначають його локалізацію і призначення без торкання до об'єктів.

Під час динамічної стадії об'єкти можуть бути: переміщені; відкриті; розібрані для всебічного вивчення.

На заключному етапі огляду місця події слідчий: складає протокол огляду, плани, схеми; упаковує вилучені з місця події об'єкти; вживає заходів для збереження тих об'єктів, що мають доказове значення; вживає заходів щодо вирішення заяв, які надійшли від учасників огляду.

Обов'язковому огляду підлягають засоби комп'ютерної техніки.

Джерелами доказів в електронній формі можуть бути: різноманітні носії інформації; моноблоки, мобільні пристрої (мобільні телефони, планшетні комп'ютери), цифрові камери, роутери, маршрутизатори, комп'ютерні мережі, глобальна мережа Інтернет, звукозаписи та відеозаписи тощо, тобто джерелом доказів може бути будь-який електронний пристрій, який заходить на місці обшуку. Варто також зазначити, що постійно з'являються нові види електронних пристроїв, які можуть містити електронні докази [239, с. 10].

Докази вчинення злочину можуть знаходитися в:

- комп'ютері потерпілого;
- Інтернет-провайдерів, послугами якого користувався потерпілий;
- комп'ютері підозрюваного;
- Інтернет-провайдера, послугами якого користувався підозрюваний;
- іншому місці кіберпростору.

Важливим джерелом доказу є комп'ютерна система, яка складається з корпусу, де розміщені мікропроцесор, плати, накопичувачі інформації та порти для зовнішніх пристроїв; монітора; периферійних пристроїв (принтер, сканер, модем, вебкамера тощо), програмного забезпечення, зокрема: – системне програмне забезпечення; – прикладне програмне забезпечення (текстові, графічні редактори, системи управління базами даних, електронні таблиці, системи презентацій і т. ін.).

До інформаційних об'єктів (даних) належать: текстові та графічні документи; дані у форматі мультимедіа; інформація у форматах баз даних, інші додатки у форматах баз даних та інші додатки прикладного характеру.

Важливу інформацію можуть містити й тимчасові файли. Більшість текстових редакторів і систем управління базами даних створюють тимчасові файли як побічний продукт нормальної роботи програмного забезпечення.

Користувачі комп'ютерів зазвичай не усвідомлюють важливості створення цих файлів, тому що вони, як правило, знищуються програмою наприкінці сеансу роботи. Проте дані, які містять ці знищені файли, можуть виявитися найціннішими. Особливо, якщо вихідний файл був зашифрований чи документ із текстом був надрукований без збереження на диску, такі файли можуть бути відновлені.

Існують зовнішні та внутрішні накопичувачі інформації, а також змінні носії (CD, DVD-диски) та різноманітні USB-накопичувачі. У цифрових камерах та мобільних телефонах широко використовуються невеликі за розмірами карти пам'яті (SD, Micro SD, Compact Flash CF тощо), які можуть містити значний обсяг інформації. Наприклад, карта Western Digital SanDisk Ultra, Micro SDXDC має обсяг пам'яті 400 Гб.

Багато електронних пристроїв можуть здійснювати обмін інформацією через локальні комп'ютерні мережі або глобальну комп'ютерну мережу Інтернет. Тому для дослідження спеціалізованих пристроїв (концентраторів, маршрутизаторів, комутаторів тощо) необхідні знання фахівців. Варто також зважити на те, що значний обсяг інформації зберігається у «хмарних технологіях», тобто поза місцезнаходженням фізичної чи юридичної особи.

Нині для перевірки цілісності даних використовується механізм розрахунку контрольної суми або хеш-суми (контрольна сума – певне значення, обчислене на основі набору даних із застосуванням одного із математичних алгоритмів (наприклад, MD5, SHA-1, Cr32 або інших), які використовуються для перевірки цілісності даних при їх передачі або збереженні).

Означені контрольні суми можна отримати, послуговуючись, наприклад, такою програмою, як HashTab (відкрито розповсюджена в мережі Інтернет), яку вважають найбільш ефективною для цього [215, с. 36].

Необхідно також звернути увагу на те, що джерелами криміналістично-значимої інформації може бути увімкнений комп'ютер, мобільний телефон або інші електронні пристрої. Специфікою здобуття інформації, що має значення у кримінальному провадженні, є те, що така інформація зберігається у ввімкнених електронних пристроях, а їх огляд необхідно проводити у режимі реального часу.

На початковому етапі огляду необхідно передусім запобігти можливості будь-кому з присутніх заблокувати комп'ютер, вимкнути його з мережі або зашифрувати інформацію, що в ньому зберігається [62, с. 131].

Специфікою такої інформації у ввімкненій комп'ютерній техніці є їх нестійкість та енергозалежність, тобто її самознищення у разі від'єднання від джерела живлення. Тому від працівника правоохоронного органу вимагається її правильне і швидке збереження, в іншому випадку вони будуть втрачені.

Сучасна комп'ютерна техніка містить у собі дуже значні масиви оперативної пам'яті та може вмщати в себе від 2 до 64 Гб, а в серверній комп'ютерній техніці і того більше.

Останнім часом значного поширення набуло використання для обробки та зберігання інформації так званих «хмарних» сховищ, специфікою яких є збереження та обробка інформації на значному віддаленні від комп'ютера користувача. Доступ до інформації, що зберігається в таких сховищах, регулюється законодавством тієї країни, де знаходиться фізичний носій інформації.

В оперативній пам'яті комп'ютера може знаходитися: – інформація про виконувані процеси; – інформація про виконувані сервіси; – системна інформація; – дані про користувачів, які перебувають у системі; – інформація про відкриті порти; – кеш ARP (протоколу визначення адреси); – кеш DNS (доменної системи імен); – інформація про автоматично завантажені додатки;

– незбережені документи; – бінарні процеси і сервіси, зокрема шкідливі програмні засоби, які зберігаються тільки в оперативній пам'яті [54, с. 25–26].

З метою збереження такої «енергозалежної» інформації та недопущення її необережного чи умисного знищення або пошкодження необхідно:

- обмежити присутніх осіб від доступу до комп'ютерного обладнання;
- виявити, описати та сфотографувати кожен такий пристрій, в якому на момент його огляду міститься «енергозалежна» інформація;
- за участю спеціаліста вжити заходів щодо унеможливлення зміни або знищення інформації, провести її фіксацію.

Типовий план опису електронних носіїв інформації під час слідчого огляду:

- розташування робочих механізмів комп'ютерів і периферійних пристроїв відносно один одного на момент огляду;
- тип, марка, конфігурація, колір, заводський та (якщо наявний) інвентарний номер системного блоку й кожного периферійного пристрою, що входить до нього у комплекті;
- тип, колір та індивідуальні особливості кожного з'єднувального та електропостачального проводу;
- стан комп'ютерів на момент огляду (чи підключений до електропостачання) зміст інформації на моніторі;
- технічний стан (зовнішній стан корпусів, комплектність, працездатність пристроїв);
- тип джерела електропостачання, його тактико-технічні характеристики й технічний стан;
- детальний опис змін, не передбачених стандартами конструкції комп'ютерів [56].

Особливості огляду фізичних накопичувачів комп'ютерної інформації:

на початку огляду необхідно описувати індивідуальні ознаки захисту накопичувача комп'ютерної інформації від підроблення або несанкціонованого копіювання;

перед дослідженням інформації обов'язкове створення резервної копії;

на подальшій стадії огляду фіксують загальний обсяг носія комп'ютерної інформації; формат розмітки; обсяг площини, вільної від запису інформації; кількість і номери збійних зон, секторів, ділянок тощо; кількість записаних файлів, програм, каталогів та логічна структура їх розміщення; формат і зміст кожного окремого файлу, програми;

необхідно технічним способом захистити фізичний накопичувач від запису або стирання з нього інформації тощо.

Слідчий огляд мобільного терміналу, на якому встановлена операційна система Android і заблоковані права адміністратора (припускаємо, що термінал розблокований) передбачає такі дії: візуально оглядається мобільний термінал, встановлюється його стан (чи включений), можливість доступу (чи заблокований), виробник, тип операційної системи. Через налаштування операційної системи визначаються усі можливі ідентифікатори терміналу (IP, MAC, MEID, IMEI) та SIM картки (IMSI); вмикаються служби WiFi, Hotspot, Bluetooth. Термінал переводиться у режим польоту (відключається від стільникової мережі), відключається перехід у режим сну, відслідковується достатність заряду акумулятора; у налаштуваннях терміналу вмикається режим розробника (Developer), дозволяється відладка по USB (USB Debugging); підготовлюється робоча станція для криміналістичного дослідження мобільного терміналу: а) ноутбук з ОС Windows 10; б) кабелі для підключення терміналу USB- microUSB, USB-Type C; в) безкоштовне програмне забезпечення: – SDK Platform Tools for Windows; – Android USB Drivers for Windows; – Java for Desktop; – Android Backup Extractor; – AFLogical OSE; – QuickHash; – DB Browser for SQLite; – LibreOffice; – Maltego CE; термінал підключається до робочої станції через відповідний кабель USB-microUSB (-Type C); у командному рядку cmd робочої станції виконуються наступні команди (після символу # йде пояснення команди): >adb start-server# – запуск adb серверу; >adb devices# – визначаються підключені пристрої; >adb shell su# – робиться спроба отримати права адміністратора; >adb shell pm list packages>

C:\Terminal\list-packages.txt# – записується у файл перелік встановлених застосувань; >adb shell service list>C:\Terminal\service-list.txt# – записується у файл перелік сервісів; ОС>adbshelldumpsyswifi>C:\Terminal\wifi-list.txt# – записується у файл перелік усіх точок доступу WiFi, до яких підключався термінал; >adb shell dumpsys account> C:\Terminal\account-list.txt # – записується у файл перелік наявних облікових записів; >adb backup-apk-shared-all-f C:\Terminal\backup.ab # – створюється і переноситься на робочу станцію резервна копія системи. Оскільки в резервній копії системи, що створена не з правами адміністратора, відсутня адресна книга контактів, то через відповідні опції адресної книги терміналу експортуються контакти у файл00001.vcf, після чого цей файл разом з усім вмістом картки пам'яті терміналу копіюється на робочу станцію: >adb pull /sdcard/00001.vcfC:\Terminal\; також у створеній резервній копії системи відсутній журнал дзвінків і SMS повідомлень, тому у термінал встановлюється утиліта AFLogical OSE: Open source Android Forensics app and framework>adbinstallC:\Terminal\AFLogical-OSE_1.5.2.apk. Після чого відкривається у терміналі застосування AFLogical OSEi, запускається збір відповідних даних. Зібрані AFLogical OSE дані копіюються на робочу станцію >adb pull /sdcard/forensics/C:\Terminal\; для усіх отриманих файлів обчислюються хеш-значення (наприклад, програмою QuickHash), які потім заносяться до протоколу огляду [194, с. 53–53; 199].

Отримані файли запаковуються під паролем в архів (пароль заноситься до протоколу), на який накладається електронний цифровий підпис (ЕЦП) посадової особи. Накладання і перевірка електронного цифрового підпису здійснюється через офіційний сайт Міністерства юстиції України (informjust.ua). Отримані файли і підписаний архів записуються на цифровий носій, який долучається до протоколу огляду.

Також, варто звернути увагу на огляд документів, а саме на перелік типових документів під час розслідування незаконної передачі для експлуатації новонароджених персоналом пологових будинків: документація медичного закладу (права та обов'язки співробітників, реєстраційні книги і журнали,

графіки чергувань та ін.); документи, що супроводжують передачу тіла для поховання; документи пов'язані з направленням трупу дитини у перинатальний центр на обстеження; документи пов'язані з фактом народження дитини; медичні документи (акти обстеження, медичні картки та ін.).

Основними діями слідчого при їх огляді є: фіксація в протоколі відповідної СРД. Під час фіксації в протоколі спершу вказується: 1) що є документом (назва, призначення, коли і ким виданий); 2) де й у кого він зберігався, в якому місці був виявлений; 3) наявність і зміст реквізитів. Після цього зазначається форма і розмір документа, на скількох аркушах він складений, його зовнішній вигляд і стан (вказується стан лицьового та зворотного боків і країв), з якого матеріалу виготовлений. Згодом слідчий вивчає зміст документа, аналізує його реквізити. Далі вживають заходів для виявлення ознак підробки; виявлення на документі слідів пальців рук; візуальний огляд зовнішнього вигляду документа без зміни умов сприйняття та місцезнаходження; фіксація за допомогою фото-, відеозйомки (документ може бути сфотографований масштабним методом, а ознаки підробки – макроскопічним); виявлення слідів зміни первісного змісту; упакування.

Допит. Допит – це процесуальна дія, що являє собою регламентований кримінальними процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, які беруть у ньому участь, спрямований на отримання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини у справі [153, с. 252].

Вибір тактики допиту залежить від таких чинників: а) ситуації допиту; б) процесуального статусу допитуваного і рівня його зацікавленості в результатах розслідування; в) особливостей допитуваної особи (вік, характер, рівень правової поінформованості, наявність злочинного досвіду та ін.); г) характер інформації та доказів, які є у слідства, тощо [20, с. 32].

Допит дитини-потерпілої від торгівлі або іншої незаконної угоди щодо неї проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога. Перед допитом особі, яка не досягла шістнадцятирічного віку, роз'яснюється

обов'язок про необхідність давати правдиві показання, не попереджаючи про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання (ст. 226 КПК України) [166].

Проводячи допит, слідчий має дотримуватися наступних загальних рекомендацій щодо допиту малолітнього, неповнолітнього потерпілого (дитини) у кримінальних провадженнях торгівлі людьми. Допит необхідно проводити в окремому кабінеті, в якому працює лише один слідчий відділ, а не увесь слідчий відділ, разом з помічниками, оскільки дитина буде постійно відволікатися на інших працівників, а, відповідно, губити нитку своєї розповіді. До допиту потрібно ретельно готуватися, зокрема додатково ознайомитися з матеріалами кримінального провадження, якомога більше дізнатися про особу потерпілого, провести бесіду з педагогом і психологом, скласти план допиту. Багато слідчих нехтують цим правилом, переоцінюючи свій досвід, але, як свідчить практика, допити, проведенню яких передувала підготовка, більш результативні та займають менше часу. Установити психологічний контакт з дитиною (варто використовувати зацікавленість дитини на довільні теми, не пов'язані з темою допиту, серед яких може бути: хобі, коло друзів, улюблені фільми тощо). Дитина має бути впевнена в тому, що слідчий її уважно слухає. Необхідно пам'ятати, що діти краще запам'ятовують дії, рухи людей, ніж сказані ними репліки чи слова. Для того, щоб запобігти зміні показань потерпілою особою – дитини під час проведення допиту рекомендується проводити відеозапис СРД.

Враховуючи загальні умови проведення такої СРД щодо дитини (ч. 9 ст. 224, ч. 1 ст. 225, ч. 2, 3 ст. 226, п 3 ч. 1 ст. 232 КПК України), слідчий обов'язково повинен враховувати вікові особливості та ретельно підготуватися до допиту, зокрема він має: обрати місце та обстановку для допиту дитини дошкільного віку (удома, у дитячому закладі, у «зеленій кімнаті»), тобто там, де дитина відчуватиме себе в безпеці й не там, де вона зазнала шкоди; вивчити індивідуально-психологічні особливості дитини, його «сильні та слабкі місця»; схильність до фантазування; захоплення; улюблені ласощі тощо, що матиме

значення для встановлення психологічного контакту; знати соціальне оточення та родинні стосунки дитини; з'ясувати, в якому емоційному стані перебувала дитина на момент сприйняття подій (чи була, зокрема, налякана, схвильована тощо); чим була зайнята в той момент, брала участь у події або тільки спостерігала; з'ясувати чи обговорювали дорослі ці події в присутності дитини й чи могли їхні оцінки вплинути на позицію дитини (викликати страх, почуття провини тощо); дати можливість дитині звикнути до себе та встановити довірливі стосунки з нею, для цього необхідно попередньо зустрітися; налаштувати дитину на процес допиту (дитина будь-якого віку має йти обдуманно на допит, усвідомлюючи, для чого вона тут); повідомити про те, що під час допиту буде проводитися відеозйомка; звернутися до фахівців (вихователя, психолога), які мають досвід роботи з дітьми певної категорії, щоб краще підготуватися до проведення допиту; зокрема, підготувати перелік питань і проконсультуватися з компетентним фахівцем – чи будуть питання зрозумілими для дитини; підготувати наочний матеріал (іграшки, макети, фотографії, малюнки тощо), тому що дитині іноді легше показати, ніж сказати; підготувати відеокамеру, мікрофон для зйомки.

Серед тактичних прийомів при допиті дітей-потерпілих важливо звернути увагу на такі: формування психологічного контакту слідчого з допитуваними; для відновлення контексту події пропонується розповісти про обставини, супутні факту, що цікавить слідство; з'ясувати відчуття, реакції на те, що відбувається; що він особисто відчув, у яких документах знайшли віддзеркалення названі ним факти; відтворення подій у різній послідовності; «активізація пам'яті» допитуваного, для чого необхідно застосувати: допит з використанням асоціативних зв'язків; повторний допит за обмеженим колом обставин; допит на місці події; повторне пред'явлення допитуваному предметів, пов'язаних з обставинами, що цікавлять слідство; психологічна взаємодія в процесі допиту безпосередньо спрямована на виявлення установок на брехню та отримання правдивих показань.

Неповнолітні зазвичай довіряють слідчому і можуть бути несвідомо готові допомогти у встановленні істини. Однак показання про інших осіб дають неохоче, особливо якщо ними були дорослі чи підлітки, старші за віком. Переборення такого небажання відбувається шляхом роз'яснення необхідності активно допомагати слідству, що має важливе значення для подальшої долі потерпілого. Під час допиту можуть бути продемонстровані деякі докази, що свідчать про поінформованість слідчого про подію, що відбулася. Рекомендується також постановка деталізуючих запитань для уточнення фактів, згаданих, але не викладених детально іншими неповнолітніми, попередньо допитаними у кримінальному провадженні.

До переліку питань, що мають буту з'ясовані під час допиту дітей-потерпілих у провадженнях про торгівлю людьми, належать такі:

1. Запитання, що стосуються особистих (анкетних) даних: прізвище, ім'я, по-батькові; місце народження; вік; місце проживання і роботи (навчання); умови виховання; якою була родина; освіта; професія тощо.

2. Запитання, що стосуються обставин вербування: як дізнався про роботу; де; від кого; яку роботу, вважав, буде виконувати; як переконали потерпілого піти на цю роботу; чи обіцяли певну заробітну платню; чи мали місце якісь обіцянки щодо робочих годин, вихідних днів, відпусток; чи показували якісь фотографії (наприклад, знімки щасливих робітників чи вечірок); скільки було зустрічей для обговорення запропонованої роботи; з якими людьми, де, що було обіцяно на кожній з таких зустрічей; чи наголошувалося на тому, що потерпілий буде винен якісь гроші на початку роботи; якщо так, то яку суму; яким чином передбачалася виплата боргу.

3. Запитання, що стосуються обставин переправлення потерпілого за кордон: як потрапив до місця призначення; хто приїхав з потерпілим; коли приїхав; хто оплачував квиток; при придбанні квитка використовувалася готівка чи кредитна картка; чи був паспорт у потерпілого; як він його отримав; чи мав змогу тримати паспорт при собі під час подорожування; якщо ні, то у кого він був, яким чином збиралися паспорти; коли збиралися паспорти; чи

забезпечувалися потерпілі водою та харчуванням; чи робилися зупинки; чи зустрічали їх в аеропорту (на залізничному вокзалі, автовокзалі), якщо транспортування було літаком (поїздом, автомобільним транспортом); хто зустрічав; куди їхали звідти, в іншому транспортному засобі; хто був за кермом; де розагітувалися.

4. Запитання, що стосуються місця призначення: хто зустрічав; хто ознайомив з «місцевими правилами»; якими були встановлені правила; робочі години; оплата; місце ночівлі; чи говорили куди не дозволено ходити, що буде, якщо потерпілий піде без дозволу; чи говорили хто хазяїн; як його звали; чи забрали паспорт та гроші; чи забирали щось, що належить потерпілому; якщо так, то чи знав потерпілий, що це станеться.

5. Запитання, що стосуються роботи потерпілого: який тип робіт виконував потерпілий; робочі години; перерви; вихідні; розмір оплати; чи надавалися будь-які записи щодо оплати; чи знімалося щось із зарплати хазяїном; скільки»; чи надавалися будь-які дані про відрахування; умови праці; де працював потерпілий; скільки людей працювало разом з ним; чи потрібно було якось діставатися до місця роботи; куди; як часто; хто контролював роботу; як ця особа ставилась до робітників; чи погрожувала ця людина робітникам; яким чином; чи примушувалися робітники взагалі працювати проти їх волі: організація робочого місця; якою була роль та обов'язки хазяїна.

6. Запитання, що стосуються інших умов праці потерпілого: умови ночівлі (де спав), на ліжках чи на підлозі; коли, лягав спати; коли прокидався; чи було дозволено спати довше; що б сталося, якби потерпілий спав довше, ніж було встановлено; що б сталося, якби потерпілий сказав хазяїну, то не хоче працювати якогось дня; чи оплачував проживання; скільки змінного одягу було, чи забирали будь-який одяг; чи дозволялося купувати собі власний одяг; чи додавалася вартість одягу до боргу; скільки разів на день вживав їжу; о котрій годині; чи дозволялося їсти в будь-який обраний потерпілим час; чи потрібно було платити за їжу; чи можна було придбати її у когось іншого, окрім хазяїна; чи брали за це гроші, чи вираховували їх із зарплатні; чи потрібно було

запитувати дозволу для того, щоб поїсти; хто мав надавати такий дозвіл; що відбувалося коли хтось вживав їжу без дозволу; чи доводилося приховувати їжу; чи давав хтось їжу таємно; чи хворів хтось коли-небудь; чи дозволялося хворим людям припиняти роботу; кого потрібно було про це запитувати; чи примушувався хтось до роботи коли він хворів; чи бував потерпілий у лікаря; хто возив; у який термін на його прохання йому надавалася медична допомога; ім'я та місцезнаходження лікаря.

7. Запитання, що стосуються встановлення факту і обставин примушування потерпілого до роботи: чи вживав хазяїн заходів щодо перешкоджання покинути роботу; яких саме; чи погрожували потерпілому; якщо так, то яким чином; чи боявся потерпілий покинути роботу; чому; чи хтось допомагав хазяїну у залякуванні; чи казав хтось, що станеться, якщо потерпілий залишить роботу і буде переховуватись; чи погрожували зверненням до поліції та імміграційної служби у разі непідкорення чи при спробах піти; чи міг потерпілий піти до того, як він виплатив свій борг за його ввезення до країни призначення; що було б з ним; хто розповів потерпілому про це; що говорив хазяїн з цього приводу; чи існували якісь огорожі у місці, де утримувався потерпілий; їх розміри; висота вікон; чи змінювалися замки на будь-яких дверях; двері зачинялися зсередини чи ззовні; чи був ключ у потерпілого; хто мав ключ; двері трималися відчиненими чи зачиненими; хто замикав потерпілого; чи пояснювали чому робилися фізичні перешкоди; чи коли-небудь потерпілий думав про те, щоб зробити спробу піти; чому ні; чи коли-небудь просив дозволу припинити працювати; у кого; чи просив повернути паспорт; кого; якщо так, то що потерпілому відповідали; чи хтось інший намагався піти та не зміг; як це сталося; чи знає потерпілий, де вони зараз; їх імена; чи хтось коли-небудь говорив щось робітникам, щоб відмовити їх та інших від того, щоб залишити роботу; що говорилося, кому; чи хтось говорив про небезпеку зовні; чи погрожували робітникам зробити щось з їхніми сім'ями; якщо так, то хто; що саме говорилося; чи відповідав хтось за нагляд за робітниками щоб забезпечувати їхнє утримання; хто саме; чи були ці люди

озброєними; чи когось били або застосовували насильство в закладі, де утримувався потерпілий; чи били когось; чи погрожували комусь за відмову виконувати будь-яку роботу; били когось, чи знущалися над кимось за спробу втечі; чи чув про випадки вбивств когось хазяїном; чи хто-небудь колись намагався погрожувати чи залякувати робітників якимось іншим чином; чи говорили, що потрібно говорити поліції, якщо потерпілий буде затриманий.

8. Запитання, що стосуються обставин втечі потерпілого: як вдалося втекти; з ким зв'язався; чи намагався отримати допомогу до цього; якщо так, то що сталося; що змусило втекти; чи намагався хазяїн знайти потерпілого; чи отримував потерпілий якусь звістку від тих, хто залишився; чи є якийсь зв'язок з ними; чи є ще щось таке, про що потерпілий хотів би розповісти про хазяїна [232, с. 86–87].

З прийняттям КПК України у 2012 році можливості слідчого, прокурора у розслідуванні кримінальних правопорушень значно розширено. Це стосується можливості проведення зазначеними особами допиту осіб, перелік яких зазначений у кримінальному процесуальному законодавстві, у режимі відеоконференції.

Відеоконференція у кримінальному судочинстві супроводжується її технічним записом. Допит особи може бути проведений у режимі відеоконференції при трансляції з іншого приміщення (дистанційне досудове розслідування) у випадках, передбачених ст. 232 КПК України. Допит особи в дистанційному досудовому провадженні здійснюється згідно з правилами, передбаченими ст. ст. 225–227 КПК України.

Обшук. Не вдаючись до наукових дискусій зазначимо, що обшук як окрема СРД являє собою процесуальне примусове обстеження приміщень, місцевості, окремих осіб з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, зняття кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте внаслідок його вчинення, а також встановлення місця перебування розшукуваних осіб [162, с. 368].

При плануванні підготовчого етапу обшуку слідчий повинен: 1) встановити особу, якій належить житло чи інше володіння, та особу, у фактичному володінні якої воно знаходиться; 2) отримати ухвалу слідчого судді про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи (ч. 1 ст. 235 КПК України). Слідчий за погодженням з прокурором повинен звернутися з клопотанням до слідчого судді. До клопотання мають бути додані оригінали або копії документів та інших матеріалів, якими прокурор, слідчий обґрунтовує доводи клопотання, а також витяг з ЄРДР щодо кримінального провадження, у межах якого подається клопотання (ч. 3 ст. 234 КПК України); 3) визначити точне місце і час його проведення; 4) уточнити прикмети предметів, назву, зміст і зовнішній вигляд документів, з'ясувати можливі місця їх виявлення, а також місця можливого зберігання цінностей, необхідних для забезпечення відшкодування матеріального збитку; 5) намітити коло учасників обшуку (працівники поліції, поняті й фахівці); 6) вирішити, які технічні засоби повинні використовувати при проведенні відповідних пошукових дій, і забезпечити їх наявність [275, с. 262; 269].

Обшук у кримінальних провадженнях досліджуваної категорії проводили у 38 % кримінальних проваджень, зазвичай з метою виявлення коштів, одержаних злочинним шляхом, фінансових документів, що мають ознаки речових доказів, а також комп'ютерної техніки та програмних засобів.

Тактичні особливості проведення обшуку під час розслідування торгівлі дітьми:

– типовим є проведення обшуків у рамках тактичної операції, яка передбачає збіг у часі затримання осіб, проведення обшуків, допитів та інших невідкладних СРД, що вимагає ефективної взаємодії та чіткої координації сил і засобів; типовим є транснаціональний характер кримінального правопорушення, що часто зумовлює необхідність співпрацювати з іноземними правоохоронними органами, залучати перекладача до СРД тощо; типовою є доцільність проведення групових одночасних обшуків з використанням факторів раптовості та конспірації, що вимагає ефективної взаємодії та чіткої координації сил і засобів. Раптовість групового обшуку позбавляє зацікавлених

осіб можливості попередити один одного про небезпеку й захвати або знищити предмети та документи, що їх компрометують. Для проведення цієї тактичної операції створюється належна кількість СОГ. Кожну з них очолює слідчий, який самостійно керує обшуком на місці; типовою є нестача вичерпної інформації про кількість потерпілих, зв'язки всередині злочинного угруповання, місця переховування речових доказів і документів; типовою є необхідність ретельного планування обшуку у зв'язку з наявністю значної кількості тактичних ризиків;

– ризик загрози життю та здоров'ю потерпілим особам, які примусово утримуються у приміщенні, де планується проведення обшуку, особливо якщо надійшла інформація про те, що торгівля людьми здійснюється у поєднанні з насильством, яке є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого чи його близьких, або з погрозою застосування такого насильства;

– ризик загрози життю та здоров'ю поліцейським у зв'язку з можливістю чинити опір, зокрема збройний, чи в інший спосіб протидіяти законним вимогам поліцейських;

– ризик знищення, пошкодження, переховування особами в житлі чи іншому володінні, які обшуковуються, майна, речей, слідів і документів, які можуть бути доказами у кримінальному провадженні;

– ризик викриття осіб, які конфіденційно співпрацюють з поліцейськими у порядку, передбаченому ст. 275 КПК України, або виконували спеціальне завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації у порядку, передбаченому ст. 272 КПК України;

– ризик втрати можливості внаслідок проведеного обшуку виходу на головних фігурантів (організаторів) торгівлі дітьми;

– ризик допущення тактичних помилок, внаслідок яких отримані докази можуть бути визнані судом недопустимими [7].

Типовими об'єктами пошуку під час розслідування торгівлі дітьми є:

– знаряддя і засоби вчинення кримінального правопорушення (матеріальні об'єкти, які використовувалися для вербування осіб залежно від

способу (обман, шантаж, використання уразливого стану тощо); матеріальні об'єкти, які використовувалися для реклами послуг, під якими замаскована торгівля людьми, підтверджують факт розміщення реклами у ЗМІ, мережі Інтернет, соціальних мережах тощо; матеріальні об'єкти, які використовувалися для вчинення насильницьких дій щодо потерпілої особи у випадку, коли торгівля людьми здійснюється у поєднанні з насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого чи його близьких, або з погрозою застосування такого насильства; матеріальні об'єкти, які засвідчують певну форму експлуатації (наприклад, відеообладнання для експлуатації у порнобізнесі; медичне обладнання для вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди тощо); комп'ютерна техніка, носії цифрової інформації, флешнакопичувачі USB, мобільні телефони, на яких збережено інформацію, що має значення для кримінального провадження (зокрема, електронне листування, відеофайли, інші дані); предмети, зберігання чи використання яких заборонено або потребують спеціального дозволу (ліцензії) (зброя, наркотики тощо);

– предмети, що зберегли на собі сліди кримінального правопорушення (одяг чи взуття потерпілої особи у транспортному засобі, сліди крові та інші біологічні сліди, якщо було викрадення і потерпіла особа чинила опір, мікрОВОлокна, частки ґрунту тощо);

– предмети, отримані як наслідок злочину (гроші чи цінності, які здобуті злочинним шляхом; майно та документи, що належить потерпілій особі тощо);

– інші предмети, що виступають засобом для встановлення обставин, що входять до предмета доказування (фотознімки, записні книжки, банківські картки, мобільні телефони, ноутбуки, цифрові носії інформації тощо); предмети, які спеціально виготовлені для вчинення кримінальних правопорушень;

– документи: предмети, які спеціально виготовлені для вчинення кримінальних правопорушень; оригінальні документи, що посвідчують особу (паспорти, ідентифікаційні картки, свідоцтва про народження, нотаріально

засвідчені дозволи на виїзд дитини), неправомірно вилучені у потерпілої особи; підроблені документи, що посвідчують особу (паспорти, ідентифікаційні картки, свідоцтва про народження, нотаріально засвідчені дозволи на виїзд дитини) для забезпечення переміщення через кордон; установчі документи суб'єкта господарської діяльності, що надає фіктивні послуги; оригінальні та/або підроблені документи про працевлаштування; оригінальні та/або підроблені проїзні документи; документи, які відображають стан рахунків, оплату послуг, облік грошових коштів, утримання житлового приміщення, зокрема оплату комунальних послуг тощо; документи, які дозволяють в подальшому здійснити арешт активів і конфіскацію доходів, отриманих злочинним шляхом; документи, зокрема графічного характеру, що використовувалися для шантажу під час вербування; документи, які підтверджують експлуатацію особи у значенні примітки 1 ст. 149 КК України;

– особи, які розшукуються;

– транспортні засоби, які використовувалися під час викрадення, переміщення осіб, а також як місце передачі грошових коштів за особу чи експлуатації особи.

На підставі вивчення матеріалів кримінальних проваджень здійснено розподіл типових слідчих ситуацій під час проведення обшуку, зокрема:

а) залежно від присутності особи, житло чи інше володіння якої обшукується (обшук у присутності або відсутності особи, житло чи інше володіння якої обшукується, та яка підозрюється у вчиненні торгівлі дітьми);

б) залежно від наявності фактора протидії органам досудового розслідування (добровільна видача або відмова від видачі об'єктів пошуку, вказаних в ухвалі слідчого судді; бажання видати частину об'єктів, щоб запобігти виявленню та вилученню інших об'єктів, що доводять причетність до вчинення інших кримінальних правопорушень (наприклад, холодна та вогнепальна зброя, наркотичні засоби, підроблені документи тощо); бажання видати тільки частину об'єктів, щоб уникнути виявлення більш значної частини (наприклад, грошей, отриманих від торгівлі людьми));

в) залежно від лінії поведінки особи, житло чи інше володіння якої обшукується (слідчі ситуації активної допомоги (характерна добровільна видача об'єктів), нейтральної поведінки (характерна відмова від спілкування з працівниками поліції, особа демонструє свою байдужість) та активної протидії (характерні дії, що перешкоджають пошуковим діям, особа не виконує законних вимог працівників поліції, зневажливо висловлюється, знищує об'єкти, що можуть бути доказами);

г) залежно від способу зберігання об'єкта пошуку (об'єкт пошуку сховано у сейфах, тайниках, у недоступних місцях; зберігається відкрито без будь-яких змін якостей; видозмінено або знищено).

Таким чином, серед засобів криміналістичної тактики особливе місце належить тактичним прийомам. Важливість їх вибору та визначення черговості застосування залежить від спрямування конкретної СРД чи її окремих етапів, завдань, які бажає досягти слідчий, слідчої ситуації, у якій її проводитимуть. Однак, незважаючи на те, що проведення СРД під час збирання доказів у кримінальному провадженні є винятково важливим заходом, такі СРД, як огляд, допит та обшук потребують особливого тактико-криміналістичного забезпечення, а саме в частині структури та послідовності їх проведення.

3.2 Особливості проведення негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини

Національне законодавство, що стосується ОРД та кримінального судочинства, переживає період глибокого й радикального реформування. Ці обставини зумовлюють активізацію наукового пошуку, особливо в частині використання в доказуванні результатів ОРЗ та НСРД, оскільки саме ці аспекти правової реформи сприймаються неоднозначно і спричиняють наукову дискусію. З прийняттям нового КПК України нібито всі питання повинні бути зняті, а проблеми належності та допустимості цих доказів – вирішені.

На сьогодні, слідчі отримали право здобувати відомості про протиправну діяльність негласним шляхом, тобто здійснювати негласне розслідування відповідно до положень глави 21 КПК України.

Одночасно з прийняттям КПК України внесено зміни та доповнення до низки нормативно-правових актів, зокрема до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [227]. Законодавець звузив підстави для проведення ОРД і доповнив кримінальне провадження інститутом «негласні слідчі (розшукові) дії (глава 21 КПК України)» [281, с. 18; 166]. Зокрема, ч. 1 ст. 246 КПК України визначено, що НСРД – це різновид СРД, відомості про факт і методи проведення яких не підлягають розголошенню, за винятком випадків, передбачених КПК України [166]. Як зазначив М. Л. Грібов, і ми цілком підтримуємо його думку, криміналістичне забезпечення НСРД – це система заходів з одержання максимальної ефективності цих дій для виконання завдань кримінального провадження [72, с. 39].

Таким чином, НСРД варто визначити як СРД, які здійснюються визначеними кримінальним процесуальним законодавством суб'єктами із застосуванням спеціальних оперативно-технічних засобів або методів, відомості про методи проведення яких становлять гриф «таємно» й не підлягають розголошенню, встановлюються та скасовуються відповідно до законодавства, а результати їх проведення використовуються у кримінальному судочинстві.

Порядок, умови та проблемні питання проведення НСРД досліджено в наукових працях М. А. Погорецького, Д. Б. Сергєєвої, О. Ю. Татарова, Л. Д. Удалової, С. С. Чернявського та інших учених і практиків, здобутки яких мають вагоме значення у становленні та розвитку цього інституту.

Однак, варто погодитися, що під час застосування на практиці нового законодавства завжди виникають певні непорозуміння та правові колізії. Для адаптації до вимог КПК України та правильного застосування всіх його положень потрібен певний час і сучасна правова практика [257].

Своєю чергою, О. А. Білічак констатує, що науковцями проводилися

дослідження наявних проблем регулювання НСРД, вивчалось їх співвідношення з оперативно-розшуковими заходами у діяльності уповноважених суб'єктів з розкриття та розслідування злочинів, аналізувалися проблеми фіксування та використання їх результатів у доказуванні на досудових і судових стадіях кримінального провадження. Поряд з тим практично поза увагою дослідників лишилися проблеми визначення змісту відповідного понятійно-категоріального апарату, та зокрема, поняття «негласних слідчих (розшукових) дій» [29].

Так, наприклад С. В. Страхова зазначає, що значною частиною фахівців підкреслювалася неординарність такого кроку законодавця, адже «Кримінальний процесуальний кодекс України вперше в історії вітчизняної юриспруденції надав процесуальний статус спеціальним негласним заходам, спрямованим на пошук і фіксацію даних про підготовку та вчинення злочинів та осіб, які їх вчинили, визначаючи останні як негласні слідчі (розшукові) дії» [257, с. 44; 83, с. 30].

З цього приводу професор М. Є. Шумило слушно зауважує: «... чи стане досудове розслідування ефективнішим у встановленні фактів і обставин вчинення злочину, чи надійно охоронятимуться й захищатимуться права фізичних та юридичних осіб?» [306, с. 452].

Відомо, що в юридичній літературі радянського періоду загально визнаною була точка зору, що оперативно-розшукову і кримінально-процесуальну діяльність змішувати небезпечно. Наприклад, професор А. Я. Дубинський в 1984 р. підкреслював, що «зрощування цих двох функцій є недопустимим, бо це може негативно позначитися на оцінці доказів, об'єктивності розслідування, формуванні висновків у кримінальній справі» [89, с. 89].

Кримінальний процесуальний кодекс України (2012 р.) значно розширив засоби збирання доказів у кримінальному провадженні шляхом закріплення в ньому загальної процедури проведення НСРД. Завдяки впровадженню в кримінальний процес інституту НСРД органи досудового розслідування дістали

можливість отримувати докази в кримінальному провадженні негласними засобами та методами. Зазначене пов'язано із закріпленням законодавцем нових форм отримання доказів негласними засобами та методами, зокрема тих, що пов'язані з втручанням у злочинну діяльність.

Закріплення цих норм у КПК України мало на меті легалізувати негласні відомості в кримінальний процес, зокрема в кримінальне провадження. Це пов'язано з проблемними питаннями легітимності використання матеріалів ОРД у кримінальному процесі, оскільки порядок отримання даних про протиправну діяльність закріплений підзаконними відомчими (міжвідомчими) нормативно-правовими актами.

Нині законодавче закріплення інституту НСРД надає широкий спектр повноважень слідчому, прокурору або за їх дорученням співробітникам оперативного підрозділу, а саме отримувати відомості про протиправну діяльність приховано від джерела володіння такою інформацією.

Запровадження главою 21 КПК України інституту НСРД, розв'язавши проблему легітимності отримання негласної інформації, позбавило головної переваги – отримання інформації негласним шляхом, що пов'язана з оперативністю здобуття та використання таких даних для фіксації та припинення протиправної діяльності. Передусім це стосується злочинів, які містять ознаки підвищеної суспільної небезпеки, серед них і торгівля людьми.

Водночас М. А. Погорецький зазначає, що завдяки таким діям розкриваються та розслідуються понад 85 % тяжких й особливо тяжких злочинів, а вчинених в умовах неочевидності, організованими злочинними угрупованнями, проти основ національної безпеки – 100 %. Проте НСРД, як і будь-які негласні засоби отримання доказів, відповідно до результатів аналізу зарубіжної та вітчизняної оперативно-розшукової, слідчої та судової практики, можуть бути не лише ефективним засобом отримання доказів у кримінальному судочинстві, а й засобом грубого порушення прав, свобод і законних інтересів осіб, які потрапляють до його сфери. Тому застосування таких засобів у кримінальному процесі потребує як постійного вдосконалення їх

оперативності, так і процесуальних гарантій законності [218; 85]. Також О. А. Білічак висловлює думку, що НСРД є невід'ємною складовою системи слідчих дій, проведення яких спрямовується на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні (ч. 1 ст. 223 КПК України), встановлення місцезнаходження осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді й суду та оголошені в розшук. Найбільш суттєвою ознакою НСРД потрібно вважати те, що вони здійснюються в негласній формі; під час їх провадження можуть використовуватись спеціальні технічні засоби та відносини конфіденційного співробітництва [29, с. 72]. З цією позицією дослідника ми погоджуємося.

С. Р. Тагієв констатує, що НСРД – це різновид СРД, відомості про факт і методи проведення яких не підлягають розголошенню, за винятком випадків, передбачених КПК України. Отже, враховуючи наведене визначення, втілене у ч. 1 ст. 246 КПК України, НСРД не відокремлюються від інших СРД, а є їхнім різновидом і регулюються у загальному порядку, передбаченому КПК України, іншими Законами України та підзаконними нормативно-правовими актами [262, с. 84].

Таким чином, НСРД проводяться з метою встановлення відомостей про злочин і осіб, які їх вчинили, якщо їх неможливо отримати в інший спосіб. Фактично всі НСРД, крім установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268 КПК України), проводяться виключно в кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів [165].

І. В. Іваненко наголошує, що новий КПК України у главі 21 регламентує порядок прийняття рішень чи надання дозволів на проведення НСРД, що входить до компетенції голови відповідного апеляційного суду Автономної Республіки Крим, області, міст Києва чи Севастополя, який діє як слідчий суддя. Зокрема, такими діями є аудіо- чи відеоконтроль особи, накладення арешту на кореспонденцію, огляд і виїмка кореспонденції, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж чи з електронних інформаційних систем, обстеження публічно недоступних місць, стереження за особою та

інші [108].

Безумовно, кожна НСРД забезпечення кримінального провадження, у тому числі й кожен запобіжний захід чи НСРД, мають свої особливості, проблемні та суперечливі моменти у їх правовій регламентації, й очевидно безліч питань виникне також під час їх практичного застосування. Однак, на даний час вже можна сказати, що в їх правовій регламентації присутні багато прогресивних рис [108].

По-перше, порядок застосування указаних заходів ґрунтується на чіткій презумпції того, що жоден захід забезпечення кримінального провадження (зокрема, запобіжний захід чи негласна слідча дія) не може бути застосованим, якщо слідчим, прокурором чи іншою уповноваженою особою не буде належно доведено виключну необхідність застосування таких заходів [108].:

По-друге, при застосуванні слідчим суддею указаних заходів фактично легалізується можливість попередньої оцінки слідчим суддею обґрунтованості наявної підозри щодо особи у вчиненні певного злочину чи обґрунтованості та первинної кваліфікації пред'явленого особі обвинувачення. Кримінальний процесуальний кодекс України 1960 р. взагалі категорично не допускав подібного, що вочевидь обмежувало суд у повноті оцінки ситуації. Хоча такі висновки суду, а також і покази особи, які надані слідчому судді в ході вирішення питання про застосування заходів забезпечення кримінального провадження, не можуть використовуватися як преюдиція під час подальшого розгляду відповідної кримінальної справи по суті [108].

По-третє, розгляд будь-яких питань слідчим суддею, як і суддею щодо розгляду справи по суті, має суворо фіксуватися за допомогою технічних засобів, зокрема, аудіо- чи відеозапису. Строки розгляду клопотань слідчим суддею є дуже стислими, як правило, це 2–3 дні або негайний розгляд. Значно більш ефективно регламентуються питання забезпечення права на захист особи, щодо якої вирішується питання про можливе обмеження її прав і свобод слідчим суддею в ході досудового розслідування. Чітко регламентовані строки застосування певних заходів забезпечення кримінального провадження й

визначено, що ці заходи втрачають свою чинність одразу після спливу строку їх застосування, якщо не було прийняте окреме рішення про продовження такого строку [108].

Ці нововведення певним чином змінили встановлений процес ОРД й викликали низку проблем у сфері розкриття та розслідування злочинів, створили певний стереотип, за яким оперативні підрозділи нібито позбавлені права ініціювати і проводити ОРЗ, спрямовані на виконання завдань ОРД. Співробітник оперативного підрозділу не має права ініціювати проведення окремих НСРД перед слідчим або прокурором (ст. ст. 40–41, 246 КПК України), а повинен лише виконувати конкретну НСРД, на яку слідчий суддя дав дозвіл на проведення, а слідчий або прокурор дали відповідне доручення на їх проведення. Зокрема, КПК України обмежує співробітника оперативного підрозділу в повноваженнях щодо здійснення процесуальних дій у кримінальному провадженні за власною ініціативою або звернення з клопотанням до слідчого судді чи прокурора, зокрема ініціювання проведення НСРД.

У цьому контексті О. Ю. Татаров, досліджуючи питання, пов'язані з проведенням НСРД, зауважує, що закріплення права слідчого щодо можливості самостійного проведення НСРД є правильним, оскільки слідчий орієнтується в матеріалах досудового розслідування, які зібрав самостійно, чітко знає мету, яку буде переслідувати в майбутньому під час проведення НСРД, а також які докази отримати за їхніми результатами [265, с. 89]. На наш погляд, таке твердження є слушним, оскільки слідчий, маючи в провадженні конкретне кримінальне провадження, будує (планує) власну позицію щодо збирання доказів у справі. Водночас не можна залишити поза увагою той факт, що обставини, які склалися, наприклад, щодо злочинів, пов'язаних з терористичною діяльністю, вимагають швидкого реагування на проведення НСРД. Від результатів оперативності проведення «негласної роботи» за злочинами цього виду залежить життя та здоров'я громадян.

Так, під час розслідування торгівлі дітьми важливе значення в проведенні

НСРД мають розуміння слідчим (прокурором або співробітником оперативного підрозділу) можливостей негласної діяльності, поетапність і тактика їх проведення. Унаслідок специфічності досліджуваної протиправної діяльності зазначене відіграє надзвичайно важливу роль.

Відповідно до положень ст. 250 КПК України законодавець надав право слідчому, прокурору або за їх дорученням співробітнику оперативного підрозділу розпочати проведення НСРД (установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу та спостереження за особою) до постановлення ухвали слідчого судді [166].

Отже, слідчий має узгодити з прокурором початок проведення цієї НСРД, а прокурор зобов'язаний невідкладно після початку такої НСРД звернутися з відповідним клопотанням до слідчого судді. Слідчий суддя зобов'язаний розглянути клопотання про надання дозволу на проведення установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу або спостереження за особою протягом шести годин з моменту його отримання (ч. 1 ст. 248 КПК України).

Закріплення у КПК України нового процесуального інституту НСРД є суттєвою новацією. Незважаючи на спробу законодавчого визначення СРД та НСРД, вони не розкривають їх основні визначальні ознаки. Це породжує неоднозначні підходи науковців і практиків до їх розуміння, створює певні складнощі в процесі застосування. Результати вивчення наукових джерел з кримінального процесуального права, криміналістики, теорії ОРД та інших, в яких висвітлюються окремі питання НСРД, дають підстави для висновку про те, що на сьогодні їх наукова класифікація представлена вкрай обмежено. Більшість учених і практиків обмежуються викладенням власного бачення переліку НСРД. Відсутність наукової класифікації НСРД негативно впливає на розробку науково-обґрунтованих рекомендацій щодо використання їх результатів у доказуванні.

Зазначимо, що глава 21 КПК України не містить окремої норми, яка б визначала перелік НСРД, що призводить до випадків науково необґрунтованого його розширення або звуження.

Передусім в органів досудового розслідування з'явилася можливість самостійно приймати рішення щодо того, які дії необхідно здійснити для розкриття та розслідування злочину, в зв'язку з чим повинна стати менш актуальною досить болюча проблема взаємодії оперативних і слідчих підрозділів [115, с. 17]. Окрім того, проведення НСРД забезпечуватиме виявлення та розкриття найбільш складних і латентних злочинів, розслідування яких традиційними засобами кримінально-процесуального провадження, які до цього часу застосовувалися в Україні, є надзвичайно складним або просто неможливим [168, с. 189].

Так, наприклад, низка авторів надає накладенню арешту на кореспонденцію (ст. 261 КПК України) та огляду й виїмки кореспонденції (ст. 262 КПК України) значення самостійних НСРД [118, с. 46]. Так само, розробниками Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні самостійними видами НСРД названо накладення арешту на кореспонденцію (п. 1.11.3) та огляд і виїмку кореспонденції (1.11.4) [230; 249].

Своєю чергою, огляд, виїмку та затримання кореспонденції вчені розглядають як три взаємопов'язані між собою НСРД [163, с. 664]. При цьому автори не пояснюють, чому ці «самостійні» НСРД слідчий має право здійснювати на підставі ухвали слідчого судді на проведення іншої «самостійної» негласної дії – накладення арешту.

На думку Д. Б. Сергєєвої, ст. ст. 261 та 262 КПК України передбачений процесуальний порядок проведення однієї НСРД – накладення арешту на кореспонденцію. Вважаємо, що мета провадження цього негласного заходу може бути досягнута лише у випадку послідовного провадження арешту, огляду, а в необхідних випадках, виїмки кореспонденції, що у своїй єдності складають етапи провадження НСРД, процесуальний порядок провадження якої закріплено у декількох статтях КПК України. Підтвердженням нашої думки є позиція законодавця, відповідно до якої накладення арешту на кореспонденцію надає право слідчому здійснювати огляд і виїмку цієї кореспонденції (ч. 3

ст. 261 КПК України) [249].

Отже, з цього приводу В. Городовенко зазначає, що основним функціональним призначенням НСРД в оновленій системі кримінального процесу України є забезпечення оптимальних шляхів використання у кримінально-процесуальному провадженні інформації, здобутої з використанням негласних шляхів і засобів, які використовуються у процесі ОРД [61].

Як ми вже зазначали, кримінально-процесуальний закон детально регламентує форму кримінально-процесуальних рішень про проведення НСРД. Водночас недостатньо визначеним залишається їхній зміст, тобто фактичні підстави для прийняття цих рішень. Як правило, фактичні підстави для провадження слідчих дій вченими розглядаються як відомості (дані), що свідчать про можливість (необхідність) їх проведення [177, с. 30]. Деякі науковці вважають, що фактичними підставами є інформація про існування певних слідів злочину, які можуть набути доказового значення в результаті проведення НСРД [109, с. 247].

Варто відзначити, що, на нашу думку, підстави для проведення НСРД у кримінальних провадженнях про торгівлю дітьми безпосередньо пов'язані з результатами, що отримані від таких дій, які в подальшому є доказами в судовому провадженні. Тобто, якщо під час розслідування достатньо накопичилося інформації, яка відіграє важливу роль під час подання клопотання про проведення будь-якої НСРД (залежно від мети отримання відповідної інформації), то фактичні підстави матимуть ефективний вплив на процесуальне рішення про проведення НСРД.

Таким чином, підставами проведення НСРД під час розслідування торгівлі дітьми є:

а) правові (юридичні): вчинений злочин потребує проведення НСРД відповідно до мети та обставин кримінального провадження; під час таких дій можуть бути отримані докази, які самостійно або в сукупності можуть мати суттєве значення для кримінального провадження; письмове доручення

слідчого або прокурора, постанова слідчого, прокурора, ухвала слідчого судді, винесена на підставі клопотання слідчого або прокурора;

б) формальні: наявність інформації про дії, передбачені ст. 149 КК України, що готуються або вчинені невстановленими особами; наявність інформації про осіб, які готують або вчинили злочини; інформації про осіб, які переховуються від органів розслідування або ухиляються від відбування кримінальної відповідальності.

Найчастіше у кримінальних провадженнях досліджуваної категорії проводяться такі НСРД:

– *зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж і спостереження за особою, річчю або місцем* (візуальне спостереження) (81 % опитаних) – дають змогу встановити вхідні, вихідні дзвінки на мобільний телефон підозрюваного, визначити його поточне місцеперебування (власника мобільного телефона) або іншої особи, яка ним користується, простежити переміщення особи і пристрою в часі та просторі. Для пошуку, фіксації і перевірки під час розслідування торгівлі людьми відомостей про осіб, які причетні до цих кримінальних правопорушень, та їх поведінки або тих, з ким вони контактують, або певної речі чи місця у публічно доступних місцях може проводитися візуальне спостереження за зазначеними об'єктами або візуальне спостереження з використанням відеозапису, фотографування, спеціальних технічних засобів для спостереження.

За результатами спостереження випадків, пов'язаних з торгівлею людьми, їх експлуатації або тримання у неволі, складається протокол, до якого долучаються отримані фотографії або відеозаписи, які відображають наведені події. Проведення цієї НСРД полягає у безпосередньому спостереженні або опосередкованому, за допомогою технічних засобів відеозапису, фотографування, спеціальних технічних засобів особою, яка проводить спостереження за торгівцями, вербувальниками та іншими причетними злочинцями для їх пошуку та фіксації незаконної діяльності.

За результатами проведення такої НСРД слідчий або особа

уповноваженого оперативного підрозділу, якій було доручено спостереження за особою, річчю або місцем в порядку п. 3 ч. 1 ст. 40, ч. 6 ст. 246 КПК України складає протокол відповідно до вимог ст. ст. 104–107, 252 КПК України, до якого в разі необхідності долучаються додатки (фотографії або відеозапис), на яких зафіксовані факти продажу людини, примушування до виконання якихось робіт, втягнення до зайняття проституцією тощо. Такі протоколи з відповідними додатками не пізніше ніж через двадцять чотири години з моменту їх складення передаються прокурору;

– обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (79 %), за допомогою якого виявляють та фіксують сліди вчинення злочину; досліджують місце утримання дітей; забезпечують збереження доказів, які за наявною інформацією, можуть бути знищені до їх вилучення процесуальним шляхом; виявляють і вилучають зразки для дослідження; встановлюють осіб, які розшукуються.

Обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи у кримінальних провадженнях про торгівлю людьми проводиться для:

- 1) виявлення і фіксації слідів сексуальної або іншої експлуатації осіб, чи місць, де вони утримувались;
- 2) виявлення речей і документів, що мають значення для досудового розслідування; виготовлення їх копій;
- 3) виявлення та вилучення зразків для порівняльного дослідження;
- 4) виявлення осіб, які були викрадені та знаходяться у неволі;
- 5) встановлення технічних засобів аудіо-, відеоконтролю особи.

Під «проникненням» потрібно розуміти вторгнення в закрите чи незакрите (незамкнене) приміщення або житло. Воно може здійснюватися як з подоланням перешкод (замків, закритих дверей, вікон, люків тощо), так і без цього, наприклад з використанням того, що особи (особа) залишили приміщення (житло) незакритим, без охорони. «Проникнення» може бути здійснене також за допомогою різних відпираючих пристроїв і засобів, тобто, коли бажаний результат досягається без входження у відповідне приміщення

[204, с. 427; 9];

– *установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (73 %)*. Загальними умовами проведення згаданих НСРД є неможливість одержати в інший спосіб відомостей про торгівлю дітьми та особою, яка її вчинила; проведення виключно на підставі ухвали слідчого судді; проведення за розпочатим кримінальним провадженням (після внесення відомостей до ЄРДР).

Проведення цієї НСРД дозволяє вирішити розшукове завдання щодо встановлення факту знаходження в певному місці та в певний час конкретної особи, якій належить (перебуває в користуванні) радіоелектронний засіб (інший радіовипромінювальний пристрій), активований у мережі оператора рухомого (мобільного) зв'язку [58].

З огляду на практику роботи, слідчий прокуратури вносить відомості до ЄРДР про вчинений злочин і розпочинає досудове розслідування, направляє прокурору відповідне повідомлення. За клопотанням оперативного підрозділу слідчий виносить постанову про проведення НСРД – установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу, у якій зазначається, що про результати проведення поінформувати саме слідчого. Цю постанову слідчий погоджує з прокурором, який здійснює нагляд за додержанням законності під час досудового розслідування у формі процесуального керівництва. Слідчий надає доручення щодо проведення НСРД (установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу), яке направляє підрозділу оперативно-технічного забезпечення, до компетенції якого належить її проведення. Керівник оперативного підрозділу визначає виконавця, який оформляє результати проведення НСРД протоколом. Слідчий звертається до слідчого судді (апеляційного суду) з клопотанням про надання дозволу на проведення вже фактично розпочатої НСРД [58, с. 74–75].

У разі ж, якщо для встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні відомості про місцезнаходження конкретного радіоелектронного засобу в певному місці та в певний час, слідчий складає клопотання про дозвіл на проведення установлення місцезнаходження

радіоелектронного засобу до апеляційного суду, у межах територіальної юрисдикції якого перебуває орган досудового слідства (ст. 247 ПК України), узгоджує його з прокурором та отримує ухвалу слідчого судді про проведення установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу або про відмову в наданні дозволу на його проведення. Таке клопотання має бути укладеним відповідно до ч. 2 ст. 248 КПК України. До клопотання додається витяг з ЄРДР щодо кримінального провадження, у межах якого подається клопотання [166].

У разі, якщо прокурор відмовляє в погодженні клопотання слідчого до слідчого судді про проведення установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу слідчий, відповідно до ч. 3 ст. 40 КПК України, має право звернутися до керівника органу досудового слідства, який після вивчення клопотання за необхідності ініціює розгляд питань, порушених у ньому, перед прокурором вищого рівня, звертаючись до нього про погодження клопотання до слідчого судді про проведення установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу, який протягом трьох днів погоджує відповідне клопотання або відмовляє в його погодженні [166];

– *аудіо-, відеоконтроль особи (72 %) спрямований на фіксацію поведінки, розмов і місця перебування осіб, яких підозрюють у торгівлі людьми, встановлення місць утримання дітей, установлення співучасників; одержання даних про причетність інших осіб до злочинних дій (організаторів).*

Аудіо-, відеоконтроль місця при розслідуванні торгівлі дітьми широко використовується для отримання аудіо- або відеозапису фактів про укладення угод, пов'язаних з продажем або торгівлею людини, її викрадення та утримання у неволі, примушування до вступу у статеві стосунки тощо. Заходи щодо фіксації таких кримінальних правопорушень проводяться за допомогою аудіо- та відеозаписуючих технічних засобів, за наявності відомостей про те, що розмови і поведінка осіб у цьому місці, а також інші події, що там відбуваються, можуть містити інформацію, яка має значення для кримінального провадження.

За результатами проведення даної НСРД слідчий, або особа

уповноваженого оперативного підрозділу, якій було доручено аудіо-, відеоконтроль місця в порядку п. 3 ч. 1 ст. 40, ч. 6 ст. 246 КПК України, складає протокол відповідно до вимог ст. ст. 104–107, 252 КПК України. Протокол про проведення НСРД з додатками не пізніше ніж через двадцять чотири години з моменту припинення цієї дії передається прокурору.

Слідча практика показує, що для цілей розкриття і розслідування злочинів інформація, що знаходиться в засобах мобільного зв'язку, використовується вкрай мало. Потенційними джерелами криміналістично значущої інформації виступає сам мобільний зв'язок;

– *зняття інформації з електронних інформаційних систем (68 %)*, що надає можливість отримати інформацію, розміщену особою у соціальних мережах, тематичних форумах; встановити ідентифікаційні ознаки електронної інформаційної системи за допомогою спеціальних програмних утиліт; поспілкуватися з особою за допомогою технології IRC (Internet Relay Chat) або ICQ.

Зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж поділяється на: контроль за телефонними розмовами, що полягає в негласному проведенні із застосуванням відповідних технічних засобів, зокрема встановлених на транспортних телекомунікаційних мережах, спостереження, відбору та фіксації змісту телефонних розмов, іншої інформації та сигналів (SMS, MMS, факсимільний зв'язок, модемний зв'язок тощо), які передаються телефонним каналом зв'язку, що контролюється; зняття інформації з каналів зв'язку, що полягає в негласному одержанні, перетворенні й фіксації із застосуванням технічних засобів, у тому числі встановлених на транспортних телекомунікаційних мережах, у відповідній формі різних видів сигналів, які передаються каналами зв'язку мережі Інтернет, інших мереж передачі даних, що контролюються [112].

Об'єктом зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, як фрагменту реальної дійсності, на вивчення якого спрямована діяльність суб'єкта, є приватне спілкування у вигляді передачі каналами зв'язку

інформації від однієї особи до іншої, зміст якої має значення для досудового розслідування [93, с. 202].

При цьому оперативні підрозділи, здійснюючи зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, можуть встановити: факт передавання інформації в режимі реального часу з фіксацією змісту відомостей, що передаються, встановленням їх отримувача, кінцевого обладнання тощо; дані про початок, кінець, тривалість і зміст з'єднання, що передаються в режимі реального часу; зміст SMS, MMS повідомлень (як відкритих і прочитаних абонентом, так і невідкритих й непрочитаних); зміст телефонних розмов підозрюваного або іншої особи [113, с. 37].

Дана НСРД проводиться з метою фіксації домовленостей між особами, які втягують неповнолітніх у заняття проституцією, та потерпілими, а також з особами, які бажають отримати сексуальні послуги за винагороду. Також криміналістичну інформацію можна отримати аналізуючи розмови злочинців з іншими особами щодо узгодження організаційних аспектів надання сексуальних послуг за винагороду (пошук і досягнення домовленостей з клієнтами, здійснення перевезень, оренда приміщень, розміщення оголошень та іншої реклами з метою втягнення в заняття проституцією більшої кількості осіб, легалізація грошових коштів, отриманих злочинним шляхом) [101, с. 188].

– *контроль за вчиненням злочину* (42 %) – здійснюється у випадках наявності достатніх підстав вважати, що готується вчинення або вчиняється торгівля дітьми або інша незаконна угода щодо дитини, та проводиться у формах, визначених ч. 1 ст. 271 КПК України. Така НСРД передбачає втручання правоохоронного органу в злочин та перевірку справжніх намірів особи, дії якої перевіряють. З-поміж форм контролю за вчиненням злочину порівняно новим та ефективним є імітування обстановки вчинення злочину, за допомогою якого безпосередньо проводять втручання в злочинну діяльність для фіксації протиправних дій осіб, щодо яких проводять документування.

Імітування обстановки злочину як форма контролю за вчиненням злочину є допустимим лише за умови, якщо є достатні підстави вважати, що готують

учинення або вчиняють тяжкий чи особливо тяжкий злочин. Використання імітування обстановки вчинення злочину можливе лише в разі, якщо внаслідок таких дій неможливо цілком запобігти його вчиненню.

Під час підготовки та проведення заходів з контролю за вчиненням злочину особам, які його проводять, категорично заборонено провокувати (підбурювати) особу на вчинення цього злочину з метою його подальшого викриття, допомагаючи особі вчинити злочин, який вона не вчинила б, якби слідчий цьому не сприяв, або і цією самою метою впливати на її поведінку насильством, погрозами, шантажем, зазначене передбачено в ч. 3 ст. 271 КПК України. Водночас варто враховувати, що здобуті в такий спосіб факти протиправної діяльності особи, на яку спрямовано проведення імітування обстановки вчинення, є недопустимими та не можуть бути використані під час судового розгляду кримінального провадження по суті. З урахуванням цього законодавець передбачив заборону провокування (підбурювання) осіб на вчинення злочину (ч. 3 ст. 271 КПК України), який розслідують, тобто потрібно мінімізувати вплив на свідомість і волю суб'єкта, зокрема виключити застосування засобів прихованого психологічного впливу [212, с. 250–251; унеможливити ініціювання злочинної поведінки особи, яку перевіряють [212]; здійснювати дії так, щоб в особи, щодо якої є дані про протиправну діяльність, залишалася свобода вибору між злочинною і правомірною поведінкою [206, с. 844]; ініціатором злочинних дій має бути власне особа [8, с. 14–15]; особа, щодо якої проводять цю дію, без будь-якого наміру з боку слідчого й оперативного працівника починає попередню злочинну діяльність, у якій її обґрунтовано підозрюють і яку шляхом проведення цієї НСРД прагнуть припинити [264, с. 28].

Варто пам'ятати, що про результати контролю за вчиненням злочину, як і будь-якої СРД чи НСРД, складають протокол; окрім відомостей, зазначених у ст. 104 КПК України, яка визначає загальний порядок складання протоколів, додають речі й документи, отримані під час проведення цієї НСРД. Якщо контроль за вчиненням злочину закінчується відкритим фіксуванням, про це

складають протокол у присутності такої особи (ч. 4 ст. 271 КПК України). У такому випадку обов'язковою умовою зазначеного є відображення відомостей про таку особу в протоколі та її підпис у ньому, у разі відмови від підпису – підписи понятих. Зазначений протокол є нетаємним, а отже, це надає можливість використати його під час обрання запобіжного заходу особі, щодо якої здійснювали імітування обстановки вчинення злочину.

Таким чином, імітування обстановки злочину – це НСРД, яка полягає в діях слідчого, уповноваженої особи з використанням імітаційних засобів, які створюють уявлення про вчинення реального злочину для запобігання йому та викриття відомої чи невідомої особи (осіб), яка планувала чи замовляла його вчинення [230]. Також це НСРД, яка становить комплекс організаційних і процесуальних дій слідчого (іншої вповноваженої особи) з використанням несправжніх (імітаційних) засобів для створення штучних умов учинення реального злочину з метою викриття та документування діяльності відомої чи невідомої особи (осіб), яка містить ознаки тяжкого чи особливо тяжкого злочину [10].

Варто наголосити, що ч. 7 ст. 271 КПК України передбачає, що прокурор у своєму рішенні про проведення контролю за вчиненням злочину, крім відомостей, передбачених ст. 251 КПК України, зобов'язаний зазначити про застосування спеціальних імітаційних засобів [166]. Утім, на наше переконання, це не звільняє сторону обвинувачення від прийняття рішення про застосування спеціальних імітаційних засобів. Оскільки ч. 1 ст. 273 КПК України чітко визначає, що за рішенням керівника органу досудового розслідування, прокурора під час проведення НСРД можуть бути використані заздалегідь ідентифіковані (помічені) або несправжні (імітаційні) засоби [166].

Тобто, якщо слідчий, прокурор вважають, що під час імітування обстановки вчинення злочину як форми контролю за вчиненням злочину необхідне використання несправжніх (імітаційних) засобів, то, крім обов'язкової вказівки на цю дію у відповідному рішенні, окрему постанову вносить керівник органу досудового розслідування або прокурор про

використання цих засобів.

Зазначені аспекти мають бути враховані слідчим чи співробітником оперативного підрозділу під час прийняття відповідного рішення. Результати, одержані під час проведення імітування обстановки злочину з використанням відповідних засобів, можуть бути використані обвинуваченням як докази. Відповідно, сторона захисту ці результати буде досліджувати, зокрема на предмет законності їх проведення.

Водночас, згідно з положеннями ч. 2 ст. 256 КПК України, особи, які проводили НСРД або були залучені до їх проведення, можуть бути допитані як свідки. Допит цих осіб може відбуватися зі збереженням у таємниці відомостей про цих осіб та із застосуванням щодо них заходів безпеки, передбачених законом [166]. Отже, і вимоги до цих осіб мають відповідати не лише законності їх залучення, а й уповноваженості на виготовлення, застосування ними цих засобів.

Другий етап полягає в безпосередньому проведенні імітування обстановки злочину. Це найголовніший етап проведення імітування обстановки вчинення злочину, який полягає у створенні відповідних умов і проведенні належного фіксування технічними засобами. На цьому етапі слідчий та/або співробітники оперативних підрозділів за дорученням визначає коло учасників, які будуть присутні під час проведення НСРД, інформує присутніх про події, що відбуваються, роз'яснює їхні права й обов'язки, виготовляє та передає особі, яку залучають до проведення НСРД речей або документів, необхідних для проведення заходу (так званих імітаційних засобів).

Процес реалізації таємної інформації за результатами проведення НСРД розподілено на такі етапи: отримання результатів НСРД; їх оформлення відповідно до вимог КПК України; прийняття рішення про доцільність використання зазначених результатів у кримінальному провадженні та визначення шляхів їх використання; вирішення питання про необхідність зняття грифу секретності з речей чи документів, відомості яких пропонується використати у кримінальному провадженні; оформлення рішення про

реалізацію матеріалів у кримінальному процесі та безпосередньо їх використання. Оскільки проведення НСРД пов'язане з втручанням у приватне спілкування, важливе значення має суворе дотримання положень законодавства під час їх проведення та використання отриманих результатів у кримінальному провадженні.

Оскільки проведення НСРД пов'язане з втручанням у приватне спілкування, важливе значення має суворе дотримання положень законодавства під час їх проведення та використання отриманих результатів у кримінальному провадженні. У зв'язку з чим, у ст. 246 КПК України має бути зазначений граничний строк проведення НСРД, який відповідає вказаному у ст. 249 КПК України, оскільки ця дія пов'язана з тимчасовим обмеженням конституційних прав особи. Право на продовження строку проведення НСРД, так само як і право на встановлення цього строку, має виключно слідчий суддя. Таке рішення не може приймати інша посадова особа.

3.3 Використання спеціальних знань під час встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження

Під час розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини нерідко виникають ситуації, за яких слідчому для виконання поставлених перед ним завдань вкрай необхідним є отримання інформації доказового або хоча б орієнтуючого характеру, яка дозволить визначити подальші ефективні напрями розслідування та допоможе прийняти вагомі процесуальні рішення. Отримання вказаної інформації інколи є неможливим без застосування спеціальних знань [100, с. 171–172].

Так, В. М. Галкін визначає спеціальні пізнання як знання, набуті в результаті фахової освіти чи професійного досвіду [66, с. 8]. На думку Г. М. Надгорного, спеціальними знаннями є знання, що отримані в результаті професійної підготовки з наукових, інженерних, виробничих спеціальностей, а

також інші загальновідомі знання, необхідні для вирішення питань у справі [202, с. 42]. Такий підхід до розуміння терміна «спеціальні пізнання» також не розкриває повною мірою його змісту, оскільки в ньому не йдеться про галузі, в яких вони застосовуються, і про відмінність цих знань від усіх інших. А. А. Ейсман зауважує, що спеціальні знання – це знання не загальновідомі, не загальнодоступні, такі, що не мають масового поширення; іншими словами, це знання, якими володіє обмежене коло спеціалістів, причому очевидно, що глибокі знання в галузі, наприклад фізики, є у вказаному значенні спеціальними для біолога [309, с. 91]. В. Н. Махов уважає, що А. А. Ейсман правильно підкреслив істотну ознаку спеціальних знань, а саме те, що вони є не загальнодоступними і не загальновідомими [193, с. 55–56]. Таким чином, спеціальні знання повинні відрізнятися від знань повсякденних, тобто загальнодоступних і загальновідомих. Повсякденні знання у своїй сукупності утворюють повсякденну свідомість, що являє собою життєву практичну свідомість людей (масову та індивідуальну), яка виходить за межі будь-якої вузькоспеціалізованої, професійної галузі та є головною повсякденною пізнавальною діяльністю і регулятором людської поведінки та спілкування [234, с. 20].

Незважаючи на теоретичні розвідки в розробленні проблеми, у науці трапляються різні точки зору щодо того, які саме знання є спеціальними: по-перше, ці знання не є загальнодоступними, загальновідомими [309, с. 72]; по-друге, їх мають фахівці вузького профілю, які дістали спеціальну підготовку або набули практичний досвід роботи у відповідній галузі [247, с. 68–73]. Іноді надають надто широке визначення цього поняття за рахунок віднесення до спеціальних усіх фахових знань, наприклад: «економічні знання», «технічні знання», «медичні знання» тощо [189, с. 7]. Іноколи спеціальні знання розуміють необґрунтовано вузько, відносячи до цієї категорії лише ті знання, що здобуті унаслідок спеціальної освіти [241, с. 12].

На нашу думку, у науковій літературі немає однозначного вирішення питання щодо форм використання спеціальних знань у процесі розслідування

торгівлі людьми. Проте ми поділяємо думки деяких авторів, які до основних форм застосування спеціальних знань і технічних засобів у межах розслідування аналогічних злочинів відносять:

- 1) безпосереднє використання суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності при виконанні своїх процесуальних функцій щодо збирання, дослідження та оцінки доказів;
- 2) участь спеціалістів при провадженні СРД;
- 3) призначення і провадження судових експертиз [184, с. 50–51].

На думку Б. В. Романюка, форма реалізації спеціальних знань залежить насамперед від суб'єкта, виду діяльності та мети їх застосування [240, с. 8–9].

Вивчення матеріалів кримінальних проваджень засвідчило, що основними формами використання спеціальних знань при розслідуванні торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини є:

- залучення спеціаліста до проведення СРД та НСРД, зокрема у таких кримінальних провадженнях залучалися судово-медичний експерт або лікар (82 %); педагог, психолог (75 %); спеціаліст у галузі медичних знань (48 %); спеціаліст Експертної служби МВС України (13 %);
- залучення експерта і проведення експертизи;
- надання консультацій спеціалістом.

Говорячи про визначення судової експертизи, одразу варто зазначити, що воно надане у ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» як «... дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду» [231].

М. В. Костицький, зі свого боку, відмічав, що судова експертиза чи експертиза у кримінальному процесі – це саме дослідження, процес пізнання, яке проводить експерт, і обґрунтування висновку відповідно до встановленого законом порядку [132, с. 58]. О. О. Ейсман вважав, що експертизу характеризують три головні ознаки: 1) застосування спеціальних знань; 2) дослідження; 3) надання висновку [309, с. 89]. О. Ю. Паладійчук, з'ясовуючи

значення судової експертизи у вирішенні завдань кримінального провадження, визначає експертизу як дослідження наданих судом чи іншими учасниками кримінального процесу об'єктів, яке проводиться експертами на основі спеціальних знань і на науковому підґрунті з метою вивчення відомостей про факти, що мають істотне значення для правильного вирішення справи, яке відбувається у процесуальному порядку з дотриманням встановлених чинним законодавством правил [222, с. 88]. О. П. Снігер'юв, С. О. Андренко пропонують під судовою експертизою розуміти проведення особою, яка володіє спеціальними знаннями та має спеціальний процесуальний статус (є експертом), на підставі ухвали суду або уповноваженого органу (посадової особи), дослідження певних фактів і фактичних обставин справи з метою отримання нових фактичних даних у результаті проведеного дослідження та повідомлення відомостей, які мають значення для справи, що оформляється спеціальним документом – висновком експерта [252, с. 236].

Як зазначають автори-укладачі навчального посібника «Основи судової експертизи», під судовою експертизою треба розуміти дослідження, що проводиться судовим експертом із застосуванням спеціальних знань на виконання завдання сторін обвинувачення й захисту, слідчого судді, суду, та має значення для правильного розслідування кримінального провадження, судового розгляду цивільної, господарської, адміністративної справи, справи про адміністративне правопорушення та виконавчого провадження. На стадії досудового розслідування й судового розгляду справи ця процесуальна дія спрямована на отримання доказів шляхом проведення дослідження судовим експертом на основі його спеціальних знань матеріальних (матеріалізованих) об'єктів, які містять інформацію про фактичні дані та обставини справи, що перебуває в провадженні уповноваженого органу (особи) [216, с. 24].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [231].

Своєю чергою, В. Ю. Шепітько вказує, що судова експертиза – це процесуальна дія, яка полягає в дослідженні експертом за завданням слідчого або судді речових доказів та інших матеріалів з метою встановлення фактичних даних та обставин, що мають значення для правильного вирішення справи [149, с. 257].

У практичній діяльності, навчальній і науковій літературі термін «судова експертиза» трактується більш широко та має декілька значень. Залежно від того, на якому аспекті судово-експертної діяльності робиться акцент, під судовою експертизою розуміється інститут доказового й процесуального права, система процесуальних відносин, форма використання спеціальних знань, слідча (розшукова) дія, процедура дослідження й оформлений за результатами її завершення документ – висновок експерта [279, с. 357].

Основною метою проведення судової експертизи є сприяння повному і швидкому розслідуванню злочинів, встановленню істини у кримінальному провадженні, дослідження певних об'єктів і явищ, отримання необхідних відомостей для встановлення обставин, що мають значення для прийняття правильних та обґрунтованих рішень [295, с. 236], а також отримання таких нових фактичних даних, які досі ініціаторам проведення експертизи не були відомі та які іншим способом встановити неможливо. Загалом, експертиза проводиться для виявлення тих фактичних даних, які можуть підтвердити або спростувати факти, що мають юридичне значення. Самі по собі юридичні факти експертизою не встановлюються чи не виключаються, а тому не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права [222, с. 88–89].

Загалом роль експертизи в розслідуванні злочинів полягає в тому, що вона: а) забезпечує отримання нових доказів; б) дозволяє вводити до процесу доказування фактичні дані, що для органолептичного сприйняття та дослідження недоступні; в) надає можливість перевіряти достовірність фактів, встановлених органолептичними засобами; г) дозволяє за матеріальними

відображеннями вирішувати проблему ототожнення людей та речей [148, с. 341].

Серед таких експертиз важливе місце займають криміналістичні експертизи. О. І. Вінберг зазначав, що це один із видів судової експертизи, яка базується на даних криміналістики і полягає у дослідженні експертом речовин, доказів та інших матеріалів кримінальної або цивільної справи з метою ідентифікації людини, тварин, транспортних засобів, інструментів і знарядь за їх слідами-відображеннями або за розділеними частинами цілого, а також у вирішенні спеціальних питань неідентифікаційного характеру (за обставинами даної справи) [55, с. 15]. В. М. Глібоко визначає криміналістичну експертизу як лабораторне дослідження об'єктів з метою встановлення їхнього фактичного стану; можливості проведення певних дій; обставин, за яких були проведені дії; невидимих слідів зашифрованого змісту; групової належності об'єктів або їх тотожності [70, с. 430].

Загальний процесуальний порядок залучення експерта та призначення і проведення експертиз регламентовано ст. ст. 69, 70 та 242–245 КПК України і Законом України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 р. [231]. Порядок відібрання зразків із речей і документів встановлено положеннями про тимчасовий доступ до речей і документів (ст. ст. 160–166 КПК України). Відбирання біологічних зразків в особи здійснюють за правилами, передбаченими ст. 241 КПК України [166].

Експертом може будь-яка особа, яка має спеціальні пізнання в науці, техніці, мистецтві та ремеслі. Питання експертові мають бути конкретними, ясними, чіткими, без двоякого трактування. Питання, що виносяться на експертизу, мають відноситися до компетенції експерта. Серед основних цілей використання спеціальних знань експертом під час експертизи К. О. Чаплинський виокремлює сприяння повному і швидкому розкриттю та розслідуванню злочинів, встановлення істини у кримінальній справі, дослідження певних об'єктів і явищ, отримання необхідних відомостей для встановлення обставин, що мають значення для правильних та обґрунтованих

рішень по справі; сприяння виявленню, фіксації і вилученню доказів та з'ясуванню спеціальних питань, що виникають при проведенні СРД [295, с. 236].

Під час проведення експертиз необхідно вжити заходів щодо пошуку додаткових і закріплення наявних доказів, що стосуються не лише фактичних обставин вчинення злочину, але й ступеня обізнаності з ним причетних до цього осіб для доведення їх умислу на вчинення злочину, а також перевірити версії про співучасть у злочинній діяльності посадових осіб державних органів, установ та організацій.

При розслідуванні торгівлі людьми для доведення вини підозрюваних, виявлення особи та стану потерпілого, інших обставин злочину суттєве значення має призначення судових експертиз, зокрема, криміналістичних, у тому числі почеркознавчих по вилучених документах, з метою встановлення виконавців підписів і рукописних текстів, технічних засобів, які використовувалися при складанні завідомо неправдивих документів і т. ін.

Разом з тим, наприклад, за наявності даних про заподіяння потерпілим під час сексуальної експлуатації або при примушуванні до цього ушкоджень, зараження венеричною хворобою або вірусом імунодефіциту тощо, про звернення останніх у зв'язку з цим до медичних установ необхідно проводити судово-медичні експертизи з метою встановлення характеру і тяжкості заподіяних тілесних ушкоджень, оскільки їх висновки можуть мати суттєве значення для кваліфікації дій злочинців, як за відповідними частинами ст. 149 КК України, так і за іншими статтями. У ряді випадків, за наявності достатніх підстав, для встановлення тяжкості вчиненого злочину і для визначення заподіяної потерпілій особі шкоди, може виникнути необхідність у проведенні судово-психіатричних та судово-психологічних експертиз щодо визначення психічного стану потерпілих. Якщо, наприклад, потерпілий звернувся до правоохоронних органів через деякий час, коли спеціалісти не зможуть в повній мірі визначити фізичну або психологічну шкоду, що йому заподіяна, важливо встановити, до яких медичних закладів звертався потерпілий (якщо цей факт

взагалі мав місце). Указані обставини підлягають обов'язковій перевірці шляхом вивчення відповідних медичних документів (реєстраційних обліків, карток, історій хвороб), а також шляхом допиту медичних працівників. Під час проведення експертиз необхідно вжити заходів щодо пошуку додаткових і закріплення наявних доказів, що стосуються не лише фактичних обставин вчинення злочину, але й ступеня обізнаності з ним причетних до цього осіб для доведення їх умислу на вчинення злочину, а також перевірити версії про співучасть у злочинній діяльності посадових осіб державних органів, установ та організацій [56, с. 95].

Аналіз слідчої практики свідчить про те, що не всі сучасні можливості судових експертиз і не весь їхній існуючий спектр використовується при розслідуванні таких злочинів. З метою отримання даних для додаткової кваліфікації за ознаками інших видів злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми, можуть бути призначені судово-медичні експертизи для встановлення статевої зрілості потерпілого (ст. 155 КК України), наявності у нього слідів насильницького статевого акту (ст. 152 КК України), тілесних ушкоджень (ст. 127 КК України) тощо.

Крім наведених обов'язкових випадків проведення медичних, психологічних і психіатричних досліджень, відповідні експертизи призначаються при розслідуванні торгівлі людьми и для встановлення інших обставин кримінального правопорушення: правильності сприймання потерпілим обставин, що мають значення у кримінальному провадженні, спроможності давати про них відповідні показання; емоційного стану потерпілого в період, який передував його самогубству; психотравмуючої ситуації для потерпілого; впливу ситуації в сім'ї та виховної поведінки батьків на емоційний стан, психічний розвиток дитини; спричинення страждань (моральної шкоди); індивідуально-психологічних особливостей і психічних захворювань осіб, які проходять у кримінальному провадженні тощо.

Експертне психологічне дослідження підозрюваного у кримінальних провадженнях про торгівлю людьми, як правило, проводиться в таких

взаємопов'язаних напрямках: 1) діагностика стійкої системи мотивів, широти відображення в них наявних у суспільстві сфер відносин, стійкості привідних спонукань, їхньої ієрархічності, змісту, співвідношення з вимогами суспільства; 2) дослідження характеру, особистих захисних механізмів, стереотипів поведінки, звичайних способів адаптації до труднощів, особливостей пізнавальної сфери (мислення, уяви, пам'яті, сприйняття, темпів перебігу психічних процесів); 3) установлення індивідуально-рольового статусу підозрюваних у злочинній групі (лідер, підлеглий, ведений тощо) [132, с. 41].

Крім зазначених, при розслідуванні торгівлі людьми найбільш поширеними є такі різновиди криміналістичних експертиз:

– технічна експертиза документів, за допомогою якої можна встановити спосіб їхнього виготовлення або підроблення (наприклад, заміну фотографії дитини в документі), визначити спосіб унесення в них змін і доповнень (наприклад, дописування в історії хвороби дитини); установити зміст виведеного тексту (відновити початковий текст у підробленому паспорті), ототожнити кліше печаток і штампи органів піклування, інших державних установ, установити обладнання, на якому виготовлявся документ тощо;

– почеркознавча експертиза, за допомогою якої встановлюється виконавець рукописного тексту, цифрових записів або підписів у різних документах – контрактах, чорнових записах, заявах, документах про всиновлення тощо;

– трасологічна експертиза з метою ідентифікації особи за відбитками пальців рук, цілого за частинами (у разі виявлення при огляді місця події, обшуку, виїмки уламків, обривків, осколків, частин упаковок, матеріалів, що є східними з тими, у яких знаходилися або були виявлені в інших місцях частини певних предметів, речовин);

– портретна експертиза з ототожнення особи за фотографією, відеозаписом (зокрема, за зображенням в Інтернеті). У деяких випадках рекомендується ідентифікувати особу не тільки за ознаками обличчя, а в разі

його відсутності на фотографії й за іншими ділянками тіла, що мають родимки, папіломи, рубці, інші дефекти на шкірі;

– експертиза матеріалів, речовин і виробів: наркотичних речовин (установлення класифікаційної належності виявлених речовин); волокнистих матеріалів (наприклад, волокон на одязі малолітнього, чохла автомобіля, яким його перевозили) тощо.

Можна з упевненістю констатувати той факт, що при розслідуванні торгівлі людьми майже не призначаються менш поширені види експертиз, які можуть забезпечити слідчого незамінною доказовою інформацією. При розслідуванні торгівлі новонародженими важливо встановити батьків, яким було повідомлено про нібито смерть їхніх дітей. У вирішенні цього питання не можна обійтися без проведення експертизи, основним методом якої є ДНК-аналіз крові порівнюваних осіб. Стратегія «встановлення родичів» заснована на тому, що профілі ДНК близьких кровних родичів мають подібність, у криміналістичній та експертній літературі найменування цієї експертизи ще не встановилося й вона розглядається як вид судово-медичної експертизи, іменується судово-генетичною, геномною, молекулярно-генетичною, генотипоскопічною. Теоретичну базу для встановлення спорідненості добре розроблено в генетиці.

Кваліфікуюче значення при розслідуванні торгівлі людьми має встановлення форми співучасті злочинців у вчиненні злочину – групою осіб, за попередньою змовою групою осіб, організованою групою, злочинною організацією (ст. 28 КК України). Вирішенню цього завдання може сприяти дослідження апаратів мобільного зв'язку, електронних записних книжок та інших магнітних носіїв інформації.

Мобільні телефони в сучасних умовах є цінним джерелом доказової та орієнтуючої інформації, що, крім іншого, містять сліди злочину. Аналіз розслідування торгівлі людьми свідчить про те, що мобільні телефони фігурують майже в кожному кримінальному провадженні та є важливим джерелом інформації. Крім мобільних телефонів, у підозрюваних вилучають й

інші носії інформації, що використовуються в мобільних телефонах (SIM-картки та картки пам'яті тощо), які за певних умов також стають об'єктами дослідження. На жаль, слідчі недостатньо обізнані в можливостях експертизи комп'ютерної техніки та програмних продуктів. Так, у вилучених у ході розслідування мобільних телефонах можна виявити вміст пам'яті мобільного терміналу, SIM-картки, змінного носія інформації; інформацію стосовно з'єднань, звуко-, відеозаписів, повідомлень; зміст видаленої інформації на змінних носіях і SIM-картці та ін. Ще одним вагомим джерелом доказування при розслідуванні торгівлі людьми є висновок експертизи відео-, звукозапису.

Разом з тим під час проведення НСРД (наприклад, оперативної закупівлі) можуть використовуватися технічні засоби, за допомогою яких фіксуються мовлення і зовнішність злочинців. Для надання цим матеріалам доказового значення необхідно, по-перше, установити технологію отримання відео-, звукозапису та відсутність у ньому ознак монтажу.

Для цього експерт має розв'язати завдання щодо встановлення відсутності змін у відеофонограмі, безперервності запису, запису на одному технічному пристрої та ін. Нині розроблено надійні експертні методики щодо встановлення факту монтажу або внесення часткових змін як в аналогових, так і в цифрових фонограмах.

Ще одним, не менш важливим завданням, є ототожнення певної особи за мовленням на фонограмі.

Підсумовуючи викладене вище, з урахуванням вивчення кримінальних проваджень і практичного досвіду встановлено, що важливою формою застосування спеціальних знань у кримінальних провадженнях, розпочатих за фактом торгівлі дітьми, є залучення експерта та проведення експертизи. Особливе місце у розслідуванні таких злочинів належить:

1) криміналістичним експертизам:

почеркознавча (рукописні тексти і підписи, вилучені під час обшуку чи огляду (боргові та інші розписки, договори з підписами, робочі записи обліку грошових коштів, здобутих злочинним шляхом тощо));

технічна експертиза документів (документи, що посвідчують особу, дають право на перетин кордону, проїзні документи; договори про працевлаштування; установчі документи фіктивних фірм, бюро тощо);

трасологічна, дактилоскопічна (сліди, залишені дітьми під час їх викрадення та/або перевезення, вилучені під час огляду, обшуку транспортних засобів, приміщень; сліди невстановлених співучасників злочину, залишені на документах, інших предметах);

фототехнічна (фотознімки, кінофільми та відеозаписи, які містять відображення експлуатації дитини, зокрема у порнобізнесі; фото- та кіноапаратура, фотознімки, кінофільми, фото- та кіноматеріали, вилучені під час огляду, обшуку);

відео-, звукозапису (оригінальна фонограма запису розмов, зокрема висловлених погроз насильством, шантажу, обману дитини, а також виготовлені матеріали порнографічного характеру у випадку експлуатації її в такий спосіб; оригінальний пристрій, яким фонограма зафіксована, додаткове обладнання);

матеріалів, речовин і виробів (предмети одягу підозрюваного; грошові кошти, вилучені під час тактичної операції фіксації факту їх передачі за «живий товар», а також контрольні зразки);

молекулярно-генетична (ідентифікація конкретної особи на основі генетичної інформації, що є в біологічних частинках – шматочках шкіри, а також у рідинах – слині, крові, поту, з метою встановлення особливостей механізму вчинення злочину й перевірки версії щодо взаємозв'язку матеріальних об'єктів на місці події з її учасниками);

2) комп'ютерно-технічна експертиза (встановлення слідів злочину або іншої значимої для кримінального процесу інформації);

3) психологічна експертиза (встановлення факту використання уразливого стану дитини, оцінки показань малолітніх, дітей-потерпілих);

4) мистецтвознавча експертиза (встановлення тотожності особи, зображеної на вилучених фотознімках або відеозаписах під час огляду, обшуку);

5) медичні експертизи: експертиза тілесних ушкоджень (дитини, до якої застосовувалось насильство, або у випадку, коли експлуатація полягала у вилученні органів, проведенні дослідів над нею); експертиза статевих станів (дитини, коли експлуатація полягала у примусовій вагітності або примусовому перериванні вагітності).

Водночас слідчим варто активніше застосовувати непроцесуальні форми використання спеціальних знань, наприклад консультації спеціалістів, експертів. Під час консультації можна отримати довідкові відомості, що стосуються певного виду експертизи: сучасні можливості експертного дослідження, правильне формулювання питань, перелік об'єктів, які необхідно надати експерту тощо.

Особливо важливе значення має підготовка об'єктів до проведення ідентифікаційного дослідження. Для вирішення поставлених питань експерту необхідно надати якісні зразки для порівняння (експериментальні, вільні, умовно-вільні), слідоутворюючі об'єкти, інформацію про інші обставини, пов'язані з формуванням слідів.

Отримання зразків для експертизи здійснюється у порядку, передбаченому ст. 245 КПК України.

На підготовчому етапі слідчому потрібно вірно поставити запитання експерту, які мають бути спрямовані на відшукання зв'язків з головним фактом, а саме вчиненням торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини, що має безпосереднє значення для встановлення істини у провадженні. Також, у разі необхідності слідчий має право бути присутнім при проведенні експертизи, що сприятиме швидкому усуненню проблем, які виникають у експерта при недостатньому обсязі порівняльного матеріалу або неясності поставлених слідчим питань, а також тактичному маневруванню з боку слідчого при

виявленні в процесі експертного дослідження нових, не передбачених раніше обставин.

Висновки до розділу 3

1. Враховуючи загальні умови проведення такої СРД щодо дитини (ч. 9 ст. 224, ч. 1 ст. 225, ч. 2, 3 ст. 226, п. 3 ч. 1 ст. 232 КПК України), слідчий обов'язково повинен враховувати вікові особливості та ретельно підготуватися до допиту, зокрема він має: обрати місце та обстановку для допиту дитини дошкільного віку (вдома, у дитячому закладі, у «зеленій кімнаті»), тобто там, де дитина відчуватиме себе в безпеці й не там, де вона зазнала шкоди; вивчити індивідуально-психологічні особливості дитини, його «сильні та слабкі місця»; схильність до фантазування; захоплення; улюблені ласощі тощо, що матиме значення для встановлення психологічного контакту; знати соціальне оточення та родинні стосунки дитини; з'ясувати, в якому емоційному стані перебувала дитина на момент сприйняття подій (чи була, зокрема, налякана, схвильована тощо); чим була зайнята в той момент, брала участь у події або тільки спостерігала; з'ясувати чи обговорювали дорослі ці події в присутності дитини і чи могли їхні оцінки вплинути на позицію дитини (викликати страх, почуття провини тощо); дати можливість дитині звикнути до себе та встановити довірливі стосунки з нею, для цього необхідно попередньо зустрітися; налаштувати дитину на процес допиту (дитина будь-якого віку має йти обдуманно на допит, усвідомлюючи, для чого вона тут); повідомити про те, що під час допиту буде проводитися відеозйомка; звернутися до фахівців (вихователя, психолога), які мають досвід роботи з дітьми певної категорії, щоб краще підготуватися до проведення допиту; зокрема, підготувати перелік питань і проконсультуватися з компетентним фахівцем – чи будуть питання зрозумілими для дитини; підготувати наочний матеріал (іграшки, макети,

фотографії, малюнки тощо), тому що дитині іноді легше показати, ніж сказати; підготувати відеокамеру, мікрофон для зйомки.

2. Найчастіше у кримінальних провадженнях досліджуваної категорії проводяться такі НСРД: зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж і спостереження за особою, річчю або місцем (візуальне спостереження) – дають змогу встановити вхідні, вихідні дзвінки на мобільний телефон підозрюваного, визначити його поточне місцеперебування (власника мобільного телефона) або іншої особи, яка ним користується, простежити переміщення особи і пристрою в часі та просторі; обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи, за допомогою якого виявляють та фіксують сліди вчинення злочину; досліджують місце утримання дітей; забезпечують збереження доказів, які, за наявною інформацією, можуть бути знищені до їх вилучення процесуальним шляхом; виявляють і вилучають зразки для дослідження; встановлюють осіб, які розшукуються; установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу – фіксація факту перебування в певному місці та в певний час особи, яка користується радіоелектронним засобом чи іншим пристроєм, який випромінює радіохвилі й активований у мережі оператора рухомого (мобільного) зв'язку (як у режимі реального часу, так і в конкретний період); аудіо-, відеоконтроль особи, спрямований на фіксацію поведінки, розмов і місця перебування осіб, яких підозрюють у торгівлі людьми, встановлення місць утримання дітей, установлення співучасників; одержання даних про причетність інших осіб до злочинних дій (організаторів); зняття інформації з електронних інформаційних систем, що надає можливість отримати інформацію, розміщену особою у соціальних мережах, тематичних форумах; встановити ідентифікаційні ознаки електронної інформаційної системи за допомогою спеціальних програмних утиліт; поспілкуватися з особою за допомогою технології IRC (Internet Relay Chat) або ICQ; контроль за вчиненням злочину здійснюється у випадках наявності достатніх підстав вважати, що готується вчинення або вчиняється торгівля

дітьми або інша незаконна угода щодо дитини, та проводиться у формах, визначених ч. 1 ст. 271 КПК України.

3. Важливою формою застосування спеціальних знань у кримінальних провадженнях, розпочатих за фактом торгівлі дітьми, є залучення експерта та проведення експертизи. Особливе місце у розслідуванні таких злочинів належить: 1) криміналістичним експертизам: почеркознавча (рукописні тексти і підписи, вилучені під час обшуку чи огляду (боргові та інші розписки, договори з підписами, робочі записи обліку грошових коштів, здобутих злочинним шляхом тощо)); технічна експертиза документів (документи, що посвідчують особу, дають право на перетин кордону, проїзні документи; договори про працевлаштування; установчі документи фіктивних фірм, бюро тощо); трасологічна, дактилоскопічна (сліди, залишені дітьми під час їх викрадення та/або перевезення, вилучені під час огляду, обшуку транспортних засобів, приміщень; сліди невстановлених співучасників злочину, залишені на документах, інших предметах); фототехнічна (фотознімки, кінофільми та відеозаписи, які містять відображення експлуатації дитини, зокрема у порнобізнесі; фото- та кіноапаратура, фотознімки, кінофільми, фото- та кіноматеріали, вилучені під час огляду, обшуку); відео-, звукозапису (оригінальна фонограма запису розмов, зокрема висловлених погроз насильством, шантажу, обману дитини, а також виготовлені матеріали порнографічного характеру у випадку експлуатації її в такий спосіб; оригінальний пристрій, яким фонограма зафіксована, додаткове обладнання); матеріалів, речовин і виробів (предмети одягу підозрюваного; грошові кошти, вилучені під час тактичної операції фіксації факту їх передачі за «живий товар», а також контрольні зразки); молекулярно-генетична (ідентифікація конкретної особи на основі генетичної інформації, що є в біологічних частинках – шматочках шкіри, а також у рідинах – слині, крові, поту, з метою встановлення особливостей механізму вчинення злочину й перевірки версії щодо взаємозв'язку матеріальних об'єктів на місці події з її учасниками; 2) комп'ютерно-технічна експертиза (встановлення слідів злочину або іншої

значимої для кримінального процесу інформації); 3) психологічна експертиза (встановлення факту використання уразливого стану дитини, оцінки показань малолітніх, дітей-потерпілих); 4) мистецтвознавча експертиза (встановлення тотожності особи, зображеної на вилучених фотознімках або відеозаписах під час огляду, обшуку); 5) медичні експертизи: експертиза тілесних ушкоджень (дитини, до якої застосовувалось насильство, або у випадку, коли експлуатація полягала у вилученні органів, проведенні дослідів над нею); експертиза статевих станів (дитини, коли експлуатація полягала у примусовій вагітності або примусовому перериванні вагітності).

ВИСНОВКИ

У **висновках** дисертації на основі дослідження комплексу питань, що виникають під час розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини, сформульовано наукові положення та одержано результати, що у сукупності спрямовані на вирішення важливого наукового завдання в галузі криміналістичної методики, сформульовано практичні рекомендації щодо збирання доказів у кримінальних провадженнях зазначеної категорії, зокрема:

1. У комплексній криміналістичній методиці розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини виокремлено такі структурні елементи: криміналістична характеристика (відомості про спосіб та обстановку вчинення злочину, особу злочинця й дитину-жертву, типові сліди злочину); типові слідчі ситуації початкового та наступного етапу розслідування і відповідні їм комплекси процесуальних дій; особливості організації й тактики проведення окремих СРД та НСРД; використання спеціальних знань і призначення окремих видів судових експертиз. Запропоновані характеристики загалом складають окрему криміналістичну методику розслідування, яка в умовах реалізації нового кримінального процесуального законодавства раніше не досліджувалась.

2. Спосіб як елемент криміналістичної характеристики торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини – це система дій, спрямованих на підготовку, вчинення і приховування цього злочину з притаманними їй слідами вчиненого, детермінована умовами зовнішнього середовища та обрана злочинцем (-ями) з урахуванням жертви злочинного посягання – дитини. Головним способом вчинення є усиновлення (удочеріння) задля наживи, оформлене спеціальним юридичним актом прийняття в сім'ю дитини на правах сина чи дочки для її наступного використання у: жебрацтві, зайнятті азартними іграми, сексуальній експлуатації, подальшому укладенні щодо неї договорів купівлі-продажу, міни та інших, які передбачають фактичну передачу права власності.

Обстановка вчинення злочину обумовлена зниженням ролі морально-етичних цінностей у суспільстві, поширенням алкоголізму та наркоманії,

несприятливою обстановкою в сім'ях, домашнім насильством. Слідову картину злочину утворюють джерела криміналістично значущої інформації (матеріальні, ідеальні та електронно-цифрові сліди злочину) про особу злочинця та особу дитини-потерпілої.

Особа злочинця характеризується такими криміналістичними особливостями – жінка у віці від 35 до 45 років, громадянка України, мешканка обласного центру або міста обласного значення, з середньою освітою, ніде непрацююча, розлучена, має на вихованні неповнолітню дитину, на обліку у лікаря-нарколога не перебуває, до кримінальної відповідальності раніше не притягувалася або ж відбуває покарання, не пов'язане з позбавленням волі, чи звільнена від відбування покарання з випробуванням. Жертвами найчастіше стають діти жіночої статі (88 %), віком від 10 до 14 років (46 %) та від 7 до 10 років (26 %). Особи від 14 до 18 років становлять 24 % та до 7 років – 4 %. У 73 % вони не готові до зустрічі з морально зіпсованими людьми, котрі легко собі їх підкорюють. Особливо це стосується спілкування за допомогою різноманітних соціальних мереж, зокрема в мережі Інтернет. Діти характеризуються здебільшого легковажною (54 %) та провокуючою (23 %) поведінкою.

3. Під час розслідування у кримінальних провадженнях про торгівлю дітьми або іншу незаконну угоду щодо дитини визначено перелік обставин, які підлягають обов'язковому встановленню: факт учинення торгівлі (передача чи одержання) або вербування, переміщення чи переховування дитини, факт учинення торгівлі дітьми, пов'язаний з діями медперсоналу пологових будинків, факт учинення торгівлі дітьми під час порушення порядку усиновлення (удочеріння); коло осіб, причетних до вчинення кримінального правопорушення; обов'язковість встановлення форми вини, мотиву й мети правопорушника (учасників злочинної групи); обставини укладання угоди між покупцем і продавцем дитини, наявність погроз чи тиску з боку покупця; час, місце та спосіб вербування, переміщення, переховування, передача чи одержання дитини; умови оплати за продаж дитини; вік потерпілої дитини, стан здоров'я й

загального розвитку дитини; вид та умови експлуатації дитини, її наслідки, чи застосовувались погрози до потерпілого (вид і характер).

4. Формування типових слідчих ситуацій та алгоритмів їх вирішення має фундаментальне значення для побудови методики розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. Залежно від наявної інформації з-поміж типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування виокремлено такі: досудове розслідування розпочато після безпосереднього виявлення слідчим, прокурором (оперативним підрозділом) обставин, що свідчать про вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 149 КК України (39 % кримінальних проваджень); досудове розслідування розпочате у зв'язку із заявою батьків, їх законних представників чи інших громадян (родичів) (61 %).

Залежно від повноти інформації для криміналістичної характеристики злочину може бути визначено такі типові слідчі ситуації, що: 1) характеризують обстановку вчинення злочину, залежать від місця та часу вчинення злочину, його слідчої картини; 2) виникають як результат отриманої від дитини інформації; 3) виникають залежно від позиції підозрюваного під час досудового розслідування.

5. При розслідуванні торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини слідчий взаємодіє з оперативними підрозділами та міжнародними організаціями (72 % кримінальних проваджень). Обрання форми міжнародної взаємодії зумовлене характером слідчої ситуації, безпосередньо залежить від слідчого й реалізується за його ініціативою та під особистим процесуальним контролем. Специфіка цих форм взаємодії полягає в тому, що під час їх реалізації формується система правовідносин, яка, поряд із кримінальними процесуальними, охоплює й інші (адміністративно-процесуальні, службові, міжнародні), що в комплексі має на меті забезпечення об'єктивності, всебічності та повноти дослідження обставин, які підлягають доказуванню.

Виокремлено напрями підвищення ефективності взаємодії слідчих Національної поліції з уповноваженими органами інших країн з питань, що належать до сфери діяльності Інтерполу (моніторинг ситуації у сфері торгівлі людьми, організація міжнародного розшуку, виконання кримінально-

процесуальних дій у провадженнях про такі злочини) та Європолу (у межах реалізації Угоди між Україною та Європейським поліцейським офісом про стратегічне співробітництво (2010 р.)), інших міжнародних організацій і структур, з якими співпрацює МВС України (Організація з безпеки і співробітництва в Європі, Міжнародна організація з міграції, Міжнародна організація праці та інші).

6. Серед засобів криміналістичної тактики особливе місце належить тактичним прийомам, вибір і визначення черговості застосування яких залежить від спрямування конкретної СРД чи її окремих етапів; завдань, яких бажає досягти слідчий; слідчої ситуації, в якій її проводитимуть. Однак, незважаючи на те, що проведення СРД під час збирання доказів у кримінальному провадженні є винятково важливим заходом, такі СРД, як огляд, допит та обшук, які проводяться у 100 % кримінальних проваджень про торгівлю дітьми або іншу незаконну угоду щодо дитини, потребують особливого тактико-криміналістичного забезпечення, зокрема в частині структури та послідовності їх проведення.

З метою вдосконалення правової регламентації проведення СРД на території іноземної держави під час розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини запропоновано ч. 2 ст. 562 КПК України «Процесуальні дії, які потребують спеціального дозволу» викласти в такій редакції: «...2. У разі необхідності виконати процесуальну дію на території іноземної держави, для проведення якої в Україні потрібний дозвіл прокурора або суду, така процесуальна дія потребує надання відповідного дозволу прокурором або судом у порядку, встановленому цим Кодексом, лише в разі, якщо це передбачено міжнародним договором або є обов'язковою умовою надання такого виду допомоги за законодавством запитуваної сторони. При цьому строк дії такого дозволу не обмежується, а належно засвідчена копія дозволу долучається до матеріалів запиту».

7. Запровадження в кримінальному процесуальному законодавстві інституту НСРД та обумовлені цим зміни і доповнення до Закону України «Про

оперативно-розшукову діяльність» (1992 р.) мають особливе значення, адже організація таких дій пов'язана зі створенням належних оперативних (технічних, агентурних) умов їх проведення під час розслідування торгівлі дітьми. Відтак до розслідування кримінальних правопорушень цієї категорії доцільно залучати оперативні підрозділи як на підставі доручень у порядку ст. ст. 36, 40 КПК України, так і шляхом закріплення оперативного працівника для постійної допомоги слідчому та створення міжвідомчих слідчо-оперативних груп (на підставі спільних наказів), що є головними формами взаємодії слідчих та співробітників оперативних підрозділів у провадженнях цієї категорії (підтримали 87 % респондентів). Така співпраця дає змогу стороні обвинувачення психологічно і професійно сформувати позитивні робочі контакти, оптимально використовувати методи і засоби, що є на озброєнні в оперативно-розшукових апаратів, для подолання можливої протидії з боку фігурантів.

Вчасно отримані результати НСРД в певних слідчих ситуаціях надають підстави слідчому відкласти проведення певних процесуальних дій, змінити черговість їх проведення з метою подолання протидії розслідуванню, що може мати вирішальне значення для доказування обставин злочину і прийняття законного та обґрунтованого рішення у кримінальному провадженні.

8. Доведено, що найпоширенішою формою застосування спеціальних знань у кримінальних провадженнях, розпочатих у зв'язку з торгівлею дітьми або іншою незаконною угодою щодо дитини, є залучення експерта та проведення експертизи. Зокрема, йдеться про такі експертизи: криміналістичні (почеркознавча (57 %), технічна експертиза документів (74 %)); трасологічна, дактилоскопічна (80 %); фототехнічна (77 %); відео-, звукозапису (69 %); матеріалів, речовин і виробів (39 %); молекулярно-генетична (28 %); комп'ютерно-технічна (98 %); психологічна (92 %); мистецтвознавча (64 %); медичні (експертиза тілесних ушкоджень (98 %); експертиза статевих станів (98 %)).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абламський С. Є., Юхно О. О., Лук'яненко Ю. В. Взаємодія слідчого з іншими органами і підрозділами при розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень: навч. посіб. / за заг. ред. О.О. Юхна. Харків, 2017. 152 с.
2. Аксенов А. А. Организация взаимодействия в органах внутренних дел как функция управления: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Административное право и процесс; финансовое право; информационное право». Москва, 1974. 285 с.
3. Андреев О. О. Розслідування вбивств, вчинених неповнолітніми: дис...канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2007. 239 с.
4. Антонян Ю. М. Особо опасный преступник: монография. М.: Проспект, 2014. 310 с.
5. Арестова Е. Н. Организационно-правовые и социологические аспекты взаимодействия органов внутренних дел с частными детективными и охранными службами : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «Административное право и процесс; финансовое право; информационное право». М., 1995. 19 с.
6. Артамонов И. И. Методологические аспекты криминалистической характеристики. Криминалистическая характеристика преступлений. М.: ВИИПиПП, 1984. 66 с.
7. Борисенко Р. В. Тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях про торгівлю людьми з метою трудової експлуатації. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Вип. 2. Т. 4. 2014. С.71–77.
8. Борков В. Провокация взятки или допустимый оперативный эксперимент. *Уголовное право*. 2004. № 1. С. 14–15.
9. Багрій М. В., Луцик В. В. Процесуальні аспекти негласного отримання інформації: вітчизняний та зарубіжний досвід: монографія. Харків: Право, 2017. 376 с.

10. Багрій М. В. Імітування обстановки злочину : поняття, зміст, місце у системі негласних слідчих (розшукових) дій. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 4. С. 371–374.
11. Баев О. Я. Тактика следственных действий: учеб. пособ. Воронеж, 1995. 224 с.
12. Баженов Н. Л. Борьба с хищениями грузов на железнодорожном транспорте: метод. пособ. Москва, 1983. 270 с.
13. Бандура О. А., Лукашевич В. Г. Криминалистическая версия: гносеологический, логический и психологический аспекты. Киев: НИИРЮ Киев. высш. шк., 1991. 80 с.
14. Басалаев А. Н., Гуняев В. А. Криминалистическая характеристика преступления (общее понятие и практическое значение). *Методика расследования преступлений* (общие положения): материалы науч.-практ. конф. (Одесса, 23 нояб. 1976 г.). М., 1976. С. 97–100.
15. Баулін О. В. Обставини, що підлягають встановленню під час досудового розслідування терористичного акту. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. № 4. С. 28–38.
16. Бахин В. П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962–2002). Киев, 2002. 268 с.
17. Бахин В. П. Криминалистическая методика: лекция. К., 1999. 27 с.
18. Бахин В. П. Криминалистика для криминалистов или для практиков? Роль и значение деятельности Р. С. Белкина в становлении современной криминалистики: материалы Междунар. науч. конф. (к 80-летию со дня рождения Р. С. Белкина). Москва, 2002. С. 50–59.
19. Бахин В. П., Гора И. В. «Конткриминалистика» или новые задачи криминалистики. *Актуальні проблеми держави та права*. 1998. Вип. 5. С. 9–17.
20. Бахін В. П., Гора І. В., Цимбал П. В. Криміналістика: курс лекцій. Ірпінь : Академія ДПС України, 2002. 356 с.
21. Белецкий В. И. Методика расследования хищений денежных средств. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1991. Вып. 24. С. 65–68.

22. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. Москва, 2001. 240 с.
23. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частные теории. Москва: Юрид. лит., 1987. 272 с.
24. Белкин Р. С. Криминалистика: учебник. Москва: НОРМА-ИНФРА, 1999. 990 с.
25. Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3 т. Т. 1: Общая теория криминалистики. Москва: Юристъ, 1997. 408 с.
26. Белкин Р. С. Курс криминалистики: учеб. пособ. 3-е изд. Москва: ЮНИТА-ДАНА, Закон и право, 2001. 837 с.
27. Берназ В. Регламентация початку досудового розслідування як основа кримінально-процесуального провадження. *Вісник прокуратури*. 2013. № 1. С. 62–67.
28. Берназ В. Д. Криміналістична характеристика як наукова категорія. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2006. № 1. С. 16–18.
29. Білічак О. А. Щодо поняття «негласні слідчі (розшукові) дії». *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія Юридичні науки. 2015. Вип. 3. Т. 3. С. 67–74.
30. Благута Р. І., Гарасимів О. І., Дуфенюк О. М. Криміналістика: підручник / за заг. ред. Є. В. Пряхіна. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 948 с.
31. Бранчель И. И., Благаренко О. В. Оперативный эксперимент : исключитъ провокацию преступления. *Законность и правопорядок*. 2007. № 3. С. 46–50.
32. Буряк М. Ю. Торговля людьми и борьба с ней: Криминологические и уголовно-правовые аспекты: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владивосток, 2005 246 с.
33. Бутраменко В. Д. Торговля людьми и интернет: как это связано? *Молодой ученый*. 2019. С. 91–93.
34. Возгрин И. А. Введение в криминалистику: История, основы теории, библиография. СПб. 2003. 475 с.

35. Возгрин И. А. Криминалистическая методика расследования преступлений. Минск, 1983. 215 с.
36. Войчишена М. В. Методика розслідування кримінальних правопорушень за фактами обігу порнографічних предметів: дис. ... докт. філософії: 081 «Право». Кривий Ріг, 2020. 273 с.
37. Войчишена М. В. Типові сліди як елемент криміналістичної характеристики методики розслідувань кримінальних правопорушень. *Актуальні проблеми криміналістики та судової експертології на сучасному етапі розвитку України: матеріали підсумк. наук.-теорет. Конф. (м. Київ, 11 квіт. 2019 р.).* Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 34–36.
38. Волобуєв А. Ф. Загальні положення криміналістичної методики : лекція. Харків: Ун-т. внутр. справ, 1996. 36 с.
39. Волобуєв А. Ф. Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2001. 426 с.
40. Волобуєв А. Ф. Розслідування і попередження розкрадань майна у сфері підприємництва: навч. посіб. / за ред. проф. О. М. Бандурки. Харків: Рубікон, 2000. 272 с.
41. Волконская Е. К. Предупреждение насильственных преступлений: уголовно-правовой и криминологический аспекты: монография. М.: Юрлитинформ, 2014. 184 с.
42. Вакулік О. А., Азаров Ю. І. Початок досудового розслідування у кримінальному провадженні: навч. посіб. Київ: «Центр учбової літератури», 2015. 184 с.
43. Валеев М. Х. Криминалистическая характеристика и особенности первоначального этапа расследования вымогательств: дисс. ... канд. юрид. наук. Уфа, 1997. 28 с.

44. Вапнярчук В. В. Загальна характеристика предмета кримінально-процесуального доказування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3 (74). С. 235–243.

45. Варшавець Я. Л. Криміналістична характеристика злочинів, вчинених проти інкасації грошових коштів шляхом розбою: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». К., 2019. 20 с.

46. Варшавець Я. Л. Підстави та процесуальний порядок початку досудового розслідування злочинів, вчинених проти інкасації грошових коштів шляхом розбою. *Соціологія права*. 2018. № 1–2 (24–25). С. 71–77.

47. Василичук В. І. Проблеми взаємодії підрозділів ДСБЕЗ зі слідчими при профілактиці і викритті злочинів у сфері економіки. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 2. С. 215–223.

48. Василичук В. І., Чернявський С. С., Фарима М. М. Виявлення, документування та розслідування злочинів проти моральності: метод. рек. Київ, 2019. 110 с.

49. Васильев А. Н. Проблемы методики расследования отдельных видов преступлений. М.: ЛексЭст, 2002. 76 с.

50. Васильев А. Н., Яблоков Н. П. Предмет, система и теоретические основы криминалистики. Москва, 1984. 72 с.

51. Введенская О. Ю. Особенности слепообразования при совершении преступлений посредством сети Интернет. *Юридическая наука и правоохранительная практика*. 2015. № 4 (34). С. 209–216.

52. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.

53. Весельський В. К. Криміналістична характеристика злочинів. *Право України*. 2001. № 5. С. 112–114.

54. Використання електронних (цифрових) доказів у кримінальних провадженнях: метод. рек. / М. В. Гребенюк, В. Д. Гавловський, М. В. Гуцалюк,

В. Г. Хахановський та ін.; за заг. ред. М. В. Гребенюка. Київ: МНДЦ при РНБО України, 2017. 76 с.

55. Винберг А. И. Судебная экспертиология (общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз): учеб. пособ. Волгоград: «Норма», 1978. 182 с.

56. Виявлення та розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми: метод. рек. для практ. працівників / Л. В. Черечукіна, М. О. Яковенко; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2013. 135 с.

57. Виявлення, попередження та розслідування злочинів торгівлі людьми, вчинених із застосуванням інформаційних технологій: навч. курс / А. Вінаков, В. Гузій, Д. Девіс, В. Дубина, М. Каліжевський, О. Манжай, В. Марков, В. Носов, О. Соловійов. Київ, 2017. 148 с.

58. Виявлення, припинення та розслідування зловживань владою або службовим становищем в ОВС: метод. рек. / О. С. Тулаєв, С. С. Чернявський, А. А. Вознюк та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2014. 130 с.

59. Вплив соціально-економічних процесів на злочинність в Україні та у світі (за офіційними матеріалами ООН, Всесвітнього банку, статистичного органу Євросоюзу (Eurostat), Державної служби статистики України): аналітичний огляд. Київ: ДНДІ МВС України, 2020. 44 с.

60. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора України*. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.

61. Городовенко В. Судовий контроль за проведенням слідчих (розшукових) і негласних слідчих дій. *Слово Національної школи суддів України*. 2013. № 1. С. 15–20.

62. Гора В. К., Колесник В. А. Вчинення злочинів у сфері інформаційних технологій та їх криміналістичний аналіз. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2012. № 2 (9). С. 129–136.

63. Горбунова О. Г. Міжнародні документи та законодавство зарубіжних

країн стосовно проституції, торгівлі жінками та змушування їх до роботи у секс-бізнесі. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2009. № 4. С. 14–20.

64. Гавло В. К. К вопросу о криминалистической методике как информационно-познавательной системе в деятельности по предотвращению, раскрытию и расследованию преступлений. *Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия*: межвуз. науч. сб. Уфа, 1989. С. 101–107

65. Гавло В. К. Теоретические проблемы и практика применения методики расследования отдельных видов преступлений. Томск, 1985. С. 243–244.

66. Галкин В. М. Средства доказывания в советском уголовном процессе. Москва: ВНИИСЭ. 1968. Ч. 2. С. 8–15. 68 с.

67. Геворкян К. С. Некоторые вопросы взаимодействия ОВД: органы внутренних дел как часть системы исполнительной власти, осуществляющей борьбу с преступностью. Москва: Акад. МВД России, 1996. С. 68–69.

68. Герасимов И. Ф. Криминалистические характеристики преступлений в методике расследования. Методика расследования преступлений (общие положения): материалы науч.-практ. конф. Москва, 1976. С. 93–97.

69. Герасимов И. Ф. Некоторые проблемы раскрытия преступлений. Свердловск: Сред. Уральск. кн. изд-во, 1975. 184 с.

70. Глібко В. М. Криміналістика : підручник / за ред. В. Ю. Шепітька. Київ: «Ін Юре», 2001. 684 с.

71. Гребельский Д. В. Теоретические основы и организационно-правовые проблемы оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел. Москва: Акад. МВС СССР, 1977. 170 с.

72. Грібов М. Л. Зміст криміналістичного забезпечення негласних слідчих (розшукових) дій. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 1. С. 35–41.

73. Гусаков А. Н. Следственные действия и тактические приемы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 1973. 20 с.
74. Довгань А. І. Методика розслідування втягнення неповнолітнього у заняття жебрацтвом: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2019. 212 с.
75. Довгань А. І. Способи вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного із втягненням неповнолітнього у заняття жебрацтвом. *Актуальні проблеми реформування системи законодавства України*: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 26–27 січ. 2018 р.). Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2018. С. 96–100.
76. Доляновська І. Москва Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей (аналіз складу злочину): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2008. 18 с.
77. Доляновська І. Москва Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2008. 228 с.
78. Дворкин А. И. Осмотр места происшествия: практ. пособ. Москва: Юристь, 2000. 336 с.
79. Дворкин А. И., Смирнов Г. К. Криминалистическая характеристика торговли людьми. *Бизнес в законе. Экономико-юридический журнал*. 2007. № 1. С. 50–62.
80. Денисов С. Ф., Сердюк П. П. Торгівля людьми: проблеми правового визначення поняття. *Науковий вісник Дніпропетровського інституту внутрішніх справ*. 2000. № 2. С. 126-134.
81. Дербенев А. П. Взаимодействие следователя и органа дознания при расследовании преступлений: учеб. пособ. Москва: Юрид. лит., 1983. 72 с.
82. Джужа О. М. Боротьба з торгівлею людьми. *Міжнародне співробітництво ОВС у боротьбі з транснаціональною злочинністю*: тези доп. Міжнар. наук.-теор. конф. (Київ, 24 берез. 2010 р.). Київ: КНУВС, 2010. С. 7–11.

83. Дивак М. М. Поняття та системи принципів управління персоналом. *Актуальні проблеми застосування нового кримінального процесуального законодавства України та тенденції розвитку криміналістики на сучасному етапі*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 жовт. 2012 р.). Х.: ХНУВС, 2012. С. 28–31.

84. Дикунов А. И. Криминалистический анализ следовой картины расследуемого события с признаками преступления: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 2006. 22 с.

85. Діяльність органів публічної влади щодо забезпечення стабільності та безпеки суспільства. URL: <http://uk.x-pdf.ru/5istoriya/1809488-53-diyalnist-organiv-publichnoi-vladi-schodo-zabezpechennya-stabilnosti-bezpeki-suspilstva-materiali-mizhnarodnoi-naukovo.php>.

86. Дрозд В. Г. Правове регулювання досудового розслідування: проблеми теорії та практики: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 448 с.

87. Драпкин Л. Я. Понятие и классификация следственных ситуаций. *Криминалистика : учеб. для вузов / И. Ф. Герасимов, Я. Л. Драпкин, Е. П. Ищенко и др.; под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Высш. шк., 2000. 672 с.*

88. Драпкин Л. Я. Предмет доказывания и криминалистические характеристики преступлений. *Криминалистические характеристики в методике расследования преступлений*: межвуз. сб. науч. тр. Свердловск, 1978. Вып. 69. С. 16–17.

89. Дубинский А. Я. Исполнение процессуальных решений следователя. *Правовые и организационные проблемы*. К.: Наук. думка, 1984. 165 с.

90. Еникеев М. И. Юридическая психология: учебник. М.: НОРМА, 2005. 624 с.

91. Ермолович В. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений. Мн.: Амалфея, 2001. 304 с.

92. Ємець О. М. Захист суспільної моралі від злочинних посягань: монографія. Київ: ФОП Маслаков, 2019. 560 с.
93. Єськов С. В. Зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж як різновид втручання у приватне спілкування: системно-структурний аналіз. *Вчені записки Таврійськ. нац. ун-ту ім.В. І. Вернадського. Серія Юридичні науки*. 2013. № 1. Т. 26 (65). С. 199–204.
94. Єфімов М. М. Криміналістична характеристика та особливості розслідування хуліганства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Дніпропетровськ, 2015. 229 с.
95. Жогин Н. В. Руководство для следователей. Москва: Юрид. лит., 1971. 174 с.
96. Жаровская Г. П. Проблемы и причины транснационализации организованной преступности в Украине. *Jurnalul juridic national: teorie si practica. O.O.O.: National law jurnal: teory and practice L.L.C. Republica Moldova*, 2014. Nr. 4 (8). С. 186–191.
97. Жильский Н. И. Правовые и организационные основы взаимодействия органов внутренних дел с внутренними войсками в охране общественного порядка: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 «Административное право и процесс; финансовое право; информационное право». СПб., 1995. 190 с.
98. Журавель В. А. О структуре частной криминалистической методики. *Криминалистика и судебная экспертиза: респ. межвед. науч.-метод. сб.* Киев, 1995. Вып. 47. С. 62–67.
99. Журавлев С. Ю., Пигаев А. М. Торговля людьми: механизм преступной деятельности, методика расследования: науч.-практ. пособ. М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2006. 216 с.
100. Загамула В. В. Методика розслідування втягнення неповнолітніх у заняття проституцією: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2019. 242 с.
101. Загамула В. В. Тактика негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування втягнення неповнолітніх у зайняття проституцією. *Науковий*

вісник Ужгородського національного університету. 2015. Вип. 34. Ч. 2. Т. 2. С. 184–189.

102. Запотоцький А. П. Теоретичні основи та практика розслідування злочинів у сфері будівництва: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2018. 510 с.

103. Запобігання насильству в сім'ї: довідник / укл. Ботнаренко І. А., Стрільців О. М., Фарима М. М. та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. 48 с.

104. Затенацкий Д. В. Идеальные следы в криминалистике. *Проблеми законності*. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2006. Вип. 78. С. 177–178.

105. Зелинский А. Ф. Некоторые теоретические вопросы индивидуального прогноза и следственной версии. *Проблеми предварительного следствия*. Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1973. Вып. 2. С. 117–119.

106. Злочинність в Україні. Основні показники стану та структури злочинності за 2005–2015 роки: стат. зб. Київ: ВПЦ МВС України, 2015. 201 с.

107. Зуйков Г. Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза». Москва, 1970. 48 с.

108. Іваненко І. В. Інститут слідчого судді за новим Кримінальним процесуальним кодексом України: за матеріалами конференції суддів Апеляційного суду Черкаської області та загальних місцевих судів Черкаської області (м. Чорнобай, 19 жовт. 2012 р.). URL: <http://cka.court.gov.ua/sud2390/practice/uzagalnennja/0001/>

109. Ігнатюк О. В. Класифікація негласних слідчих (розшукових) дій як інструментів доказування у кримінальному провадженні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 1. Т. 3. С. 243–250.

110. Ікаєв А. Р. Розслідування втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2020. 217 с.

111. Інструкція з організації діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України: наказ Міністерства внутрішніх справ України

06 лип. 2017 р. № 570. *Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0919-17>

112. Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : спільний наказом ГП України, МВС України, СБ України, Адміністрації ДПС України, М-ва фінансів України, М-ва юстиції України № 114/1042/516/1199/936/1687/5 від 16 листоп. 2012 р. URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12>

113. Іскендеров Е. Ф. Зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж як засіб отримання доказів оперативними підрозділами. *Вісник кримінального судочинства.* 2016. № 4. С. 33–39.

114. Ковалева М. А. Сексуальное насилие и сексуальная эксплуатация: криминологические и уголовно-правовые аспекты; предупреждение: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. СПб., 2006. 299 с.

115. Ковальова О. В. Використання науково-технічних засобів та методів у розшуковій роботі слідчого: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». К., 2014. 20 с.

116. Козаченко А. В. Незаконная миграция и торговля людьми на юге Украины: уровень распространенности и способы противодействия. Одесса: Одесский центр по изучению организованной преступности и коррупции, 2015. URL: <http://www.inter.criminology.org.ua/modules.php?name=Content&pa=showpage&pid=466>.

117. Колдин В. Я. Служебная роль криминалистики. *Криминалистика XXI века: материалы науч.-практ. конф.* (Москва, 26–28 февр. 2001 г.). Москва, 2001. Т. 1. С. 20.

118. Колесник В. А. Негласні слідчі (розшукові) дії: кримінально-процесуальні та криміналістичні аспекти підготовки і проведення: наук.-практ. посіб. Київ: Прецедент, 2014. 135 с.

119. Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы методики расследования отдельных видов преступлений: дис. ... доктора юрид. наук: спец. 12.00.09: «Криминальный процесс, криминалистика, судебная экспертиза». Харьков, 1967. 509 с.

120. Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы методики расследования отдельных видов преступлений: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика, судебная экспертиза». Харьков, 1967. 32 с.

121. Колесниченко А. Н. Структура и содержание методики расследования отдельных видов преступлений. *Советская криминалистика: методика расследования отдельных видов преступлений*. Киев, 1988. С. 15–18.

122. Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений: учеб. пособ. Харьков: Юрид. ин-т, 1976. 93 с.

123. Комаринська Ю. Б., Галаган О. І. Розслідування навмисних вбивств, замаскованих під нещасний випадок або самогубство на залізничному транспорті: навч. посіб. Київ: Центр учб. літ., 2013. 124 с.

124. Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве. Харьков: Консум, 2000. 176 с.

125. Коновалова В. Е., Колесниченко А. Н. Теоретические проблемы криминалистической характеристики. *Криминалистическая характеристика преступлений*. М., 1984. С. 15–19.

126. Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами від 2 груд. 1949 р. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_162.

127. Конвенція про права дитини від 20 листоп. 1989 р. (редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 груд. 1995 р.). *Верховна Рада України*. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_021.

128. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25 жовт. 2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927

129. Корж В. П. Проблемы расследования и предупреждения хищений в промышленном строительстве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва: Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1985. 26 с.

130. Корноухов В. Е. Методика расследования преступлений: теоретические основы. М.: Норма, 2008. 224 с.

131. Корноухов В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений. *Криминалистическая характеристика преступлений*: сб. науч. тр. М., 1994. 184 с.

132. Костицький М. В. Використання спеціальних психологічних знань у радянському кримінальному процесі. Київ: НМК ВО, 1990. 58 с.

133. Казміренко В. О. Насильство як спосіб вчинення корисливо-насильницьких злочинів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 1 С. 250–253. URL: www.pap.in.ua/1_2015/74.pdf

134. Каневский Л. Л. Расследование и профилактика преступлений несовершеннолетних. Москва, 1982. 112 с.

135. Каплан Л. С. Взаимодействие следователя с органами дознания / под общ. ред. В. Е. Севрюгина. Тюмень : Изд-во Тюмен. ун-та, 1999. 88 с.

136. Климова Е. И., Бушкевич Н. С. Ситуационный поход в расследовании хулиганства, совершенного группой лиц. *Вестник Академии МВД Республики Беларусь*. 2008. № 1(15). С. 139–145.

137. Криминология / под ред. С. И. Курганова. Москва: «ИНФРА-М - НОРМА», 1998. 784 с.

138. Криминалистика: учеб. / под ред. Р. С. Белкина, Г. Г. Зуйкова. Москва: Юрид. лит., 1968. 695 с.

139. Криминалистика: учебник / под ред. В. А. Образцова. М.: Юрист, 1999. 336 с.

140. Криміналістика: учебник / под ред. Н. П. Яблокова. М., 1999. 376 с.
141. Криміналістика: учебник / под ред. Ю. Г. Корухова, В. Г. Коломацкого. Москва, 1984. 448 с.
142. Криміналістика: учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2005. 781 с.
143. Криміналістика: учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. М.: Бек, 1997. 704 с.
144. Криміналістика: учебник / под ред. Н. Ф. Крылова, А. И. Бастрыкина. Москва: Дело, 2001. 800 с.
145. Криміналістическе забезпечення діяльності міліції і органів попереднього розслідування / под ред. Т. А. Аверьяновой, Р. С. Белкина; Акад. М-ва внутр. дел России. Москва: Новый юрист, 1997. 398 с.
146. Криміналістическе забезпечення розкриття і розслідування користо-насильственных преступлений / под ред. В. П. Лаврова. Москва: Юнити-Дана, Закон и право, 2003. 126 с.
147. Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с.
148. Криміналістика: підручник. Вид. 2-ге випр. і доп. / за ред. П. Д. Біленчук. Київ: Атіка, 2001. 544 с.
149. Криміналістика: підручник. Вид. 4-е перероб. і доп. / за ред. проф. В. Ю. Шепітька. Харків: Право, 2008. 464 с.
150. Криміналістика у питаннях та відповідях : навч. посіб. / А. В. Іщенко, В. В. Пясковський, А. В. Самодін та ін. Київ: Центр учб. літ., 2016. 118 с.
151. Криміналістика: підручник / за ред. В. В. Тіщенка. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2017. 556 с.
152. Криміналістика: підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.; за ред. проф. В. Ю. Шепітька. 4-е вид., перероб. і доп. Харків: Право, 2008. 464 с.

153. Криміналістика: підручник / П. Д. Біленчук, О. П. Дубовой, М. В. Салтевський, П. Ю. Тимошенко. Київ: НАВС, 1997. 230 с.
154. Кримінальне провадження 12019170300000520. За матеріалами слідчого управління ГУ НП України в м. Києві, 2017.
155. Кримінальне процесуальне право України: навч. посіб. / Р. І. Благута, Ю. В. Гуцуляк, О. М. Дуфенюк та ін.; за заг. ред. А. Я. Хитри, Р. М. Шехавцова. Львів: ЛьВДУВС, 2017. 774 с.
156. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Ю. В. Александров та ін. / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. 4-те вид., перероб. та допов. К.: Атіка, 2008. 375 с.
157. Кримінальне право України: практикум: навч. посіб./за ред. С. С. Яценка. Київ: Алеута; КНТ; Центр учбов. літер., 2010. 640 с.
158. Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
159. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова та ін. 5-те вид., доповн. Харків: Право, 2013. Т. 2: Особлива частина. 2013. 1040 с.
160. Кримінальний процес України: досудове розслідування : навч. посіб. / О. О. Волобуєва та ін.; за заг. ред. В. М. Бесчастного. Кривий Ріг: Роман Козлов, 2019. 120 с.
161. Кримінальний процес: підручник / за заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного та ін. Київ: Центр учбової літератури, 2013. 544 с.
162. Кримінальний процес: підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій та ін.; за ред. В. Я. Тація та ін. Харків: Право, 2013. 824 с.
163. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т. / Бандурка О. М. та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Т. 1. Харків: Право, 2012. 768 с.

164. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. професорів В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. Київ: Юстініан, 2012. 1224 с.

165. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. С. В. Ківалова. Харків: Одиссей, 2013. 1104 с.

166. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. *Верховна Рада України*.
URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

167. Кубарев І. В. Слідчо-оперативна група: системні ознаки. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2010. Вип. 4. С. 241–248. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlduvs_2010_4_35

168. Кузнецов В. В., Савченко А. В. Теорія кваліфікації злочинів: підручник / за заг. ред. В. І. Шакуна. К.: КНТ, 2011. 392 с.

169. Кузьменко Н. К. Систематизация неотложных следственных действий: учеб. пособ. Киев, 1981. 96 с.

170. Кузьмічов В. С., Черноус Ю. М. Слідча діяльність: характеристика та напрями удосконалення: монографія. Київ: ЗАТ «НІЧЛАВА». 448 с.

171. Кузьмічов В. С., Прокопенко Г. І. Криміналістика: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 368 с.

172. Куликов В. И. Обстановка совершения хищения государственного и общественного имущества как объект специального криминалистического исследования. *Методика и психология расследования хищений государственного и общественного имущества*: сб. науч. тр. Свердловск, 1986. С. 44–52.

173. Кундеус В. Поняття викрадення у кримінальному праві. *Право України*. 2012. № 8. С. 106–108.

174. Куратченко М. В. Розслідування сутенерства та втягнення особи в заняття проституцією: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпропетровськ, 2017. 219 с.

175. Курилова Е. Н. Сексуальная эксплуатация несовершеннолетних, занимающихся проституцией: уголовно-правовые и криминологические аспекты: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Санкт-Петербург, 2017. 27 с.

176. Курс криминалистики. Особенная часть / отв. ред.-сост. В. Е. Корноухов. Москва: Юристъ. Т. 1. Методики расследования корыстных преступлений. 2001. 634 с.

177. Кучинська О. П., Кучинська А. О. Кримінальний процес України: навч. посіб. К.: Прецедент, 2005. 204 с.

178. Лога В. М. Розслідування завідомо неправдивого повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2012. С. 65–66.

179. Ларин А. М. От следственной версии к истине. Москва: Юрид. лит., 1976. 200 с.

180. Ларин М. Расследование похищения человека: метод. пособ. М.: Приоритет, 2000. 88 с.

181. Лекарь А. Г. Предотвращение преступлений органами охраны общественного порядка: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность». Москва, 1967. 308 с.

182. Лисенко В. Криміналістичне вчення про виявлення та розкриття злочинів. *Вісник прокуратури*. 2003. № 6. С. 61–69.

183. Лисиченко В. К., Батюк О. В. Следственная ситуация и ее значение в криминалистике и следственной практике. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1988. Вып. 36. С. 3–9.

184. Лисиченко В. К., Циркаль В. В. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике: учеб. пособ. Киев: КГУ, 1987. 100 с.

185. Лубин А. Ф. Криминалистическая характеристика преступной деятельности в сфере экономики: понятие, формирование, использование: учеб. пособ. Н. Новгород : Нижегород. ВШ МВД России, 1991. 82 с.

186. Лунгу В. И. Первоначальный этап расследования преступлений: (процессуальный и организационные аспекты): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 1991. 25 с.

187. Лысенко В. В. Расследование вымогательств: учеб. пособ. Харьков: Ун-т внутр. дел, 1996. 78 с.

188. Лыткин Н. Н. Использование компьютерно-технических следов в расследовании преступлений против собственности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 2007. 24 с.

189. Морозов Г. Е. Участие специалиста в стадии предварительного расследования: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза». Саратов, 1977. 20 с.

190. Москаленко Г. В. Поняття та особливості етапів розслідування злочинів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 5. С. 376–379.

191. Малюга Р. В. Кримінальне процесуальне доказування контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів у досудовому розслідуванні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2015. 224 с.

192. Малюткин В. А. Организация взаимодействия отраслевых служб органов внутренних дел в профилактике преступлений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 «Административное право и процесс; финансовое право; информационное право». М., 1976. 202 с.

193. Махов В. Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений: монография. Москва: Изд-во РУДН, 2000. 296 с.

194. Методика розслідування торгівлі людьми: альбом схем / О. В. Захарова, О. І. Гарасимів, О. М. Дуфенюк, А. І. Кунтій, С. І. Марко, Є. В. Пряхін. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 112 с.

195. Хамдамов А. А. Методика расследования торговли людьми: учеб. пособ. Ташкент: Акад. МВД Республики Узбекистан, 2015. 225 с.

196. Мискова Г. М. Віктимологічні заходи запобігання сексуальній експлуатації дитини. *Право. UA*. 2019. № 3. С. 100–108.

197. Мискова Г. М. Суспільна небезпека діянь, пов'язаних із сексуальною експлуатацією дитини. *Верховенство права*. 2019. № 3. С. 167–173.
198. Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. Киев: Вища шк., 1984. 136 с.
199. Носов В. В. Особливості огляду та вилучення даних з мобільного Android терміналу. *Актуальні питання протидії кіберзлочинності та торгівлі людьми*: збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (23 листопада 2018 р., м. Харків). МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Координатор проектів ОБСЄ в Україні. Харків: ХНУВС, 2018. С. 418–421.
200. Навчальний посібник для суддів з питань судового провадження у кримінальних справах щодо торгівлі людьми з метою експлуатації праці / Представництво Міжнародної організації з міграції в Україні. Київ: Фенікс, 2014. 160 с.
201. Нагачевська Ю. С. Кримінально-правова характеристика торгівлі жінками з метою сексуальної експлуатації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2014. Вип. 4. С. 241–253. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nvlduvs_2014_4_27.pdf.
202. Надгорный Г. М. Гносеологические аспекты понятия «специальные знания» *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев: Высш. шк., 1980. Вып. 21. С. 35–43.
203. Науково-практичний коментар до Закону України «Про протидію торгівлі людьми» / А. М. Орлеан, О. В. Пустова; за заг. ред. О. М. Бандурки, К. Б. Левченко, О. М. Литвинова. Київ: Агентство «Україна», 2013. С. 15.
204. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.
205. Науково-практичний коментар статей 300, 301 розділу XII «Злочини проти громадського порядку та моральності» Особливої частини Кримінального кодексу України / В. С. Березняк та ін. Дніпропетровськ: РВВ ДДУВС, 2018. 46 с.

206. Научно-практический комментарий к Уголовному кодексу Республики Беларусь / Н. Ф. Ахраменка и др.; под общ. ред. А. В. Баркова, В. М. Хомича. Минск: БГУ, 2007. 1214 с.

207. Небитов А. А. Загальні засади торгівлі людьми в Україні. *Митна справа*. 2010. № 6. Ч. 2. С. 289–299.

208. Небитов А. А. Сексуальна експлуатація в Україні: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз: монографія. Київ: Освіта України, 2016. 464 с.

209. Образцов В. А., Танасевич В. Г. Понятие и криминалистическое значение следственной ситуации. *Советское государство и право*. 1979. № 8. С. 114–119.

210. Овечкин В. А. Общее положение методики расследования преступлений, скрытых инсценировками: дис. ... канд. юрид. наук. Харьков, 1975. 176 с.

211. Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів: наук.-практ. посіб. / за ред. Н. І. Клименко. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 216 с.

212. Озолина Г. В., Хлус А. М. Разграничение понятий «оперативный эксперимент» и «провокация» при раскрытии взяточничества. *Проблемы борьбы с преступностью и подготовки кадров для органов внутренних дел Республики Беларусь: тезы докл. Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 30 июня 2010 г.)* / под ред. В. Б. Шабанова. Минск: Акад. МВД Респ. Беларусь, 2010. С. 250–251.

213. Оперативно-розшукова діяльність та негласні слідчі (розшукові) дії у схемах: посіб. / за заг. ред. В. В. Коваленка. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2012. 156 с.

214. Особливості виявлення злочинів та початок досудового розслідування. URL: <http://diplomukr.com.ua/news/2015/10/31/7864>

215. Особливості розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із розповсюдженням у мережі Інтернет забороненого контенту:

метод. рек. / О. М. Стрільців, В. В. Крижна, О. В. Максименко, О. О. Волков та ін.; за заг. ред. Ю. Ю. Орлова. Київ: ГСУ, Нац. акад. внутр. справ, 2016. 78 с.

216. Основи судової експертизи: навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.-уклад.: Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Х.: Право, 2016. 928 с.

217. Очеретяний М. А. Типові слідчі ситуації при розслідуванні хуліганства, вчиненого групою осіб. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 296–302.

218. Погорецький М. А. Негласні слідчі (розшукові) дії: проблеми провадження та використання результатів у доказуванні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 270–276.

219. Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення: наказ Офісу Генерального прокурора України від 30 черв. 2020 р. № 298. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text>.

220. Попелюшко В. Предмет доказування в кримінальному процесі (процесуально-правові та кримінально-правові аспекти). Острог: Нац. ун-т «Острозька академія», 2001. 188 с.

221. Поташник Д. П. Криминалистическая тактика: учеб. пособ. Москва: Изд-во «Зерцало», 1998. 64 с.

222. Паладійчук О. Ю. Значення судової експертизи у вирішенні завдань кримінального провадження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2015. Вип. 34. Т. 3. С. 87–89.

223. Пантелеев И. Ф. Теоретические проблемы советской криминалистики. Москва, 1980. 96 с.

224. Пещак Я. Следственные версии: Криминалистическое исследование / под ред. А. Р. Ратинова. Москва: Прогресс, 1976. 128 с.

225. Піщенко Г. , Мінченко С., Тущенко О. Торгівля людськими органами – протиправна діяльність і надприбутковий бізнес. *Право України*. 2005. № 11. С. 67–70.

226. Плахотнюк Н. В. Міжнародно-правові аспекти боротьби з торгівлею жінками та дітьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «Міжнародне право». К., 2002. 20 с.

227. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-ХІІ. *Верховна Рада України*. URL: zakon.rada.gov.ua/go/2135-12

228. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: наказ МВС України від 31 лип. 2017 р. № 575. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17/sp:wide>

229. Про затвердження Інструкції з організації реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України: наказ МВС України від 27 квіт. 2020 р. № 357. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0443-20>

230. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : спільний наказ ГПУ, МВС України, СБУ, АДПС України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16 листоп. 2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

231. Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>

232. Протидія органами внутрішніх справ злочинам, пов'язаними з торгівлею людьми: метод. рек. / В. І. Василичук, У. В. Рамазанова, О. М. Стрільців та ін. Київ: ФОП Кандиба Т.П., 2014. 139 с.

233. Протидія торгівлі людьми в Україні: матеріали для практичного використання працівниками правоохоронних органів та суддями / О. Васильєва, А. Орлеан, Є. Стрекалов та ін.]. Київ: Тютюкін, 2009. 112 с.

234. Пукшанский Б. Я. Обыденное знание. Ленинград: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1987. 211 с.

235. Пясковський В. В. Методика розслідування торгівлі людьми: дис. ... канд. юрид. наук. К.: Нац. акад. внутр. справ, 2004. 172 с.

236. Пясковський В. В. Методи вербування і вивозу українських жінок до нелегального секс-бізнесу за кордон. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 8. С. 110–112.

237. Розслідування окремих видів злочинів: навч. посіб. / О. В. Бишевец, М. А. Погорецький, Д. Б. Сергєєва та ін.; за ред. М.А. Погорецького та Д.Б. Сергєєвої. Київ: Алерта, 2015. 536 с.

238. Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики: монографія / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків: Право, 2006. 624 с.

239. Розслідування злочинів, учинених з використанням шкідливих програмних чи технічних засобів: метод. рек. / О. Ф. Вакуленко, О. М. Стрільців, О. С. Тарасенко, О. О. Волков та ін. Київ, Нац. акад. внутр. справ, 2016. 56 с.

240. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2002. 20 с.

241. Сорокотягин И. Н. Криминалистические проблемы использования специальных познаний в расследовании преступлений: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза». Екатеринбург, 1992. 36 с.

242. Сорокотягина Д. А. Получение данных о способе совершения преступления при изучении личности потерпевшего. *Криминалистические*

характеристики в методике расследования преступлений. Свердловск, 1978. С. 126–130.

243. Соціальний аналіз основних чинників торгівлі людьми: реальна ситуація та шляхи запобігання / Державний комітет України у справах сім'ї та молоді. Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді. Укр. ін-т соціальних досліджень; авт. кол.: А. В. Алексеева, Ю. М. Галустян, К. Б. Левченко та ін. Київ, 2003. 91 с.

244. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. Київ: Кондор, 2005. 588 с.

245. Самыгин Л. Д. Расследование преступлений как система деятельности. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1989. 180 с.

246. Селиванов Н. А. Сущность криминалистической методики и ее принципы. *Социалистическая законность*. 1976. № 5. С. 61–64.

247. Серов В. А. Специальные познания и формы их использования при расследовании и рассмотрении уголовных дел. *Социалистическое развитие и право*. Москва, 1980. С. 68–73.

248. Сергеев Л. А. Розслідування і попередження розкрадань, що вчиняються при проведенні будівельних робіт: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. М., 1966. 18 с.

249. Сергеева Д. Б. Щодо класифікації негласних слідчих (розшукових) дій. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 69–76.

250. Словарь по кибернетике / под ред. В. С. Михалевича. 2-е изд. Київ: Глав. ред. УСЭ им. М. П. Бажана, 1989. 751 с.

251. Смирнов Ю. П. Уголовная ответственность за сексуальную эксплуатацию других лиц в форме занятия ими проституцией: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2010. 196 с.

252. Снігерьев О. П., Андренко С. О. До питання з визначення поняття судової експертизи в адміністративному провадженні (оглядова стаття). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. Вип. 18. С. 231–240. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2018.25>

253. Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2005. 272 с.
254. Степанов В. В. Выявление преступлений – начальный этап борьбы с преступностью. *Проблемы оптимизации первоначального этапа расследования преступлений*. Свердловск, 1988. С. 25–32.
255. Степаненко Ю. В. Проблемы разграничения компетенции между территориальными и линейными ОВД. *Транспортное право*. 2001. № 1. С. 37–42.
256. Степанюк Р. Л. Проблеми розвитку криміналістичної методики в умовах реформування кримінальної юстиції України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2016. № 1 (12). С. 236–245.
257. Страхова С. В. Особливості прокурорського нагляду за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням: зб. лекцій. Київ: Нац. акад. прокуратури. 2013. 88 с.
258. Страхова С. В. Актуальні проблеми застосування положень Кримінального процесуального кодексу України щодо окремих слідчих дій. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 2. С. 107–111.
259. Сушков И. А. Проблемы правового регулирования использования результатов оперативно-розыскной деятельности в уголовном процессе и пути их решения. *Российский следователь*. 2007. № 6. С 7–8.
260. Топчій В. В., Горбачевський В. Я. Взаємодія правоохоронних органів у запобіганні транснаціональній організованій злочинності в Україні. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. № 4. С. 121–129.
261. Торопов С. О., Сафонов Д. А. Криміналістична характеристика злочинів, передбачених ст. 149 Кримінального кодексу України. *Форум права*. 2012. № 3. С. 758–762.
262. Тагієв С. Р. Негласні слідчі (розшукові) дії у кримінальному судочинстві України: монографія. Київ: ВД «Дакор», 2015. 440 с.

263. Танасевич В. Г., Шрага И. Л., Орлов Я. В. Проблемы выявления хищений социалистического имущества. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1975. Вып. 23. С. 47–63.

264. Тарасенко О. С. Окремі аспекти проведення спеціального слідчого експерименту. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2015. № 1 (34). С. 26–29.

265. Татаров О. Ю. Взаємодія слідчих та оперативних підрозділів : проблеми та перспективи їх розв'язання. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2012. № 1 (28). Ч. 2. С. 85–95.

266. Татаров О. Ю. Досудове провадження в кримінальному процесі України: теоретико-правові та організаційні засади (за матеріалами МВС): монографія. Донецьк: ТОВ «ВПП «ПРОМІНЬ», 2012. 640 с.

267. Теория доказательств в советском уголовном процессе / Р. С. Белкин, А. И. Винберг, В. Я. Дорохов и др. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Юрид. лит., 1973. 260 с.

268. Тертишник В. М. Кримінальний процес України. Загальна частина: підручник. Академічне видання. Київ: Алерта, 2014. 440 с.

269. Тертишник В. М. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. Київ: Алерта, 2014. 768 с.

270. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України: підручник. 5-те вид., доп. і перероб. Київ: А.С.К., 2007. 848 с.

271. Тертышник В. М., Слинко С. В. Теория доказательств: учеб. пособ. Харьков: Арсіс, 1998. 256 с.

272. Тищенко С. Дефініція поняття взаємодії в кримінальному провадженні. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2014. № 3. С. 101–107.

273. Тищенко В. В. Корисливо-насильницькі злочини: криміналістичний аналіз: монографія. Одеса: Юрид. літ., 2002. 360 с.

274. Тищенко В. В. Слідчі ситуації в методиці розслідування злочинів: поняття, класифікація, значення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. № 22. С. 962.

275. Тищенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: монографія. Одеса: Фенікс, 2007. 260 с.

276. Туманов Г. А. Организация управления в сфере охраны общественного порядка. Москва: Юрид. лит., 1972. 193 с

277. Туренко Н. С. Современные подходы в формировании и проверке следственных версий: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность». Н. Новгород, 2006. 22 с.

278. Турчин Д. А. О разработке теории следственной ситуации. Следственная ситуация: сб. науч. тр. / отв. ред. В. В. Ключков. Москва, 1985. С. 28–30.

279. Тутецька Н. В. Судова експертиза як засіб доказування у кримінальному судочинстві *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди 85-річчя доктора юридичних наук, професора Н. І. Клименко (27 лют. 2018 р., Київ – Маріуполь). 2018. С. 357–359.

280. Удалова Л. Д., Рожнова В. В., Савицький Д. О., Хабло О. Ю. Кримінальний процес України у питаннях і відповідях: навч. посіб. 3-тє. вид, переробл. і доповн. Київ, 2012. 276 с.

281. Ударцов Ю. Протидія корупції та організованій злочинності в умовах дії нового Кримінального процесуального кодексу. *Вісник прокуратури*. 2012. № 12. С. 18–26.

282. Уемов А. И. Системы и системные исследования. *Проблемы методологии системного подхода*. Москва, 1973. С. 73–74.

283. Украинская советская энциклопедия: в 12 т. Київ: Глав. ред. УСЭ, 1982. Т. 7. 417 с.

284. Фарима М. М. «Слідова картина» вчинення торгівлі дітьми або іншої

незаконної угоди щодо дитини. *Правова освіта: науковий погляд молодих вчених*: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24 січ. 2020 р.). Київ: ГО «ФНО», 2020. С. 115–117.

285. Фарима М. М. Використання спеціальних знань під час розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. *Юридична наука*. 2020. № 2. С. 201–207.

286. Фарима М. М. Значення криміналістичної характеристики для формування методики розслідування торгівлі людьми. *Юридична наука*. 2020. № 1. С. 178–184.

287. Фарима М. М. Обстановка вчинення торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. *Актуальні проблеми оперативно-розшукової протидії злочинам*: матеріали круглого столу (Дніпро, 31 трав. 2019 р.). Дніпро: ДДУВС, 2019. С. 142-144.

288. Фарима М. М. Способи вчинення торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. № 6. С. 156–161.

289. Фарима М. М. Типові слідчі ситуації та версії розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 2. Т. 5. С. 166–171.

290. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. 2-е вид., перероб. і доп. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1986. 817 с.

291. Хільченко С. В. Методика розслідування поширення порнографічних предметів: навч. посіб. Київ: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2008. 152 с.

292. Хірсін А. В. Криміналістичне забезпечення розслідування корисливо-насильницької організованої злочинної діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2006. 20 с.

293. Цимбал Г. П. Взаємодія як умова забезпечення виявлення і розслідування податкових злочинів: дис. ... канд. юрид. наук. Ірпінь, 2005. 194 с.

294. Черноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів: монографія. Вінниця: Нілан, 2017. 491 с.

295. Чаплинський К. О. Тактика використання спеціальних знань у системі тактичного забезпечення досудового розслідування. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 57. С. 232–238.

296. Чаплинський К. О. Тактика слідчого огляду при розслідуванні злочинів у сфері використання комп'ютерів та комп'ютерних мереж. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 3. С. 325–331. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2011_3_42

297. Черепненко О. Я. Взаємодія підрозділів ОВС з іншими силовими структурами, державними та громадськими організаціями при ліквідації масових заворушень. *Форум права*. 2011. № 2. С. 958–962.

298. Чернявський С. С. Криміналістична характеристика злочинів: порівняльний аналіз наукових концепцій. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 1 (68). С.140–141.

299. Чувилев А. А. Использование следователем оперативно-розыскной информации в стадиях возбуждения уголовного дела и предварительного расследования: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза». Москва, 1985. 21 с.

300. Шалгунова С. А. Особа насильницького злочинця: монографія. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2012. 548 с.

301. Шевчук В. М. Методика розслідування контрабанди: проблеми теорії та практики: монографія. Харків: Гриф, 2003. 384 с.

302. Шепітько В. Ю. Тактика огляду місця події: конспект лекцій. Харків: УкрЮА, 1994. 20 с.

303. Шепітько В. Ю. Криміналістика: підручник. Київ: ІнЮре, 2016. 640 с.

304. Шиканов В. И. О междисциплинарной характеристики отдельных видов преступлений. *Криминалистическая характеристика преступлений*. М., 1984. С. 40–43.

305. Шруб М. П. Криминалистическая характеристика преступлений в сфере торговли людьми с целью сексуальной эксплуатации / под. ред. И. И. Басецкого. Минск: ОДО «Друк-С», 2007. 130 с.

306. Шумило М. Є. Оперативно-розшукові заходи у структурі досудового розслідування в проєкті КПК України (проблеми унормування і правозастосування). *Право України*. 2012. № 3–4. С. 452.

307. Шумило М. Є. Реабілітація в кримінальному процесі України : монографія. Харків: Арсіс, 2001. 202 с.

308. Щербаковська К. О. Криміналістична характеристика способів торгівлі дітьми та їх слідів. *Право і безпека*. 2012. № 14. С. 205–208.

309. Эйсман А. А. Заключение эксперта. Структура и научное обоснование. Москва: Юрид. лит., 1967. 147 с.

310. Эйсман А. А. О содержании понятия криминалистической характеристики преступлений. *Криминалистическая характеристика преступлений*. М., 1984. С. 98–99.

311. Яблоков Н. П. Криминалистика. Москва: Издат. группа НОРМА–ИНФРА, 2000. 384 с.

312. Ягольник О. М. Взаємодія слідчих і підрозділів особливого призначення під час розслідування розбійних нападів на інкасаторів. *Європейські перспективи*. 2015. № 3. С. 206–212.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Фарима М. М. Типові слідчі ситуації та версії розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 2. Т. 5. С. 166–171.

2. Фарима М. М. Криміналістичне забезпечення проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. *Актуальні питання вітчизняної юриспруденції*. 2019. Спецвипуск. Т. 2. С. 181–185.

3. Фарима М. М. Значення криміналістичної характеристики для формування методики розслідування торгівлі людьми. *Юридична наука*. 2020. № 1. С. 178–184.

4. Фарима М. М. Використання спеціальних знань під час розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. *Юридична наука*. 2020. № 2. С. 201–207.

5. Фарима М. М. Способи вчинення торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. № 6. С. 156–161.

6. Faryma M. Features of the beginning of pre-trial investigation of child trafficking or other child illegal agreement (Особливості початку досудового розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини). *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6 (Vol. 1). С. 86–91.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Фарима М. М. Жебрацтво дитини як спосіб трудової експлуатації. *Правові засоби захисту прав людини в контексті трансформації українського суспільства:*

матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 10–12 груд. 2015 р.). Київ: Вид. ФО-П Поліщук О.В., 2015. С. 114–115.

8. Фарима М. М. Трудова експлуатація дитини: поняття та сутність. *Розвиток наукових досліджень у XXI столітті: сучасні реалії та перспективи майбутнього*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 трав. 2016 р.). Київ: «Фундація науковців та освітян», 2016. С. 132–134.

9. Фарима М. М. Кримінально-правова характеристика злочинів, пов'язаних з трудовою експлуатацією дитини. *Інноваційні процеси у просторі юридичної освіти*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Кривий Ріг, 20 жовт. 2017 р.). Кривий Ріг: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. С. 154–158.

10. Фарима М. М. Криміналізація сексуальної експлуатації людини. *Актуальні проблеми оперативно-розшукової діяльності та використання спеціальної техніки*: матеріали круглого столу (Дніпро, 6 груд. 2018 р.). Дніпро: ДДУВС, 2018. С. 171–173.

11. Фарима М. М. Обстановка вчинення торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. *Актуальні проблеми оперативно-розшукової протидії злочинам*: матеріали круглого столу (Дніпро, 31 трав. 2019 р.). Дніпро: ДДУВС, 2019. С. 142-144.

12. Фарима М. М. «Слідова картина» вчинення торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. *Правова освіта: науковий погляд молодих вчених*: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24 січ. 2020 р.). Київ: ГО «ФНО», 2020. С. 115–117.

13. Запобігання насильству в сім'ї: довідник / укл. Ботнаренко І. А., Стрільців О. М., Фарима М. М. та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. 48 с.

14. Василичук В. І., Чернявський С. С., Фарима М. М. та ін. Виявлення, документування та розслідування злочинів проти моральності: метод. рек. Київ, 2019. 110 с.

Додаток Б

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень щодо торгівлі дітьми. Загальна характеристика потерпілих осіб і кількість засуджених за ці злочини

За статистичними даними Державної судової адміністрації України за період 2013 року, до судів України надійшло 62 кримінальних провадження за ст. 149 КК України – торгівля людьми:

- 25 справ надійшли за Кримінальним процесуальним кодексом України (КПК) 1960 року. З урахуванням проваджень попередніх років розглянуто 73 провадження, 50 з яких завершилися ухваленням вироків та 1 справа – закриттям провадження. У матеріалах цих проваджень міститься інформація про 244 потерпілі особи, серед яких 183 жінки та 61 чоловік. За віком потерпілих можна розподілити на дві групи: до 18 років – 14 потерпілих, від 18 років і старші – 230 осіб. Загальна заподіяна моральна та матеріальна шкода склала суму в розмірі 1 818 279,00 грн;

- 37 проваджень до суду надійшли за чинним КПК України. Усього було розглянуто 18 проваджень, ухваленням вироку завершилися 14 проваджень та 1 провадження – його закриттям. Загальна кількість потерпілих – 32 особи, з яких 25 жінок та 7 чоловіків; за віком: до 18 років – 3 потерпілі особи, від 18 років і старше – 29 осіб. Загальна заподіяна моральна та матеріальна шкода склала суму в розмірі 266 574,00 грн.

За період 2013 року набрали законної сили судові вирoki з такою кваліфікацією та характеристикою:

- за ч. 1 ст. 149 КК України було засуджено 4 особи, до 3 з яких застосовано покарання у виді позбавлення волі на строк від двох до трьох років. Одній особі призначено покарання із застосуванням ст. 69 КК України – її звільнено від покарання з випробуванням;

- за ч. 2 ст. 149 КК України було засуджено 36 осіб, до 11 з яких застосовано покарання у виді позбавлення волі: 1 особа – до одного року, 2 особи – від одного до двох років, 1 особа – від двох до трьох років, 4 особи – від трьох до п'яти років та 3 особи – від п'яти до десяти років; до 3 осіб застосовано покарання у виді обмеження волі; до 2 осіб застосовано штраф; 20 осіб звільнено від покарання з випробуванням, 9 особам призначено покарання із застосуванням ст. 69 КК України, до 6 засуджених застосовано конфіскацію майна;

- за ч. 3 ст. 149 КК України було засуджено 25 осіб, до 15 з яких застосовано покарання у виді позбавлення волі: 1 особа – від двох до трьох років, 4 особи – від трьох до п'яти років, 10 осіб – від п'яти до десяти років та 10 осіб звільнено від покарання з випробуванням, 13 особам призначено покарання із застосуванням ст. 69 КК України, до 10 засуджених застосовано конфіскацію майна.

За період 2014 року до судів України надійшло 37 кримінальних проваджень за ст. 149 КК України – торгівля людьми:

- 10 справ надійшли за Кримінальним процесуальним кодексом України (КПК) 1960 року. З урахуванням справ попередніх років судами було розглянуто 15 проваджень, 13 з яких завершилися ухваленням вироку. Потерпілими у цих провадженнях було визнано 45 осіб, 35 з яких жінки та 10 – чоловіки; за віком: до 18 років – 8 потерпілих, від 18 років і старше – 37 осіб. Загальна заподіяна моральна та матеріальна шкода склала суму в розмірі 125 000,00 грн;

- 27 проваджень надійшли за чинним КПК України. Усього розглянуто 29 проваджень, усі завершилися ухваленням вироку. Загальна кількість потерпілих – 76 осіб, з яких 52 жінки та 24 чоловіки; за віком: до 18 років – 7 потерпілих осіб, від 18 років і старше – 69 осіб. Загальна заподіяна моральна та матеріальна шкода склала суму 417 241,00 грн.

За період 2014 року набрали законної сили судові вироки з такою кваліфікацією та характеристикою:

- за ч. 1 ст. 149 КК України було засуджено 3 особи, до 1 з яких застосовано покарання у виді позбавлення волі на строк від двох до трьох років; 2 осіб звільнено від відбування покарання з випробуванням, 1 особі призначено покарання із застосуванням ст. 69 КК України;

- за ч. 2 ст. 149 КК України було засуджено 30 осіб, до 13 з яких застосовано покарання у виді позбавлення волі: 1 особа – від одного до двох років, 1 особа – від двох до трьох років, 9 осіб – від трьох до п'яти років та 2 особи від п'яти до десяти років; до 1 особи застосовано покарання у виді обмеження волі; 16 осіб звільнено від покарання з випробуванням, 3 особам призначено покарання із застосуванням ст. 69 КК України, до 6 засуджених було застосовано конфіскацію майна;

- за ч. 3 ст. 149 КК України було засуджено 3 осіб: 1 особі призначено покарання у виді позбавлення волі від трьох до п'яти років; 2 осіб звільнено від покарання з випробуванням, 2 особам призначено покарання із застосуванням ст. 69 КК України, до 1 засудженої особи застосовано конфіскацію майна.

За період 2015 року до судів України надійшло 39 кримінальних проваджень за ст. 149 КК України – торгівля людьми:

- 7 справ надійшли до судів за Кримінальним процесуальним кодексом України (КПК) 1960 року. З урахуванням справ попередніх років було розглянуто 8 проваджень, 5 з яких завершилися ухваленням обвинувального вироку. В межах цих проваджень 16 осіб були визнані потерпілими: 15 жінок та 1 чоловік, за віком – всі особи від 18 років і старше. Загальна заподіяна моральна та матеріальна шкода склала суму в розмірі 10 000,00 грн;

- 32 провадження надійшли за чинним КПК України. Усього розглянуто 22 провадження, 18 завершилися ухваленням вироку, 3 провадження повернуто прокурору та 1 провадження направлено для визначення підсудності. Загальна кількість потерпілих – 50 осіб (46 жінок та 4 чоловіки, за віком: до 18 років – 2 потерпілі особи, від 18 років і старше – 48 осіб). Загальна заподіяна моральна та матеріальна шкода склала суму 290 000,00 грн.

За період 2015 року набрали законної сили судові вироки з такою кваліфікацією та характеристикою:

- за ч. 1 ст. 149 КК України було засуджено 2 осіб, яких було звільнено від відбування покарання з випробуванням;

- за ч. 2 ст. 149 КК України було засуджено 22 особи, до 5 з яких застосовано покарання у виді позбавлення волі: 4 особи – від трьох до п'яти років, 1 особа – від п'яти до десяти років; 17 осіб звільнено від відбування покарання з випробуванням, 3 особам призначено покарання із застосуванням ст. 69 КК України, до 3 засуджених застосовано конфіскацію майна;

- за ч. 3 ст. 149 КК України було засуджено 8 осіб, яким було призначено покарання у виді позбавлення волі: 1 особа – від одного до двох років, 1 особа – від двох до трьох років, 3 особи – від трьох до п'яти років, 2 особи – від п'яти до десяти років та 1 особа звільнена від відбування покарання з випробуванням, 5 особам призначено покарання із застосуванням ст. 69 КК України, до 3 засуджених осіб застосовано конфіскацію майна.

За період 2016 року до судів України надійшло 32 кримінальних проваджень за ст. 149 КК України – торгівля людьми:

- 5 справ надійшло за Кримінальним процесуальним кодексом України (КПК) 1960 року. З урахуванням справ попередніх років розглянуто 8 справ, 2 з яких завершилися ухваленням вироку. В розглянутих кримінальних провадженнях 20 осіб визнано потерпілими (20 жінок), всі особи за віком від 18 років і старше. Загальна заподіяна моральна та матеріальна шкода не встановлювалася;

- 27 проваджень надійшли за чинним КПК України. Усього розглянуто 28 проваджень, 26 завершилися ухваленням вироку, 1 провадження повернуто прокурору та 1 провадження направлено для визначення підсудності. Загальна кількість потерпілих – 79 осіб, з яких 67 жінок і 12 чоловіків; за віком: до 18 років – 3 потерпілі особи, від 18 років і старше – 76 осіб. Загальна заподіяна моральна та матеріальна шкода склала суму в розмірі 75 000,00 грн.

За період 2016 року набрали законної сили судові вироки з такою кваліфікацією та характеристикою:

- за ч. 1 ст. 149 КК України було засуджено 1 особу, яку було звільнено від відбування покарання з випробуванням;

- за ч. 2 ст. 149 КК України було засуджено 21 особу, до 2 з яких застосовано покарання у виді позбавлення волі: 1 особа – від трьох до п'яти років, 1 особа – від п'яти до десяти років; 19 осіб звільнено від відбування покарання з випробуванням, 1 особі призначено покарання із застосуванням ст. 69 КК України, до засуджених конфіскація майна не застосовувалась;

- за ч. 3 ст. 149 КК України було засуджено 4 особи, до 3 з яких застосовано покарання у виді позбавлення волі: 1 особа – від двох до трьох років, 2 особи – від п'яти до десяти років, 1 особі призначено покарання із застосуванням ст. 69 КК України, до 2 засуджених осіб застосовано конфіскацію майна.

За період 2017 року до судів України надійшло 66 кримінальних проваджень за ст. 149 КК України – торгівля людьми:

- справи за КПК України 1960 року на розгляд судів не надходили. З урахуванням справ попередніх років розглянуто 2 справи, 1 з яких завершилась ухваленням вироку. У розглянутих кримінальних провадженнях 7 осіб визнано потерпілими (5 жінок та 2 чоловіків); за віком – всі особи від

18 років і старше;

- 66 проваджень надійшли за чинним КПК України. Усього розглянуто 34 провадження, 21 завершилось ухваленням вироку, 6 проваджень повернуто прокурору, 5 – надіслано для визначення підсудності та 2 завершилися закриттям провадження у справі. Загальна кількість потерпілих – 52 особи, з яких 51 жінка та 1 чоловік.

За період 2017 року набрали законної сили судові вироки з такою кваліфікацією та характеристикою:

- за ч. 1 ст. 149 КК України було засуджено 3 особи, до 1 з них застосовано покарання у виді позбавлення волі на строк від двох до трьох років, 2 особи звільнено від відбуття покарання з випробуванням;

- за ч. 2 ст. 149 КК України було засуджено 22 особи, до 5 з яких застосовано покарання позбавлення волі на строк від 3 до 10 років включно, 2 особам призначено покарання із застосуванням ст. 69 КК України та 17 осіб звільнено від покарання з випробуванням, до 3 засуджених застосовано конфіскацію майна;

- за ч. 3 ст. 149 КК України було засуджено 8 осіб, до 7 з яких застосовано покарання позбавлення волі на строк від 1 до 10 років включно, 5 особам призначено покарання із застосуванням ст. 69 КК України та 1 особу звільнено від покарання з випробуванням, до 3 засуджених осіб застосовано конфіскацію майна.

За період 2018 року до судів України надійшли 68 кримінальних проваджень за ст. 149 КК України – торгівля людьми.

- справи за КПК України 1960 року на розгляд судів не надходили;

- 68 проваджень надійшли за чинним КПК України. Усього розглянуто 32 провадження, 25 – завершилися ухваленням вироку, 2 провадження повернуто прокурору, 4 – надіслано для визначення підсудності та 1 завершилось закриттям провадження у справі. Загальна кількість потерпілих – 34 особи, з яких 26 жінок та 8 чоловіків. Загальна заподіяна моральна та матеріальна шкода склала суму в розмірі 68 000,00 грн.

За період 2018 року набрали законної сили судові вироки з такою кваліфікацією та характеристикою:

- за ч. 1 ст. 149 КК України було засуджено 3 осіб, до 1 з них застосовано покарання у виді позбавлення волі на строк від 2 до 3 років та 2 осіб звільнено від відбуття покарання з випробуванням;

- за ч. 2 ст. 149 КК України було засуджено 10 осіб, до 1 з яких застосовано покарання позбавлення волі на строк від 2 до 3 років, 1 особі призначено покарання від 3 до 5 років та 8 осіб звільнено від покарання з випробуванням;

- за ч. 3 ст. 149 КК України засуджено 2 осіб, до 1 з яких застосовано покарання позбавлення волі на строк від 3 до 5 років включно та 1 особі призначено покарання від 5 до 10 років, до 1 засудженої особи застосовано конфіскацію майна.

Аналітична довідка за результатами вивчення матеріалів 135 кримінальних проваджень за ст. 149 КК України

Часом суди використовують термін «торгівля людьми» не як форму злочину, а як узагальнююче поняття та визначення виду злочинної діяльності.

У вироку Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 27 грудня 2017 року суд погодився з кваліфікацією дії особи, обвинуваченої за ч. 2 ст. 149 КК України, у злочині торгівлі людиною у формі вербування та переміщення людини, з метою сексуальної експлуатації, з використанням обману та уразливого стану, вчинених повторно та за попередньою змовою групою осіб, – без зазначення жодної обставини, яка б вказувала на передачу потерпілої особи чи отримання за це коштів.

У судовій практиці та кримінально-правовій характеристиці поняття торгівлі людиною, яке мало місце до зміни редакції ст. 149 КК України, науковцями ототожнювалось виключно з оплатною угодою купівлі-продажу людини як товару.

З огляду на те, що непоодинокими були випадки, коли торгівлю людьми суди тлумачили як купівлю-продаж у цивільно-правовому контексті та фактично застосовували цивільно-правовий аналіз правочину купівлі-продажу до цих правовідносин, вказуючи на наявність істотних умов та зобов'язань, які є визначальними в цивільно-правових відносинах.

Так, Дарницький районний суд м. Києва у вироку від 07 червня 2016 року, не погоджуючись із кваліфікацією дії підозрюваної особи за ч. 2 ст. 149 КК України, зазначив, що «торгівля людьми полягає у здійсненні щодо потерпілого угоди купівлі-продажу, в якій потерпіла особа виступає як предмет цієї угоди (товар). Це угода, за якою одна особа (продавець) передає людину у фактичне володіння та розпорядження іншій особі (покупця) за певну грошову винагороду. Угода може бути викладена як письмово, так і в усній формі. При цьому продавець бере на себе зобов'язання передати людину покупцю, а покупець зобов'язується заплатити за це».

На практиці при вчиненні злочину за ст. 149 КК України купівля-продаж у класичному цивільно-правовому значенні може не мати місця, але визначальним для кваліфікації злочину як торгівлі людьми є факт передачі людини (чи управління людиною), незалежно від виникнення інших зобов'язань, властивих правочину купівлі-продажу, таких як ціна, наявність і форма оплати за передачу людини (наприклад, боргова кабала передбачає оплату шляхом відпрацювання).

Важливо усвідомлювати, що при кваліфікації діяння за ст. 149 КК України як торгівлі людиною, законодавець не вимагає, щоб було встановлено та доведено досягнення сторонами згоди з усіх істотних умов договору купівлі-продажу чи будь-якої іншої угоди.

З огляду на суспільну небезпеку такого злочину, як торгівля людиною, у формі будь-якої угоди в кримінальному праві достатнім буде встановити факт домовленості на передачу чи продаж людини на певних умовах і сам факт

передачі людини (управління людиною).

Як свідчить практика, мають місце випадки, коли умови незаконної угоди щодо продажу малолітнього, з приводу яких обвинувачена особа та покупець дійшли згоди, можуть не дотримуватись і змінюватись вже під час виконання.

Так, у кримінальному провадженні у справі за обвинуваченням особи за ч. 3 ст. 149 КК України сторони попередньо домовились про продаж новонародженої дитини за 3 000,00 доларів США, однак в подальшому обвинувачена зажадала від покупчини, щоб та покривала ще й інші витрати, такі як оплата оренди квартири, вартість продуктів харчування, особистих речей, ліків, здійснювала оплату витрат, пов'язаних із передпологовим обстеженням, усього в загальному розмірі 46 220,06 грн. В подальшому вона здійснила оплатну передачу своєї новонародженої дитини за 80 000,00 грн. (вирок Сихівського районного суду м. Львова від 22 жовтня 2018 року).

Іншим таким прикладом є вирок Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області від 19 грудня 2018 року, за обставинами якого продавець, достовірно знаючи, що мати передумала продавати себе та свого малолітнього сина, використовуючи обман, під приводом передачі незначної суми коштів для купівлі цукерок дитині, заманила потерпілу з малолітньою дитиною до салону автомобіля, де і вчинила продаж, за що отримала грошову винагороду в розмірі 2 500,00 доларів США. Суд кваліфікував такі дії обвинуваченої за ч. 1 ст. 149 КК України та ч. 3 ст. 149 КК України.

Вирішальним фактором для кваліфікації дій за ст. 149 КК України є факт передачі людини, незалежно від того, в який спосіб була досягнута домовленість щодо такої передачі. Також не має правового значення, чи дотримані сторонами такої незаконної угоди ті умови, на які вони погоджувались попередньо в будь-якому вигляді – через засоби Інтернет-зв'язку, шляхом підготовки письмових документів чи в усному порядку.

Торгівля людиною утворює склад закінченого злочину незалежно від способів вчинення (використання примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію) та вважається закінченим з моменту передачі людини іншій особі.

Позитивним прикладом може бути вирок Соснівського районного суду м. Черкаси від 25 січня 2016 року. Особа «здійснила незаконну угоду, об'єктом якої стала новонароджена дитина останньої, яку після народження передали за 40 000,00 грн». Дії засудженої були кваліфіковані судом за ч. 3 ст. 149 КК України як торгівля людиною, вчинена щодо малолітнього.

За обставинами іншого кримінального провадження згідно з вирокм Броварського міського суду Київської області від 21 травня 2018 року обвинувачена, дії якої також було кваліфіковано за ч. 3 ст. 149 КК України, дійшла згоди про незаконну угоду щодо продажу своєї новонародженої дитини за грошову винагороду 40 000,00 грн та здійснила передачу дитини на умовах, щодо яких сторони попередньо домовились, за чітко визначену суму коштів. Суд, з огляду на з'ясовані обставини, зробив висновок, що відбувся злочин

торгівлі людиною щодо малолітнього.

При кваліфікації дій за ст. 149 КК України як торгівлі людиною за конструкцією диспозиції, викладеної в даній нормі, та з огляду на велику суспільну небезпеку цього злочину, законодавець не вимагає встановлення способів впливу та мети експлуатації.

Так, у кримінальних правопорушеннях, пов'язаних з продажем людини (малолітнього, неповнолітнього), кваліфікованих як торгівля людиною, в яких була визначена та встановлена судами мета – залучення до жебракування, – така мета не враховувалась при кваліфікації дії обвинувачених як торгівлі людиною за ч. 3 ст. 149 КК України.

Зазначення такої мети у вирокі носило лише інформативний характер і не впливало на кваліфікацію злочину (вирок Ізяславського районного суду Хмельницької області від 04 липня 2018 року та вирок Северодонецького міського суду Луганської області від 04 грудня 2018 року).

Трапляються випадки, коли в процесі кримінального провадження з'ясовуються обставини, які мали безпосередній вплив на отримання згоди потерпілих на експлуатацію, однак вони залишаються поза увагою органів досудового слідства та, як наслідок, не можуть бути використані судом як кваліфікуючі ознаки складу злочину, передбаченого ст. 149 КК України.

Яскравим прикладом є кримінальне провадження у справі за обвинуваченням двох осіб за ч. 2 ст. 149 КК України у злочині торгівлі людиною у формі вербування та переміщення людини, вчинених з метою експлуатації, з використанням уразливого стану, під час якого було виявлено, що обвинувачені, схилиючи потерпілих до зайняття проституцією, з метою отримання їхньої згоди на сексуальну експлуатацію, повідомляли їм про можливість заробітку близько 5 000,00 доларів США на місяць. Незважаючи на те, що ця обставина була вирішальною для отримання згоди потерпілих, вона не була включена до обвинувачення як факт використання такого способу впливу, як обман, та, відповідно, не знайшла належної правової оцінки у вирокі колегії суддів Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 27 січня 2017 року.

Іншим прикладом, коли обставини щодо обману мали вплив на потерпілих та не були включені до обвинувачення і не були враховані судом, є вирок Приморського районного суду м. Одеси від 04 квітня 2018 року у справі за обвинуваченням особи у скоєнні правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 149 КК України, за обставинами якого кожній з чотирьох потерпілих повідомлялись неправдиві відомості про можливість заробітку за надання сексуальних послуг в розмірі від 8 000,00 до 15 000,00 доларів США на місяць.

Згідно з ще одним вирокі Приморського районного суду м. Одеси від 29 листопада 2018 року у справі за обвинуваченням особи у скоєнні правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 149 КК України, обставини, які повідомлялися потерпілим щодо майбутніх заробітків у розмірі 20 000,00 доларів США на місяць, не вплинули на кваліфікацію.

Особливості кваліфікації ст. 149 КК України, які виникають при використанні такого способу впливу, як уразливий стан. Поняття уразливого

стану особи розкрито у примітці другій до ст. 149 КК України, відповідно до якої про уразливий стан особи можуть свідчити викликані суб'єктивними чи об'єктивними (фізичні чи психічні властивості або зовнішні обставини стану особи) чинниками:

1) нездатність особи (або ж її нездатність повною мірою) усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям. Такий стан особи може бути викликаний:

а) психічними властивостями (наявністю певних захворювань, розладів або відхилень у психічній діяльності);

б) фізичними властивостями (неможливістю чинити опір незаконним діям через фізичну слабкість, хворобу, певні фізичні вади тощо);

в) певними зовнішніми факторами (наприклад, приведенням особи до несвідомого стану шляхом застосування снодійних чи наркотичних засобів);

2) збіг тяжких особистих, сімейних або інших обставин. Як правило, характеризується наявністю надзвичайно скрутною або безвихідною ситуації: термінової потреби великої грошової суми на лікування близької людини, відсутності в особи постійного місця роботи, неможливістю утримувати наймане та придбати власне житло; перебування особи на утриманні інших осіб; перебування в особи на утриманні неповнолітніх і непрацездатних осіб; наявністю великого боргу тощо. Такі обставини змушують людину погоджуватись на сумнівні пропозиції, сподіваючись на вирішення проблем.

Як приклад можна навести вирок Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 08 квітня 2016 року. Суд дійшов висновку про те, що згода потерпілих на сексуальну експлуатацію була вимушеною через наявність у двох потерпілих на утриманні неповнолітніх дітей та батьків-інвалідів, які потребували постійного лікування. Інша потерпіла, сама будучи сиротою, мала дитину із захворюванням серця та потребувала коштів для її лікування. Суд обґрунтовано дійшов висновку, що обвинувачена, використовуючи саме наведені обставини, завербувала потерпілих.

Показовим прикладом використання уразливого стану потерпілих є вирок Дергачівського районного суду Харківської області від 17 лютого 2016 року у справі за обвинуваченням особи у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 149 та ч. 2 ст. 149 КК України. Суд погодився з тим, що потерпілі перебували в уразливому стані, а підсудні використали такий стан.

Так, одна з потерпілих після закінчення навчання не мала змоги повернутися в м. Донецьк через військові дії і була змушена орендувати житло в м. Харкові. Взявши гроші в кредит на сплату оренди, потерпіла не змогла працевлаштуватися і не мала джерел для існування. Інша потерпіла також шукала роботу, бо орендувала житло та мала зобов'язання з виплати за кредитним договором в розмірі 48 000,00 грн. Двоє інших потерпілих мали на утриманні неповнолітніх осіб та осіб похилого віку і не могли знайти роботу. Наведені обставини підтверджувалися протоколами аудіо-, відеоконтролю негласних слідчих (розшукових) дій (НСРД).

Прикладом, коли суд не визнав використання уразливого стану, виходячи

лише з аналізу матеріального становища потерпілих осіб, є вирок Пустомитівського районного суду Львівської області від 04 квітня 2014 року. Суд визнав, що потерпілі не перебували в уразливому стані, оскільки за зібраними доказами, зокрема протоколами огляду та постановою про визнання речовими доказами трьох компакт-дисків з легалізованими матеріалами аудіо-та відеозаписів зустрічей і розмов між потерпілими й підсудними було встановлено, що потерпілі не повідомляли підсудним про свій уразливий матеріальний чи психічний стан, а навпаки, їх цікавило якнайшвидше працевлаштуватися пов'язаними в борделях за кордоном і отримувати за це великі прибутки і відповідні блага.

Злочини, вчинені щодо неповнолітньої особи, є такими навіть тоді, коли злочинні дії не пов'язані із застосуванням впливу відповідно до підпунктів (с) і (б) Протоколу ООН, в якому зазначається, що «вербування, перевезення, передача, переховування або отримання дитини з метою експлуатації вважається «торгівлею людьми» навіть в тому разі, якщо вони не пов'язані із застосуванням якого-небудь із засобів впливу, зазначених у підпункті «а» цієї статті, та в розумінні положень наведеної норми міжнародного права «Дитина» означає будь-яку особу, яка не досягла 18-річного віку».

Згідно з ч. 1 ст. 32 Цивільного кодексу України (ЦК України) неповнолітня особа – це особа у віці від 14 до 18 років. Отже, неповнолітньою особою, потерпілою від злочину торгівлі людьми, є особа, яка на момент укладення угоди щодо неї досягла 14 років, але їй ще не виповнилось 18 років.

Відповідно до примітки 3 ст. 149 КК України відповідальність за вербування, переміщення, переховування, передачу або одержання малолітнього чи неповнолітнього за цією статтею має наставати незалежно від того, чи вчинені такі дії з використанням обману, шантажу чи уразливого стану зазначених осіб або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, використання службового становища, або особою, від якої потерпілий був у матеріальній чи іншій залежності.

Однак мають місце випадки, коли у вироках деяких судів зазначається про використання засобів впливу на неповнолітніх.

Так, у вирокі Ленінського районного суду м. Миколаєва від 24 травня 2016 року у справі за обвинуваченням особи у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 149 та ч. 3 ст. 303 КК України, незважаючи на те, що потерпіла була неповнолітньою, зазначається про її перебування в уразливому стані, обумовленому збігом тяжких сімейних і матеріальних обставин, та про введення потерпілої в оману щодо справжніх намірів обвинуваченої та виду діяльності.

Аналогічним прикладом негативної судової практики є вирок Перечинського районного суду Закарпатської області від 31 березня 2014 року у справі за обвинуваченням особи за ч. 2 ст. 149 КК України у вербуванні, переміщенні та передачі людини, вчинених з метою експлуатації, з використанням уразливого стану (збігу тяжких сімейних обставин, викликаних скрутним матеріальним становищем), вчинених щодо неповнолітньої особи.

Водночас у вирокі від 21 листопада 2017 року в кримінальному

провадженні у справі за обвинуваченням особи у вчиненні правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 149 КК України, Лисичанський міський суд Луганської області чітко дотримався наведених вимог норм кримінального права та обґрунтовано кваліфікував дії обвинуваченої особи як вербування та переміщення двох неповнолітніх, вчинені повторно, з метою сексуальної експлуатації, без з'ясування й встановлення способів впливу.

Додаток В

**Зведені дані анкетування слідчих та оперативних працівників
Національної поліції України щодо розслідування торгівлі дітьми або
іншої незаконної угоди щодо дитини**

В анкетуванні взяли участь 152 оперативних працівники підрозділів по боротьбі зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, та 143 слідчих Національної поліції України.

Питання	Оперативні працівники		Слідчі	
	осіб	%	осіб	%
1	2	3	4	5
1. Ви працюєте у підрозділі:				
а) слідчому			143	100
б) оперативному	152			100
2. Ваша посада:				
а) начальник підрозділу; заступник начальника	41	27	19	13,3
б) оперуповноважений (слідчий); ст. оперуповноважений (ст. слідчий)	111	73	124	86,7
3. Загальний стаж роботи в практичному підрозділі (вказаному бізнесі):				
а) до 1 року	14	9,2	4	2,8
б) до 3 років	38	25	48	33,6
в) до 10 років	51	33,6	74	51,7
г) понад 10 років	49	32,2	17	11,9
4. Чи стикалися Ви в зв'язку з виконанням службового обов'язку (роботою) зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми (явищем торгівлі людьми):				
а) так	152	100	143	100
б) ні	0	0	0	0
5. Вкажіть джерело інформації, що впливає на формування Вашої думки з вказаної проблеми:				
а) друзі, знайомі, колеги	50	32,9	62	43,7
б) засоби масової інформації	62	40,8	73	51,4
в) кіно- та відеофільми	16	10,5	13	9,6
г) науково-популярна література	5	3,3	50	35,2
д) особистий досвід	104	68,4	63	44,4
е) законодавство України	36	23,7	54	38

6. На Вашу думку, які особи в основному стають жертвами торгівлі людьми:				
а) жінки	148	97,4	139	97,9
б) чоловіки	2	1,3	0	0
в) діти	39	25,7	57	40,1
6.1. На Вашу думку, які найбільш характерні риси притаманні жертвам торгівлі людьми:				
а) вік:				
- до 14 років	5	3,3	9	6,3
- 14-18 років	46	30,3	45	31,7
- 18-25 років	107	70,4	118	83,1
- 25-35 років	32	21,1	41	28,9
- більше 35 років	0	0	0	0
- не має значення	7	4,6	8	5,6
б) матеріальний стан:				
- малозабезпечені	111	73	102	71,8
- середнього достатку	24	15,8	37	26,1
- матеріально забезпечені	0	0	0	0
- не має значення	27	17,8	36	25,4
в) сімейний стан				
- заміжня (одружений)	2	1,3	0	0
- незаміжня (неодружений)	87	57,2	82	57,7
- розлучена (розлучений)	24	15,8	26	18,3
- не має значення	49	32,2	61	43
г) освіта:				
- середня школа	42	27,6	53	37,3
- ПТУ	34	22,4	47	33,1
- технікум	13	8,6	30	21,1
- інститут, університет, академія	0	0	1	0,7
- не має значення	82	53,9	84	59,2
д) робота:				
- відсутність роботи	96	63,2	97	68,3
- низькооплачувана некваліфікована робота	75	49,3	74	52,1
- відповідно оплачувана кваліфікована робота	0	0	0	0
- не має значення	25	16,4	33	23,2
е) зовнішність:				

- приваблива зовнішність	86	56,6	77	53,8
- не має значення	66	43,4	66	46,2
ж) спосіб життя:				
- аморальний	30	19,7	27	18,9
- не має значення	122	80,3	116	81,1
7. Як Ви вважаєте, які найбільш поширені форми торгівлі людьми:				
а) продаж людини (передача людини у фактичну власність іншої особи за грошову винагороду)	43	28,3	67	47,2
б) інша оплатна передача людини (передача людини у фактичну власність іншої особи за матеріальну винагороду (за винятком грошей) або за надання послуг)	21	13,8	20	14,1
в) здійснення стосовно людини будь-якої іншої незаконної угоди, пов'язаної з законним чи незаконним переміщенням за її згодою або без згоди через державний кордон України для подальшого продажу чи іншої передачі іншій особі або особам (вербування людей, вивіз їх за кордон і подальша передача іншим особам для подальшого продажу)	114	75	79	55,6
8. На Вашу думку, які методи вербування потерпілих найчастіше використовуються торговцями людьми:				
а) оголошення про роботу, опубліковані в пресі	122	80,3	109	76,2
б) через друзів і знайомих	86	56,6	75	52,4
в) шлюбні агентства	39	25,7	44	30,8
г) Internet	17	11,2	41	28,7
д) туристичні фірми	41	27	34	23,8
е) система AU PAIR	0	0	7	4,9
9. На Вашу думку, які найчастіше використовуються способи переміщення потерпілих через державний кордон:				
а) переміщення через кордон на законних підставах	148	97,4	134	93,7
б) незаконне переміщення через кордон за підробленими документами	41	27	50	35
в) незаконне переміщення через кордон без будь-яких документів	11	7,2	2	1,4
10. На Вашу думку, яка сама поширена мета вчинення торгівлі дітьми:				
а) сексуальна експлуатація	142	93,4	140	97,9
б) використання в порнобізнесі	67	44,1	74	51,7
в) втягнення у злочинну діяльність	2	1,3	3	2,1

г) залучення в боргову кабалу	44	28,9	42	29,4
д) усиновлення (удочеріння) в комерційних цілях	5	3,3	2	1,4
е) використання у збройних конфліктах	1	0,7	0	0
є) експлуатація праці	48	31,6	28	19,6
ж) вилучення у потерпілого органів чи тканин для трансплантації	15	9,9	7	4,9
з) насильницьке донорство	5	3,3	33	23,1
11. На Вашу думку, які найпоширеніші заходи, що застосовуються для приховування торгівлі дітьми:				
а) знищення слідів злочину	47	30,9	51	35,7
б) фізичний або психологічний вплив на свідків і потерпілих	114	75	108	75,5
в) домовленість між учасниками щодо поведінки на досудовому слідстві	46	30,3	43	30,1
12. На Вашу думку, торгівля дітьми вчиняється в основному:				
а) однією особою	1	0,7	0	0
б) групами осіб без попередньої змови	3	2	2	1,4
в) групами осіб за попередньою змовою	79	52	69	48,3
г) організованими групами	104	68,4	85	59,4
д) злочинними організаціями	19	12,5	37	25,9
13. В якій мірі, на Вашу думку, дані офіційної статистики відображають реальну картину злочинності в сфері торгівлі дітьми:				
а) майже на 100 %	0	0	0	0
б) не більше ніж на 50 %	46	30,3	49	34,3
в) не більше ніж на 10 %	55	36,2	61	42,7
г) важко відповісти	51	33,6	34	23,8
14. По якій причині, на Вашу думку, інформація про окремі факти торгівлі дітьми не надходить до правоохоронних органів і не враховується офіційною статистикою:				
а) приховування потерпілими	130	85,5	-	-
б) приховування самими правоохоронними органами	8	5,3	-	-
в) не розглядаються правоохоронними органами як злочини	1	0,7	-	-
г) розглядаються правоохоронними органами як злочини інших видів	12	7,9	-	-
д) важко відповісти	15	9,9	-	-

Додаток Г

Акти впровадження

**ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА**

04053, Київ, пров. Несторівський, 4, тел. 235 96 01, факс. 235 96 05, e-mail: zak_norm@rada.gov.ua

№ 22/152/R-1-15

„25” 04 2017 р.

ДОВІДКА
**впровадження результатів дисертаційного дослідження
Фарими Миколи Миколайовича у законотворчу діяльність**

Інформуємо, що наукові положення дисертаційного дослідження здобувача наукової лабораторії з проблем досудового розслідування Національної академії внутрішніх справ Фарими Миколи Миколайовича на тему „Протидія оперативними підрозділами Національної поліції України злочинам, пов’язаним з трудовою експлуатацією дитини”, були подані у вигляді обґрунтованих пропозицій до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, законів України „Про охорону дитинства” і „Про оперативно-розшукову діяльність”.

Вважаємо, що положення дисертаційного дослідження Фарими Миколи Миколайовича на здобуття наукового ступеня доктора філософії (кандидата юридичних наук) є актуальними, мають необхідний теоретичний і методологічний рівень, практичне значення та характеризуються науковою новизною і можуть бути враховані Інститутом законодавства Верховної Ради України у процес вдосконалення чинного законодавства України.

Директор,
член-кореспондент
НАН України

Копиленко О.Л.

Заступник голови Національної
поліції України – начальник
Головного слідчого управління
доктор юридичних наук, доцент
Заслужений юрист України

14.01.2020
Максим ШУЦКІРІДЗЕ

АКТ

**впровадження у практичну діяльність органів досудового розслідування
матеріалів дисертаційного дослідження
здобувача наукової лабораторії з проблем протидії злочинності
Національної академії внутрішніх справ
Фарими Миколи Миколайовича на тему: «Розслідування торгівлі
дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини»**

Комісія у складі: начальника відділу ГСУ НП України, доктора юридичних наук, доцента Шевчишена А.В., старшого слідчого в особливо важливих справах ГСУ НП України, кандидата юридичних наук Загамули В.В., старшого слідчого в особливо важливих справах ГСУ НП України Борця І.В. склала цей акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження здобувача наукової лабораторії з проблем протидії злочинності Національної академії внутрішніх справ Фарими Миколи Миколайовича на тему: «Розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини» можуть застосовуватись у практичній діяльності слідчих підрозділів, а також під час проведення занять в системі службової підготовки.

**Начальник відділу
ГСУ НП України
доктор юридичних наук, доцент**

Артем ШЕВЧИШЕН

**Старший слідчий в особливо важливих справах
ГСУ НП України
кандидат юридичних наук**

Вадим ЗАГАМУЛА

**Старший слідчий в особливо важливих справах
ГСУ НП України**

Ігор БОРЕЦЬ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор Національної академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України

Станіслав ГУСАРЄВ

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
здобувача наукової лабораторії з проблем протидії злочинності
Національної академії внутрішніх справ на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.09 – кримінальний
процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова
діяльність Фарими Миколи Миколайовича на тему: «Розслідування
торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини» в освітній
процес Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: начальника навчально-методичного відділу Національної академії внутрішніх справ Колодейчак Станіслава Іванівни (голова комісії), завідувача кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ, доктора юридичних наук Макарова Марка Анатолійовича, професора кафедри оперативно-розшукової діяльності Національної академії внутрішніх справ, доктора юридичних наук, професора Василичука Віктора Івановича, склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача наукової лабораторії з проблем протидії злочинності Національної академії внутрішніх справ на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність Фарими Миколи Миколайовича на тему: «Розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини» впроваджені у освітній процес Національної академії внутрішніх справ.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Фарими Миколи Миколайовича містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, запроваджені для використання в освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ, зокрема у системі професійної освіти експертів, при викладанні відповідних навчальних дисциплін та під час підготовки навчальних і методичних посібників, підручників, курсів лекцій.

Голова комісії:

Члени комісії:

 Станіслава КОЛОДЕЙЧАК
 Марк МАКАРОВ
 Віктор ВАСИЛИНЧУК